

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ  
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ  
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ  
ΠΜΣ: ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ  
ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ**

A.M.140



ΘΕΜΑ:

**Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα στην Ποταμίδα Κισάμου (1899-1913):  
μια μικροϊστορική προσέγγιση.**

**Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή**

Δαλακούρα Κατερίνα (επόπτρια)

Τσαντηρόπουλος Άρης

Χουρδάκης Αντώνης

ΡΕΘΥΜΝΟ 2013

Στο εξώφυλλο εικονίζονται οι φυσικές πυραμίδες της Ποταμίδας ή «Κωμόλιθοι» που αποτελούν "κοίτασμα φυσικής ομορφιάς" από ομοιόμορφα ιζήματα (ιλυόλιθοι). Εκτός από διατηρητέο μνημείο της φύσης, αντικατοπτρίζει την πολιτισμική κουλτούρα της περιοχής και συναρτάται άμεσα ακόμα και σήμερα με την εκπαιδευτική ιστορία του χωριού (βλ.και υποσημείωση 14 στην ίδια εργασία).

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
1.0.Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (ΤΕΛΗ 19 <sup>ΟΥ</sup> –ΑΡΧΕΣ 20 <sup>ΟΥ</sup> ΑΙΩΝΑ)	13
1.1.ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	13
1.2.Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	22
1.2.1.Το εκπαιδευτικό πλαίσιο λειτουργίας των σχολείων	22
1.2.2.Τα σχολεία της επαρχίας Κισάμου	28
2.0. ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ	32
2.1.ΙΔΡΥΣΗ, ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ	32
2.1.1.Ίδρυση –τοπογραφία -συντήρηση –πόροι	32
2.1.2.Στοιχεία εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας	41
2.1.3.Διδακτικό προσωπικό	44
2.2.Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ (1899-1913) ΣΕ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ (1910-1913)	48
2.2.1.Μέγεθος σχολείων	48
2.2.1.1.Μαθητικό δυναμικό	48
2.2.1.2.Τάξη εγγραφής	53
2.2.1.3.Ηλικία φοίτησης	58
2.2.1.3.1.Ηλικία φοίτησης μαθητών/τριών	58
2.2.1.3.2.Ηλικία φοίτησης ανά τάξη	62
2.2.1.3.3.Ηλικία φοίτησης ανά έτος	65
2.2.1.4.Απουσίες	66
2.2.2.Δημογραφική εικόνα	71
2.2.2.1.Εισαγωγικά	71
2.2.2.2.Γεωγραφική προέλευση του μαθητικού πληθυσμού	75
2.2.3.Κοινωνικο-οικονομική φυσιογνωμία	83
2.2.3.1.Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά σχολείων Ποταμίδας	83
2.2.3.2.Κοινωνική διαστρωμάτωση μαθητικού πληθυσμού	87
2.2.4.Επίδοση	93
2.2.4.1.Εισαγωγικά	93
2.2.4.2.Γενική και βαθμολογική επίδοση	94
2.2.4.3.Επίδοση και τάξη εγγραφής	99
2.2.4.4.Επίδοση και ηλικία φοίτησης	100
2.2.4.5.Επίδοση και κοινωνικοοικονομική προέλευση	101
2.2.4.6.Επίδοση και απόσταση διαμονής	106
2.2.5.Διαγωγή	108
2.2.5.1.Η αξιολόγηση της διαγωγής μαθητών και μαθητριών	108
2.2.5.2.Διαγωγή και επίδοση	109
3.0.ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ	111
3.1.ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	111
3.2.Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΤΗΣ	

ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΟΥΣ ΕΞΕΛΙΞΗ	113
3.2.1.Ο ρόλος της εκπαίδευσης για τα παιδιά οικογενειών με οικονομική και κοινωνική επιρροή	113
3.2.2.Ο ρόλος της εκπαίδευσης για τα παιδιά εμπόρων και δημοσίων υπαλλήλων	117
3.2.3. Ο ρόλος της εκπαίδευσης για τα παιδιά αγροτών	120
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΕΠΙΛΟΓΟΣ	125
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	131
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	143

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αφορμή για τη σύνθεση της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας ειδίκευσης στάθηκε η ανεύρεση των σχολικών αρχείων της Ποταμίδας, ενός μικρού χωριού της επαρχίας Κισάμου δυτικά των Χανίων. Η ανάλυση το 2011 ενός μέρους του Γενικού Ελέγχου και του Μαθητολογίου του Παρθεναγωγείου (1910-1913), στο πλαίσιο μεταπτυχιακού σεμιναρίου με τίτλο «Ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης», ανέδειξε ενδιαφέρουσες πτυχές της βασικής εκπαίδευσης κοριτσιών στην Κρήτη του 20ου αιώνα. Η συγκριτική μελέτη των αντίστοιχων σχολικών αρχείων του Δημοτικού, που έδρευε στο ίδιο χωριό και λειτούργησε καθόλη τη διάρκεια της Αυτονομίας, θεωρήθηκε φυσική συνέχεια της συγκεκριμένης εργασίας, προκειμένου να συμπληρωθεί με περισσότερη σαφήνεια η εικόνα της εκπαίδευσης στο ίδιο χωριό.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επόπτρια της συγκεκριμένης εργασίας κ.Κατερίνα Δαλακούρα, επίκουρη καθηγήτρια στην Ιστορία της Εκπαίδευσης στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, για την επιστημονική καθοδήγηση, την ηθική συμπαράσταση αλλά και την ευκαιρία που μου έδωσε να ασχοληθώ με την ιστορία δυο από τα παλαιότερα σωζόμενα σχολεία της Κισάμου. Ευχαριστώ επίσης και τους κ. Άρη Τσαντηρόπουλο, επίκουρο καθηγητή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, για τις χρήσιμες οδηγίες του σχετικά με ζητήματα οργάνωσης της αγροτικής κοινωνίας στην Κρήτη, αλλά και τον κ. Αντώνη Χουρδάκη, κοσμήτορα της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Κρήτης, για τις εύστοχες παρατηρήσεις του.

Η προσέγγιση του συγκεκριμένου θέματος θα ήταν όμως αδύνατη χωρίς τη συνεργασία και την έμπρακτη υποστήριξη της κ.Κατίνας Στρατάκη, εκπαιδευτικού και ενεργού μέλους του Πολιτιστικού Συλλόγου Ποταμίδας, η οποία με ζήλο διαφύλαξε και διέθεσε προς μελέτη αντίγραφα των σχολικών αρχείων του χωριού αλλά και τη συλλογή βιβλίων και σχολικών εγγράφων της ίδιας και του αείμνηστου δασκάλου Γιάννη Ψαράκη.

Επίσης θερμές ευχαριστίες οφείλω στο Φιλολογικό σύλλογο Κισάμου και την υπεύθυνη της βιβλιοθήκης κ.Γεωργία Τυράκη για τις ποικίλες διευκολύνσεις που παρείχε, τον κ.Κώστα Φουρναράκη για την κατανόηση και τις κατατοπιστικές οδηγίες κατά τη διεξαγωγή της έρευνας στα αρχεία του ΓΑΚ Χανίων, την κ.Ζωή Αγγελάκη, καθηγήτρια πληροφορικής, για τη βοήθεια της στην επεξεργασία των δεδομένων στο spss, αλλά και τον Μιχάλη Βιολάκη για την ηθική συμπαράσταση και το φωτογραφικό υλικό που συνέλεξε. Θα ήταν τέλος παράλειψη να μην ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην εκπόνηση της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας προσφέροντας πληροφορίες σχετικές με το θέμα και ιδιαίτερα τον κ. Μπατουδάκη Μιχάλη, Διευθυντή του γραφείου Α/θμιας εκπαίδευσης Κισάμου, τον κ. Σπανουδάκη Αντώνη, διευθυντή του Γ Δημοτικού Κισάμου, την κ.Ελένη Μαζοκοπάκη, εκπαιδευτικό, και την κ.Τόνια Μαζοκοπάκη, καθηγήτρια Τεχνολογίας.

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ιστορία της Εκπαίδευσης στην Κρήτη, είναι ένας τομέας που ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια προσέλκυσε το ενδιαφέρον των ερευνητών και έγινε αντικείμενο συστηματικής μελέτης, καθώς αποτελεί γενική παραδοχή ότι για ένα πιο αποτελεσματικό χειρισμό των προβλημάτων που προκύπτουν στο σχολείο, είναι προϋπόθεση η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του, μιας και πρόκειται για ένα χώρο άμεσα συναρτούμενο από το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργεί<sup>1</sup>. Ειδικά όμως σε επίπεδο μικροϊστορίας λιγότες είναι οι νεότερες έρευνες σχετικά με το θέμα, παρόλο που σε μια μεταμοντέρνα εποχή η διατήρηση και αξιοποίηση της συλλογικής μνήμης είναι ζητούμενο<sup>2</sup>. Επιπλέον ελάχιστες είναι οι εργασίες που συστηματικά ασχολούνται με τη βασική εκπαίδευση στο νησί, παρότι αυτή αφορούσε το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού ηλικίας 5-18 ετών. Ιδιαίτερα, το θέμα της εκπαίδευσης των χριστιανών στην Κρήτη, πριν την ένωσή της με την Ελλάδα, τόσο των αγοριών και περισσότερο των κοριτσιών, δεν έχει διερευνηθεί πλήρως, καθώς ελάχιστα γνωρίζουμε για τη λειτουργία συγκεκριμένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ειδικά στην επαρχία, την ιδιαίτερη φυσιογνωμία τους και το ρόλο που αυτά διαδραμάτισαν στην κοινωνία και την πνευματική ζωή της ευρύτερης περιοχής<sup>3</sup>.

Η δυνατότητα διερεύνησης της εκπαίδευσης στην πράξη σε μια εποχή τόσο μακρινή, στατική και γι' αυτό φαινομενικά ελέγξιμη<sup>4</sup>, αλλά και ένα χώρο τόσο οικείο<sup>5</sup>, αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο, ώστε το ερευνητικό μας ενδιαφέρον να στραφεί συστηματικά πλέον στη μικροϊστορία της εκπαίδευσης, προκειμένου να συμβάλουμε

---

<sup>1</sup> Σχετικά με την αξιοποίηση της Τοπικής ιστορίας στην εκπαίδευση βλ. ενδεικτικά Βλάχου Μ., «Η αξιοποίηση του τοπικού περιβάλλοντος και η οργανική του ένταξη στο μάθημα της Ιστορίας», στο *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21<sup>ου</sup> αιώνα*, επιμ. Κόκκινος Γ., Νάκου Ε., Μεταίχιμο, Αθήνα 2006 και Χαρίτος Χ., «Από την τοπική ιστορία στην αυτογνωσία», στο *Εκπαιδευτικά*, τ.12, 1998, σ.94-98.

<sup>2</sup> Μπερνεβίστε Ρ., «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο *Διαδρομές και τόποι μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, επιμ. Μπερνεβίστε- Παραδέλλης, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999, σ.19-20.

<sup>3</sup> Εξαιρέση αποτελούν οι εξής μελέτες: α. Ανδρουλάκης Ι. *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α' τέταρτο του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ου αιώνα (Χριστιανικό και Οθωμανικό εκπ/κό σύστημα)*, Χανιά 1990, σ.154-164. β. Ασημομύτη –Εκκεκάκη Μ., *Η Γαλλική Σχολή καλογραιών στη Χαλέπα Χανίων (1852-1983)*, Ρέθυμνο 2004. γ. Δελάκη Μ., *Η γυναικεία εκπαίδευση στην Κρήτη από τις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα έως την ένωση με το επίσημο Ελληνικό κράτος*, Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008. δ. Δελάκης Ε., *Το Ιεροδιδασκαλείο Κρήτης: τα κατά την πρώτη και δεύτερα περίοδο της λειτουργίας αυτού 1892-1905*, Άγιος Ματθαίος, Χανιά 1998. ε. Μαμάκης Γ., *Μετάβαση και συνέχεια στα εκπαιδευτικά συστήματα των εκτός ορίων του νεοελληνικού κράτους ελληνικών επαρχιών. Από την Ελληνική σχολή στο «εν Νεαπόλει Κρήτης» Ελληνικό Γυμνάσιο κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου Κ.Ε.Α.ΚΡΗ.ΠΟ. Δήμου Νεάπολης, Νεάπολη 2010. στ. Μακράκης Μ., *Κρητών παιδεία: Η παιδεία στην τουρκοκρατούμενη και αυτόνομη Κρήτη- Η περιοχή Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου*, Ηράκλειο 2013. ζ. Χουρδάκης Α., *Από τη Μικροϊστορία της εκπαίδευσης: Δυο ανέκδοτα Λευκώματα φιλίας 1900-1904*, Ατραπός, Αθήνα 2009.

<sup>4</sup> Σε μια εποχή που δεν υπάρχει πλέον αυθόρμητη μνήμη, η διάλυση ακριβώς της μνήμης εξαγοράζεται από μια γενικευμένη επιθυμία καταγραφής αυτού του «αδέσποτου» χρονικού πεδίου, του πεδίου της ιστορίας. Πρόκειται για καταγραφή η οποία συνιστά ένα είδος ενεργητικής διαδικασίας ανακατασκευής του παρελθόντος που δεν καλύπτει μοναχά τα κενά της μνήμης αλλά επιπλέον συνδιαλέγεται μαζί της, προβάλλοντας μια μορφή αντίστασης στο χάος και την αβεβαιότητα των ημερών μας. Hobsbawm Ε., *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000, σ.13.

<sup>5</sup> Αξιοσημείωτο είναι ότι τα τοπωνύμια και τα επώνυμα μαθητών και μαθητριών που αναγράφονται στα σχολικά αρχεία επαναλαμβάνονται ως τις μέρες μας, ειδικά των μαθητών. Στο Μαθητολόγιο του Παρθεναγωγείου εντοπίσαμε κατά σύμπτωση και μαθήτρια συνονόματη με τη γράφουσα, εγγεγραμμένη από το 1912-1916 : «Αποστολάκη Ελευθερία, έτος γέννησης 1906, ορφανή».

στην κάλυψη του ερευνητικού κενού που προαναφέραμε<sup>6</sup>. Συγκεκριμένα, η παρούσα εργασία έχει ως θέμα την παρουσίαση της λειτουργίας του Δημοτικού<sup>7</sup>, ενός μικρού χωριού της Δυτικής Κρήτης, της Ποταμίδας, την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913), ενώ για τη συγκρότηση μιας πληρέστερης εικόνας της γυναικείας βασικής εκπαίδευσης στην περιοχή συμπληρωματικά μελετήθηκαν και τα σχολικά αρχεία του Παρθεναγωγείου του ίδιου χωριού από το 1910-1913. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος έγινε μετά τη διαπίστωση ότι την περίοδο της Αυτονομίας η εκπαίδευση διαμόρφωσε, μέσα στο υπάρχον εκπαιδευτικό πλαίσιο, μια ιδιαίτερη κουλτούρα στενά συνδεδεμένη με τις κοινωνικοοικονομικές δομές του τόπου<sup>8</sup>, οι οποίες στην επαρχία Κισάμου παρουσίαζαν ποικίλες ιδιαιτερότητες και αντιθέσεις. Πρόκειται για μια κουλτούρα που διαφαίνεται ότι επιδρούσε καταλυτικά στο χώρο του σχολείου συνδιαμορφώνοντας ή ακόμα και αναιρώντας την εφαρμογή του νόμου.

Αναφορικά με τη χρονική οριοθέτηση του θέματος η μελέτη των παραπάνω εκπαιδευτικών ιδρυμάτων περιορίζεται στο χρονικό διάστημα από το 1899, που είναι το έτος ίδρυσης του Δημοτικού σχολείου, ως το 1913, οπότε και η Κρήτη ενώθηκε με την Ελλάδα. Η επιλογή του συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος έγινε, παρόλο που η λειτουργία του Δημοτικού σχολείου συνεχίστηκε ως το 1935<sup>9</sup>, ενώ αυτή του Παρθεναγωγείου ως το 1925, κι αυτό γιατί μετά το 1913 εφαρμόστηκε και στην Κρήτη το εκπαιδευτικό σύστημα που ίσχυε και στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Η γεωγραφική οριοθέτηση του θέματος υπαγορεύθηκε πρώτιστα με κριτήριο όχι τη σπουδαιότητα της περιοχής προέλευσης των σχολικών αρχείων, όπως θα ίσχυε στην περίπτωση της κλασικής ιστορικής προσέγγισης<sup>10</sup> αλλά τη συμβολή της στην ανάδειξη των στόχων της εργασίας. Επειδή μάλιστα τα αρχεία των σχολείων της Ποταμίδας δεν αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα με στόχο υποχρεωτικά την εξαγωγή γενικεύσιμων συμπερασμάτων, γι' αυτό αναλύονται ως «μικροκείμενα» μέσα στο ευρύτερο ανθρωπογεωγραφικό πλαίσιο, από το οποίο προέκυψαν<sup>11</sup>. Συγκεκριμένα η Ποταμίδα, ήταν η μια από τις δυο «περιφέρειες» της επαρχίας Κισάμου, της δεύτερης σε πληθυσμό επαρχίας του νομού Χανίων, για την οποία ελάχιστα γνωρίζουμε ως προς την εκπαίδευση, παρά την έντονη επαναστατική και πολιτική δράση των κατοίκων της στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα. Το συγκεκριμένο χωριό επιλέχθηκε, επειδή θεωρήθηκε από τη γράφουσα ότι στα εκεί εκπαιδευτικά ιδρύματα θα αποτυπώνονταν με μεγαλύτερη σαφήνεια οι ιδιαιτερότητες που χαρακτήριζαν τον τρόπο που εφαρμοζόταν η εκπαίδευση στην επαρχία, όπου ο αναλφαβητισμός σε συνδυασμό με τα τοπικά πολιτικά συμφέροντα επιδρούσαν καταλυτικά στην εφαρμογή της κεντρικής εκπαιδευτικής πολιτικής.

Σκοπός της εργασίας στο χρονικό πλαίσιο που προδιαγράφηκε υπήρξε η πληρέστερη κατά το δυνατόν παρουσίαση της εικόνας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Ποταμίδας, ξεχωριστά και σε σύγκριση μεταξύ τους. Παράλληλα αξιοποιώντας πληροφορίες σχετικά με την εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών που φοίτησαν στα σχολεία του συγκεκριμένου χωριού σε σύγκριση με το νομοθετικό πλαίσιο της εποχής,

<sup>6</sup> Βλ. επίσης σχετικά με τη μικροϊστορία της εκπαίδευσης Χαρίτος Γ., «Δοκίμιο για την ιστορία της Ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τευχ. 54, σ.46-54.

<sup>7</sup> Σχετικά με την αναγκαιότητα σύζευξης μακροϊστορίας και μικροϊστορίας βλ. Χουρδάκης Α., « *Μικρά Μυστικά*: Η μικρή κλίμακα και η έννοια του 'μικροκείμενου' στην Ιστορία της Εκπαίδευσης με αφορμή ένα παιδικό λεύκωμα», στο Τζήκας Χ.(επιμ.), *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης*, Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ.98.

<sup>8</sup> Χουρδάκης, Α., *Η Παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ.265.

<sup>9</sup> Ο πρώτος τόμος του Μαθητολογίου και του Γενικού ελέγχου του Δημοτικού περιλαμβάνει τα έτη 1899-1935. Το Δημοτικό σχολείο Ποταμίδας λειτούργησε ως το 1994.

<sup>10</sup> Χατζηωάννου Μ.Χ., «Μικροϊστορικές αναζητήσεις», *Μνήμων*, τ.20, 1998, σ.157.

<sup>11</sup> Χουρδάκης Α., 2006, ο.π. σ.71-103 και του ίδιου., 2009,ο.π. σ.27.

επιχειρούμε να αναδείξουμε τα χαρακτηριστικά της ιδιαίτερης εκπαιδευτικής κουλτούρας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην ευρύτερη περιοχή, αλλά και τον γενικότερο κοινωνικό ρόλο της εκπαίδευσης ως μηχανισμού επιμερισμού και αναπαραγωγής.

Ειδικότερα, ως επιμέρους στόχοι της εργασίας τέθηκαν:

- Η διερεύνηση των παραγόντων που δημιούργησαν τις ιδιαίτερες συνθήκες λειτουργίας της παιδείας στην περιοχή.
- Η χαρτογράφηση των σχολείων που λειτούργησαν την ίδια εποχή στην επαρχία Κισάμου, ώστε να αποτιμηθεί η θέση των υπό διερεύνηση σχολείων στα εκπαιδευτικά πράγματα σε τοπικό επίπεδο.
- Η μελέτη της κοινωνικής και εκπαιδευτικής φυσιογνωμίας των σχολείων.
- Η αναζήτηση και παρουσίαση βιογραφικών στοιχείων αναφορικά με την εκπαιδευτική πορεία μαθητών και μαθητριών, ενδεικτικών για τη νοοτροπία που επικρατούσε σχετικά με την αξία της εκπαίδευσης στην επαρχία και τους παράγοντες που συντέλεσαν στη διαμόρφωση της νοοτροπίας αυτής, καθώς η βιογραφία αναγνωρίζεται όχι μόνο ως αποκρυστάλλωση πολλαπλών διαμεσολαβήσεων του κοινωνικού στο ατομικό, αλλά και ως συμπύκνωση της κοινωνικά και ιστορικά συγκροτημένης υποκειμενικότητας<sup>12</sup>.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δε μελετάται εκτενώς η εσωτερική οργάνωση των σχολείων ούτε η επίδοση των μαθητών και μαθητριών ανά μάθημα, καθώς είναι ανύπαρκτο το πρωτογενές υλικό που θα μπορούσε να στηρίξει μια αντίστοιχη έρευνα (σχολικά βιβλία, αναλυτικά προγράμματα, εσωτερικός κανονισμός, πρακτικά συλλόγου, ειδικός έλεγχος<sup>13</sup>).

Η εργασία αυτή στηρίζεται πρωταρχικά στο ανέκδοτο αρχαικό υλικό των σχολείων της Ποταμίδας και στοιχείων από το Υποθηκοφυλακείο Κισάμου και το Μητρώο Αρρένων των χωριών της ευρύτερης περιοχής. Ειδικότερα, προσεγγίζοντας τα συγκεκριμένα αρχεία ως άλλο κόκκο ιλυολιθών<sup>14</sup>, αναζητήσαμε και αξιοποιήσαμε κάθε τεκμήριο, με στόχο να φωτίσουμε «από τα κάτω»<sup>15</sup> τις συνθήκες οργάνωσης και λειτουργίας της βασικής εκπαίδευσης την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας σε μια αγροτική περιοχή με καταγεγραμμένο επαναστατικό παρελθόν και δυναμική παρουσία

---

<sup>12</sup> Τσιώλης Γ., «Η επικαιρότητα της βιογραφικής προσέγγισης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα», στο Πουρκός Μ.-Δαφέρμος Μ. (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα και κοινωνικές επιστήμες*, εκδ.Τόπος, Αθήνα 2010, σ.347-366.

<sup>13</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.215-219.

<sup>14</sup> Η συμβολική χρήση του κόκκου από τις ιλυολιθικές Πυραμίδες ή αλλιώς Κωμολίθρους (βλ.φωτογραφία εξώφυλλου) έγινε με αφορμή τις πρόσφατες έρευνες στο συγκεκριμένο χώρο, ο οποίος ως τις μέρες μας δεν αποτελεί μόνο ένα ξεχωριστό φυσικό μνημείο αλλά σχετίζεται με την καθημερινή ζωή και οικονομική δραστηριότητα της Ποταμίδας, καθώς εξαιτίας της σύστασης του εδάφους και της ιδιότητάς του να διογκώνεται χρησιμοποιήθηκε ήδη από την αρχαιότητα για την κατασκευή μοναδικών λευκών αγγείων (ένα από αυτά εκτίθεται στο αρχαιολογικό Μουσείο Κισάμου), τη στεγανοποίηση των κατοικιών ακόμα και την ψυχαγωγία των παιδιών (φυσικές τσουλήθρες, δημοφιλής προορισμός σχολικών εκδρομών). Επίσης στην ιδιαίτερη σύσταση του εδάφους θα μπορούσε να αποδοθεί και η γεωργική ανάπτυξη της περιοχής, αφού ανέκαθεν υπήρχαν στο χωριό πηγάδια και πηγές, παρόλο που δεν πρόκειται για ορεινό μέρος. Μανούτσογλου Ε., «Οι ιλυολιθικές πυραμίδες της Ποταμίδας. Ένα μνημείο της φύσης». *Κρητική μούσα*, τευχ.33, Μάιος 2009. Βλ.επίσης Simonelli Vittorio, *Κρήτη 1893, οι περιηγητικές αναμνήσεις του Vittorio Simonelli*, Ένα άγνωστο οδοιπορικό εμπλουτισμένο με πρωτότυπες φωτογραφίες, μτφρ. Ιωάννα Φουντουλάκη, Ρέθυμνο 1996,σ.72-73.

<sup>15</sup> Η «ιστορία από τα κάτω» αποτελεί μια μετατόπιση της ιστορίας από το κέντρο της εξουσίας στις παρυφές της και τους «πολλούς», οι οποίοι πλέον αντιμετωπίζονται ως συγκεκριμένα άτομα χωρίς να χάνονται μέσα στο ανώνυμο πλήθος. Μαυροσκούφης Δ., *Ένας στρατιώτης στον εμφύλιο (1945-1949), Η συμβολή της μικροϊστορίας στην ανίχνευση και την ανάληψη βιοματικών όψεων της καθημερινής ζωής*, εκδ.Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000, σ.13.



στις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της εποχής. Έτσι, σε μια προσπάθεια ολιστικής/πολύ-επιστημονικής προσέγγισης<sup>16</sup>, που ειδικά στην μικροϊστορική έρευνα δεν αποκλείει τη συνύπαρξη ποσοτικών και ποιοτικών εκφάνσεων<sup>17</sup>, αξιοποιήθηκαν άμεσες και έμμεσες σχετικές πηγές σε συνδυασμό με μη δημοσιευμένο κυρίως φωτογραφικό υλικό, το οποίο λειτούργησε υποστηρικτικά, καθώς οι φωτογραφίες αποτελούν μια μορφή ιστορικής μαρτυρίας, ενώ παράλληλα συντελούν στην κατανόηση του χώρου και των εκφράσεων του υλικού πολιτισμού μιας περιοχής. Ειδικά όσο αφορά την αξιοποίηση προφορικών τεκμηρίων, λαμβάνοντας υπόψη ότι η παράδοση θεωρείται *φύλακας της συλλογικής μνήμης, όπου η έλλειψη ή το ελάττωμα αποτελούν σημάδι μιας ιδιαίτερης ιστορικής συνείδησης*, στη συγκεκριμένη εργασία τα χρησιμοποιήσαμε ελλείψει άλλων γραπτών στοιχείων συνεκτιμώντας τις επιφυλάξεις που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί από ιστορικούς σχετικά με την εγκυρότητα των πηγών αυτών και με την προϋπόθεση ότι εξακριβώνεται η προέλευση των μαρτυριών και η αδιάλειπτη μεταβίβασή τους<sup>18</sup>.

Η επιλογή μεθόδου έγινε με κριτήριο τον σεβασμό προς τη φύση των εμπειρικών φαινομένων εκτιμώντας ότι «η πραγματικότητα υπάρχει στον πραγματικό κόσμο και όχι στις μεθόδους για την σπουδή του κόσμου»<sup>19</sup>. Η ποσοτική ανάλυση του αρχαιακού υλικού και η ερμηνεία των αποτελεσμάτων έγινε με την πεποίθηση ότι θα μπορούσαν να εξαχθούν χρήσιμες πληροφορίες για την οργάνωση και τη λειτουργία του σχολείου, την εκπαιδευτική πράξη και τη σχολική ζωή. Τα δεδομένα τα οποία επελέγησαν για ποσοτική ανάλυση, ώστε να υπηρετηθούν οι στόχοι που τέθηκαν είναι: το μαθητικό δυναμικό, ο τόπος διαμονής και το επάγγελμα του πατέρα, η ηλικία και η αξιολόγηση της επίδοσης και διαγωγής των μαθητών/ριών. Η ανάλυση του θρησκευματος δεν παρουσίαζε στατιστικό ενδιαφέρον, καθώς το θρήσκευμα του συνόλου του δείγματος ήταν «ορθόδοξο».

Ο συνδυασμός ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων κρίθηκε απαραίτητος<sup>20</sup>, προκειμένου να αναδειχθούν οι ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες που επηρέασαν την εκπαίδευση και το αντίστροφο, παρόλο που σε μεθοδολογικό επίπεδο ένας τέτοιος συνδυασμός περικλείει σοβαρές αντιθέσεις ως προς την οπτική προσέγγιση<sup>21</sup>. Σε επίπεδο μικροϊστορίας η ποσοτική ανάλυση των σχολικών αρχείων κατέστησε δυνατή

<sup>16</sup> Χουρδάκης Α., 2006, ο.π. σ.88.

<sup>17</sup> Δαλακούρα, Κ., «Νέες οπτικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις στη σύγχρονη ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης» στο Τζήκας Χ.επιμ, *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης*, Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ.109, 111-112. Επίσης Ρουσόπουλος Γ.-Τσίγκρα Μ., «Γνώση, έρευνα και μεθοδολογία έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες», στο Πουρκός Μ.-Δαφέρμος Μ (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα και κοινωνικές επιστήμες*, εκδ.Τόπος, Αθήνα 2010, σ.177-206.

<sup>18</sup> Calvet L., *Η προφορική παράδοση*, μτφρ. Μαριλένα Καρυολέμου, Ινστιτούτο του βιβλίου – Μ.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995, σ.117, 120-121,123-127. Σχετικά με την αξιοποίηση της προφορικής παράδοσης στην ιστορία βλ. ενδεικτικά Tomson P., *Φωνές από το παρελθόν, Προφορική ιστορία*, μτφρ. Μπουσχότεν Ρ.Β.-Ποταμιάνος Ν., Πλέθρον, Αθήνα 2002 και Βερβενιώτη Τ. [κ.α], *Προφορικές ιστορίες, Ένας οδηγός για προφορικής ιστορίας για την εκπαίδευση και την κοινότητα*, στο Ρεπούση Μ.- Ανδρέου Χ. (επιμ.), Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων –Διεύθυνση Πολιτισμού και Παιδείας Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010.

<sup>19</sup> Πηγιάκη Π., *Εθνογραφία: η μελέτη της ανθρώπινης διάστασης στην κοινωνική και παιδαγωγική έρευνα*, εκδ.Γρηγόρη, Αθήνα 1988, σ.59.

<sup>20</sup> Σχετικά με τον συνδυασμό ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων βλ. Γραμματικόπουλος Β., «Ο τρίτος δρόμος στην έρευνα: η μεικτή μεθοδολογία», στο Πουρκός Μ.-Δαφέρμος Μ (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα και κοινωνικές επιστήμες*, εκδ.Τόπος, Αθήνα 2010, σ.513-519 και Χουρδάκης Α., 2009, ο.π., σ.19-20, επίσης Δαλακούρα, Κ., 2006, ο.π., σ.111.

<sup>21</sup> Για την μικροϊστορική προσέγγιση απαραίτητες προϋποθέσεις εκ μέρους του ερευνητή/τριας θεωρούνται η σχολαστικότητα, η παρατηρητικότητα, η εφευρετικότητα και η λεγόμενη «πυκνή περιγραφή». Χουρδάκης Α., 2006, ο.π.,σ.86-87 και Χουρδάκης Α., 2009, ο.π., σ.20.

τη σύγκριση των ιδιαίτερων αυτών συνθηκών με το επίσημο νομοθετικό πλαίσιο αποτυπώνοντας τάσεις και ποσοστά. Παράλληλα η ποιοτική ανάλυση των δεδομένων έφερε στο φως άγνωστες πτυχές του τρόπου με τον οποίο βίωναν στην πράξη την εκπαίδευση οι μειοψηφίες, αναδεικνύοντας έτσι και τη δυναμική τους, μέσα από ένα επαγωγικό πρίσμα αναγωγής του ειδικού και ατομικού στο γενικό και συλλογικό<sup>22</sup>. Το γεγονός ότι τα προς ανάλυση σχολικά αρχεία προέρχονται από ένα και μόνο χωριό, το οποίο μέχρι σήμερα διατηρεί σε μεγάλο βαθμό μνήμες και παραδόσεις αλλά και γεωγραφικά εντοπίζεται στον ίδιο χώρο, λειτούργησε υποστηρικτικά, καθώς δόθηκε η δυνατότητα στη γράφουσα να αξιοποιήσει μεθοδολογικά εργαλεία που προσεγγίζουν περισσότερο στην εθνογραφία (παρατήρηση, άτυπη ή ημιδομημένη συνέντευξη). Έτσι, με στόχο τη βαθύτερη κατανόηση ενός περιορισμένου χώρου κοινωνικής δράσης, συχνά χρειάστηκε να ξεπεραστούν χωροχρονικά όρια και επιστημολογικά στεγανά με αποτέλεσμα για τις ανάγκες της συγκεκριμένης μικροϊστορικής έρευνας να συγκλίνουν κοινωνικές επιστήμες, όπως η Ιστορία, η Κοινωνιολογία και η Ανθρωπολογία<sup>23</sup>.

Από το σύνολο του αρχειακού υλικού υποβλήθηκαν σε στατιστική επεξεργασία τα δεδομένα του Γενικού Ελέγχου τόσο του Δημοτικού σχολείου όσο και του Παρθεναγωγείου, καθώς εκεί εντοπίστηκαν τα περισσότερα στοιχεία τα οποία εξυπηρετούσαν τους στόχους της εργασίας (επίδοση, έτος γέννησης, τόπος διαμονής, επάγγελμα πατέρα, διαγωγή, θρήσκευμα, τάξη εγγραφής, απουσίες). Παράλληλα εξετάστηκαν και τα αντίστοιχα Μαθητολόγια των δυο σχολείων της ίδιας περιόδου, προκειμένου να διασταυρωθούν οι παραπάνω πληροφορίες και ειδικά το πατρώνυμο, το επάγγελμα του πατέρα και ο τόπος διαμονής της οικογένειας. Στην ερμηνεία επίσης των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε και το Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδών του Δημοτικού.

Η ανάλυση των δεδομένων έγινε με τη χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS. Στη συγγραφή δε της εργασίας εφαρμόστηκε η ιστορική προσέγγιση που σε συστημικό επίπεδο ανασυγκροτεί το υπό μελέτη αντικείμενο, το οποίο προσεγγίζεται αναλυτικά/ερμηνευτικά. Ταυτόχρονα, όσο αφορά κυρίως στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων της στατιστικής επεξεργασίας αξιοποιήθηκαν κοινωνιολογικές προέλευσης έννοιες και εργαλεία (τάξη, ταξική συγκρότηση, ανάπτυξη, υπανάπτυξη κ.α.) αλλά και τεχνικές που σχετίζονται με την ανθρωπολογία, όπως προφορικές μαρτυρίες<sup>24</sup>, σε συνδυασμό με τεκμήρια που προέκυψαν μετά από επιτόπια διερεύνηση (έρευνα πεδίου<sup>25</sup>) με σκοπό τη συλλογή στοιχείων και τη διασταύρωση των πηγών. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι συνδυαστική χρήση τεχνικών διαφορετικής επιστημονικής προέλευσης έγινε προκειμένου να προσδιορίσουμε τα κτήρια όπου λειτούργησαν τα συγκεκριμένα σχολεία.

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι η ανεύρεση σχετικών στοιχείων αποδείχθηκε χρονοβόρα και παρουσίασε σοβαρές δυσχέρειες, καθώς ελάχιστα επίσημα έγγραφα από την επαρχία Κισάμου έχουν διασωθεί στους φακέλους της Ανωτέρας Διεύθυνσης Εκπαιδύσεως και Θρησκευμάτων, ενώ οι πληροφορίες που παραδίδονται από τους περιηγητές για την περιοχή είναι λιγοστές, αφού οι ξένοι απέφευγαν την περιοχή λόγω της συχνής εμφάνισης μεταδοτικών ασθενειών ή της επαναστατικής

<sup>22</sup> Κόκκινος Γ., *Από την ιστορία στις ιστορίες*, Αθήνα 1998, σ.267-274.

<sup>23</sup> Η επιλογή της συμμαχίας με την ανθρωπολογία στη μελέτη των διάφορων κοινωνικών ομάδων έγινε ακριβώς προκειμένου να εκμεταλλευθούν οι ιστορικοί την καθολική ματιά της ανθρωπολογίας πάνω στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Χατζηγιάννου Μ.Χ., «Μικροϊστορικές αναζητήσεις», *Μνήμων*, τευχ.20, 1998, σ.159-160.

<sup>24</sup> Τσιώλης, Γ., *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις: η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Κριτική, Αθήνα 2006.

<sup>25</sup> Η παρατήρηση πεδίου αποκαλύπτει πράγματα που θα είχαν περάσει απαρατήρητα. Χουρδάκης Α., 2006, ο.π., σ.87.

δράσης των κατοίκων<sup>26</sup>. Μεγάλη όμως ήταν και η δυσκολία που αντιμετωπίσαμε ως προς την αποκωδικοποίηση του αρχαιακού υλικού εξαιτίας του γραφικού χαρακτήρα αλλά και της φθοράς των εγγράφων. Δεν ήταν μάλιστα λίγες οι περιπτώσεις που οι πηγές που εντοπίστηκαν χρησιμοποιήθηκαν μόνο ως ενδείξεις, καθώς ήταν ελλειπτικές, αποσπασματικές και σε ορισμένες περιπτώσεις αντιφατικές<sup>27</sup>, ενώ μένει πάντα ανοικτό το ενδεχόμενο ανακάλυψης νέων στοιχείων ικανών ακόμα και να αναιρέσουν ορισμένα από τα πορίσματα της παρούσας ερευνητικής εργασίας. Επιπλέον ανασταλτικός παράγοντας θα μπορούσε να θεωρηθεί η συναισθηματική εμπλοκή της γράφουσας, καθώς η έρευνα επικεντρώθηκε στον τόπο καταγωγής της, όχι όμως σε πρόσωπα συγγενικά προς την ίδια, παρόλο που υπό ορισμένες συνθήκες σύμφωνα με το «συμμετοχικό μοντέλο έρευνας» η εμπλοκή του ερευνητή/τριας θεωρείται ζητούμενο, αφού υπό ορισμένες προϋποθέσεις οδηγεί σε εγκυρότερα αποτελέσματα<sup>28</sup>. Η αξιοποίηση πληροφοριών που αφορούν στη δράση συγκεκριμένων προσώπων, έγινε με σεβασμό στη μνήμη τους και βασίστηκε κυρίως σε δημοσιευμένες πηγές, ενώ σχετικές μαρτυρίες παρουσιάστηκαν με κάθε επιφύλαξη. Επίσης, ο κίνδυνος περιορισμού της παρούσας μελέτης σε ιστοριοδιφικό επίπεδο<sup>29</sup> ελλόχευε σε κάθε στάδιο ανάλυσης, με αποτέλεσμα να κρίνεται απαραίτητος κατά διαστήματα ο συγκριτικός έλεγχος και η τακτική σύνδεση των δεδομένων με τις λεγόμενες «σκληρές» πηγές<sup>30</sup>. Η εκτεταμένη τέλος αναφορά, παράλληλα με την ιστορική αφήγηση, σε συγγενικά δίκτυα και ποσοτικά δεδομένα κατέστησαν σε πολλά σημεία τη γραφή δύσκαμπτη και περίπλοκη παρά την αντίθετη πρόθεση της γράφουσας<sup>31</sup>.

Η παρούσα εργασία διαρθρώνεται σε δύο αλληλοσυμπληρούμενα μέρη, από τα οποία το πρώτο περιλαμβάνει ένα κεφάλαιο και το δεύτερο δύο. Το 1<sup>ο</sup> κεφάλαιο αναφέρεται στην εκπαίδευση στην Κρήτη στα τέλη του 19<sup>ου</sup> και στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Ειδικότερα, το 1<sup>ο</sup> υποκεφάλαιο στους κοινωνικούς παράγοντες που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης στο νησί. Στο 2<sup>ο</sup> υποκεφάλαιο περιγράφεται η εξέλιξη της εκπαίδευσης στην Κρήτη μέσα από την παρουσίαση των κυριότερων σχετικών νομοθετικών ρυθμίσεων, ειδικά για την ύπαιθρο, και την καταγραφή του είδους και του αριθμού των σχολείων που λειτούργησαν στην επαρχία Κισιάμου. Στο 2<sup>ο</sup> κεφάλαιο παρουσιάζονται τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ποταμίδας.

<sup>26</sup> Siember F.W., *Ταξιδεύοντας στην Κρήτη το 1917*, μτφρ. Μούστρη Δ., Ιστορήτης 1994, σ.121-122, Ελπίς Μέλαινα, *Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866-1870, με 14 τοπογραφίες του Joseph Winckler και έναν χάρτη της Κρήτης* μτφρ. Μυλωνάκη Ιωάννα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008, σ.160, Tournefort J.P., *Ταξίδι στην Κρήτη και στις νήσους του αρχιπελάγους 1700-1702*, μτφρ. Μάκης και Μυρτώ Απέργη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ.95, Spratt T.A.B., *Ταξίδια και έρευνες στην Κρήτη του 1850*, μτφρ. Μαρία Ψυλάκη, τ.Β, Καρμάνωρ, Ηράκλειο 2007, σ.295-298. Ο Χατζηδάκης αναφέρεται γενικά στις ελώδεις περιοχές της περιοχής δυτικά των Χανίων και προτείνει τη φύτευση ευκαλύπτων. Χατζηδάκης Ι., *Περιήγησις εις Κρήτην υπό Ιωσήφ Χατζηδάκη ιατρού*, τύποις Νικολάου Βαρβαρέσου, εν Ερμουπόλει 1881, σ.109. Εξάιρεση αποτελεί ο Καλομενόπουλος που, ενώ έφτασε στην Κίσαμο δεν πρόλαβε όμως να συλλέξει στοιχεία για τη περιοχή, καθώς εκεί τον συνέλαβαν οι Τούρκοι. Καλομενόπουλος Ν., *Κρητικά ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης επιτόπιος μελέτη*, εκ του τυπογραφείου Σ.Κ. Βλαστού, εν Αθήναις 1894, σ.η (πρόλογος).

<sup>27</sup> Για τη αντιμετώπιση των δυσκολιών αυτών βλ. Χουρδάκης Α., 2009, ο.π. σ.21, Μαυροσκούφης Δ., 2000, ο.π., σ.16. Βλ. επίσης Πηγιάκη Π., 1988, ο.π., σ.13, 112-118.

<sup>28</sup> Παπαγεωργίου Γ., *Μέθοδοι στην κοινωνιολογική έρευνα*, εκδ. Τυπωθήτω, εκδ. Γ. Δάρδανος, Αθήνα 1998, σ.130-135.

<sup>29</sup> Χουρδάκης Α., 2009, ο.π., σ.14 και Ύγκερς Γκ., *Η ιστοριογραφία στον 20<sup>ο</sup> αιώνα*, μτφρ. Ματάλας Π., εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ.138 -140.

<sup>30</sup> Σχετικά με τη δυνατότητα αξιοποίησης των πληροφοριών του ιστοριοδιφικού από τον ιστορικό βλ. Δαλακούρα Κ., 2006, ο.π., σ.117.

<sup>31</sup> Χαρακτηριστικό της μικροϊστορικής αφήγησης είναι ότι καθιστά μέρος της ίδιας της αφήγησης τις διαδικασίες της έρευνας, τα όρια των πηγών ακόμα και τις τεχνικές της ερμηνείας. Χατζηιωάννου Μ.Χ., 1998, ο.π., σ.154.

Στο 1<sup>ο</sup> υποκεφάλαιο του συγκεκριμένου κεφαλαίου καταγράφονται πληροφορίες σχετικά με την ίδρυση, τη λειτουργία και το διδακτικό προσωπικό του Δημοτικού σχολείου (1899-1913) και του Παρθεναγωγείου (1910-1913) του χωριού, ενώ στο επόμενο υποκεφάλαιο παρατίθενται, αναλύονται και ερμηνεύονται τα στοιχεία που προέκυψαν από τη στατιστική ανάλυση των σχολικών αρχείων αναφορικά με τη φυσιογνωμία κάθε ιδρύματος ξεχωριστά και σε συνδυασμό μεταξύ τους (μέγεθος σχολείου, δημογραφική εικόνα, κοινωνικοοικονομική φυσιογνωμία, επίδοση, διαγωγή). Στο 3<sup>ο</sup> κεφάλαιο διερευνάται η εκπαιδευτική πορεία μαθητών και μαθητριών της Ποταμίδας, καθώς και η μετέπειτα κοινωνική τους εξέλιξη. Ακολουθούν τα συμπεράσματα σε σχέση με τη λειτουργία των δύο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Ποταμίδας και την επιρροή που αυτά άσκησαν μέσω της εκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών στην ευρύτερη περιοχή την περίοδο της Αυτονομίας. Η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση των πηγών και της βιβλιογραφίας που χρησιμοποιήθηκε, ενώ ακολουθεί το Παράρτημα όπου περιλαμβάνονται πίνακες, χάρτες και φωτογραφικό υλικό, στο οποίο παραπέμπουμε για τη στήριξη της ανάλυσης των ερευνητικών ερωτημάτων της εργασίας.

## ΜΕΡΟΣ Α

### 1.0. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΕΛΗ 19<sup>ΟΥ</sup> – ΑΡΧΕΣ 20<sup>ΟΥ</sup> ΑΙΩΝΑ

#### 1.1. ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Για την αποτελεσματικότερη διερεύνηση του ιδιαίτερου χαρακτήρα της εκπαίδευσης στην Αυτόνομη Κρητική Πολιτεία και την εκτίμηση της πολιτικής δυναμικής των εκπαιδευτικών εξελίξεων της συγκεκριμένης περιόδου<sup>32</sup>, σκόπιμο θεωρήθηκε να παρουσιάσουμε ενδεικτικά τους παράγοντες που συνδιαμόρφωσαν το εκπαιδευτικό τοπίο μέσα σε ένα μεταβατικό πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο που, τόσο σε διεθνές επίπεδο όσο και στο εσωτερικό, παρήγαγε την εκδήλωση διεκδικήσεων και την προώθηση αντικρουόμενων συμφερόντων<sup>33</sup>. Παρόλο που η ένωση με την Ελλάδα θεωρείται ότι δεν αποτέλεσε για τους Κρητικούς μια πραγματική ιδεολογική θέση με αυστηρά στεγανά<sup>34</sup>, οι συνεχείς ένοπλες συγκρούσεις ήδη από το 18<sup>ο</sup> αιώνα συνέβαλαν στη σημαντική καθυστέρηση ως προς τις εκπαιδευτικές εξελίξεις σε σχέση με άλλες ελληνόφωνες περιοχές<sup>35</sup>. Η στρατιωτική και πολιτική δράση των κατοίκων της επαρχίας Κισάμου εμφανίζεται το διάστημα που εξετάζουμε ιδιαίτερα έντονη<sup>36</sup>, καθώς

<sup>32</sup> Στην άμεση συνάρτηση εκπαίδευσης και πολιτικής, καθώς και στις συνέπειες για το ελληνικό σύστημα κάνει ο Καζαμιάς στο Καζαμιάς Α., «Η κατάρα του Σίσυφου στην ελληνική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: μια κοινωνικοπολιτική και πολιτισμική ερμηνεία», στο *Συγκριτική παιδαγωγική III*, Gutenberg, Αθήνα 1993, σ. 174-178.

<sup>33</sup> Το κλίμα αισιοδοξίας το οποίο επικράτησε στην Ελλάδα, ειδικά μετά τη διοργάνωση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων το 1896, είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της πεποίθησης για πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας, σύμφωνα με την οποία η Κρήτη αλλά και άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με αυξημένο ελληνικό πληθυσμό, θα μπορούσαν να ενωθούν με την Ελλάδα. Όμως η θέση της Κρήτης θεωρούνταν καθοριστικής σημασίας στο γεωστρατηγικό σχέδιασμα της Δύσης για την απομόνωση της Ρωσίας, η οποία έτεινε να αναδειχθεί σε υπερδύναμη της εποχής, καθώς αύξανε την επιρροή της στην Ανατολική Μεσόγειο μέσω της ενίσχυσης της ρωσόφιλης Ελλάδας. Λούκας Λ., «Κρητικό Ζήτημα. Η αγγλική και γερμανική γεωστρατηγική», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998, σ.62-63. Η Κρήτη επίσης είχε τη μοναδική δυνατότητα σε σχέση με άλλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να εξελιχθεί σε κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου, λόγω της σύζευξής της με τα σημαντικότερα εμπορικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου και του μοναδικού φυσικού λιμανιού στην περιοχή, αυτό της Σούδας. Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου, Κ., *Ελληνικός αλτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις: η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Εστία, Αθήνα 1988, σ.74.

<sup>34</sup> Δρακάκης Ε., *Ζητήματα Παιδείας και Πολιτικής στο αστικό Ηράκλειο της Υστερης Τουρκοκρατίας*, (διδ.διατριβή), Ρέθυμνο 2012, σ.532, Περάκης Μ., *Ερευνες για την οικονομία και την κοινωνία της Κρήτης του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Οι οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί όροι κατάρρευσης της «Χαλέπας» 1878-89: Τα δημοσιοοικονομικά μακρομεγέθη 1830-1913*, (διδ.διατριβή), Αθήνα 2005, σ.616.

<sup>35</sup> Βλ. ενδεικτικά Ψιλάκης Β., *Ιστορία Της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι και των καθ' ημάς χρόνων*, τ.Γ', Εν Χανίοις, εκ του τυπογραφείου της «Νέας Ερεύνης», 1909, επανεκδ. Χανιά: Μινώταυρος, σ.311-332, Δελάκη Μ., «Η γυναικεία εκπαίδευση στην Κρήτη από τις αρχές του 19ου αιώνα ως την Ένωση με το επίσημο Ελληνικό Κράτος», στο Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες γυναικών εκπαιδευτικών*, εκδ.Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ.471-480, Δαλακούρα Κ., 2000, ο.π.,σ.39.

<sup>36</sup> Σχετικά με τη συμμετοχή των Κισαμιτών στην επανάσταση του 1897 και τον ηγετικό ρόλο του Ελευθέριου Βενιζέλου στην επανάσταση του Ακρωτηρίου το 1897 βλ. Μακράκη Λ., «Η συμβολή του Ε.Βενιζέλου στο Ακρωτήρι», στο Βερέμης Θ., Γουλιμή Γ.(επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ.277-329, Δελάκης Γ.Ε., 1998, ο.π., σ.285,356-359, 365. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Κισαμίτη Σπύρο Καγιαλέ (φωτ. παράρτημα σ.162, φωτ.7). Για τη δράση των Κισαμιτών στο κίνημα του Θερίσου βλ. ενδεικτικά Σβολόπουλος Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την Αυτόνομον Κρήτην 1901-1906*, β εκδ. Εθνικό ίδρυμα

πρόκειται για μια από τις μεγαλύτερες πληθυσμιακά επαρχίες του νησιού που την περίοδο της Αυτονομίας αύξησε κατά πολύ τον σχεδόν αμιγώς χριστιανικό πληθυσμό της<sup>37</sup>, με αποτέλεσμα αυτό να αποτελέσει, παρά τις ραγδαίες αλλαγές ως προς τη διοίκηση του κράτους και τον περιορισμένο ρόλο των κοινοτήτων<sup>38</sup>, αιτία πολιτικοκοινωνικών διεκδικήσεων<sup>39</sup>.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ρυθμιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εκπαίδευσης συνέχισε να ασκεί η Εκκλησία της Κρήτης, σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετικό τρόπο σε σχέση με το παρελθόν, καθώς αυξημένη παρέμενε η επιρροή που η ίδια ασκούσε στην κοινωνία του νησιού. Η συγκεκριμένη σχέση θεμελιώθηκε ήδη από την περίοδο της οθωμανικής διοίκησης στο νησί, καθώς η Εκκλησία ως η φυσική κεφαλή των χριστιανών ήταν αρμόδια για τα ζητήματα της εκπαίδευσής τους<sup>40</sup> προσφέροντας σε πολλές περιπτώσεις αξιόλογο έργο είτε κεντρικά είτε σε τοπικό επίπεδο μέσω των πρωτοβουλιών των μοναστηριών<sup>41</sup>. Αργότερα ο ενεργός ρόλος του κλήρου κατά την περίοδο των μεγάλων επαναστάσεων στην Κρήτη (1821-1898) αύξησε επιπλέον το κύρος της Εκκλησίας στην τοπική κοινωνία<sup>42</sup>. Τότε πολλοί ήταν οι ιεράρχες που είχαν

---

Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», 2005, σ.155-157, Κογχυλάκης, *Μ.Αναγνώστης Σκαλίδης*, Ελευθερόπτης, (χ.χ) <http://sadehtrepese.blogspot.com/2008/>. [http://neoiorizontespress.blogspot.com/2011/09/blog-post\\_3787](http://neoiorizontespress.blogspot.com/2011/09/blog-post_3787). Δελάκης Γ.Ε., 1998, ο.π. σ. 285,365-366, Κελαϊδής Π., *Ο σφακιανός αρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαϊδής, Πρωτοουργός της επανάστασης 1866-1869*, Αθήνα 2001, [http://hatzikos.blogspot.gr/2010/03/1905\\_09.html](http://hatzikos.blogspot.gr/2010/03/1905_09.html). Ειδική αναφορά στον πολιτικό ρόλο των Κισαμιτών Μαρκαντωνάκη και Παπαγιαννάκη γίνεται σε μαντινάδες που περιέγραφαν τα γεγονότα της επανάστασης του Θερίσου, βλ. σχετικά Αποστολάκης Στ., «Πρόσωπα και γεγονότα της επανάστασης του Θερίσου στη λαϊκή ποίηση της Κρήτης», στο *Θέρισσον 1905*, Πρακτικά Συνεδρίου, Χανιά 2000, σ.341-373. Για τη συμμετοχή των Κισαμιτών στους Βαλκανικούς πολέμους βλ. Αναστασάκης Μ., *Αι αξίες της Κισάμου*, Χανιά 1954, σ.75-76 και Μιχελογιαννάκης Σ., *Η συμβολή των Χανιωτών στους αγώνες της περιόδου 1912-1922, Αγνώστα κείμενα και μαρτυρίες*, Αθήνα 2000, σ.20-21, Γεωργιακάκης Τ., *Η οικογένεια Γεωργιακάκη στους εθνικούς αγώνες*, Χανιά 2005, σ.47-48, 73, 112-114, Κατσικανδράκης Εμ., *Οι αγώνες των Ελλήνων 1897-1922*, Καστέλι Κισάμου 2012, σ.53-69.

<sup>37</sup> Σχετικά με τη δημογραφική σύσταση του πληθυσμού στην Κρήτη και ειδικά στην επαρχία Κισάμου, αλλά και τους λόγους αύξησης του πληθυσμού στην Κρήτη βλ ενδεικτικά Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνση επί των εσωτερικών, *Στατιστική της Κρήτης, Πληθυσμός 1900*, Εν Χανίοις 1904, σ. ια, σ. 44, Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990, σ.285-290, Ανδρουλάκης Ι., 1990, σ.36,118 και 122-123, Πολυχρονίδης Ι., *Δημόσια υγεία, κοινωνική πρόνοια και υγειονομική πολιτική στην Κρητική Πολιτεία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2010, σ.167. Μαργαρίτης Γ. «Η Κρήτη στα 1896-1898, Κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998, σ.105-108.

<sup>38</sup> Σχετικά με τη διοικητική οργάνωση της Κρήτης βλ. Σταυριδάκης Γ., «Από την αυτονομία στην ένωση, νομοθετικό πλαίσιο», στο *90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης*, Νικολακάκης Δ., *Η Κρητική επανάσταση του 1897, από τις σελίδες του αθηναϊκού και ξένου τύπου*, Χανιά 2003, σ. 171. Ο Θ. Δετοράκης είναι επιφυλακτικός κατά πόσο ο θεσμός της Δημογεροντίας άνησε ποτέ στην Κρήτη. Δετοράκης Θ., «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)», *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2<sup>ο</sup>, Νικ. Μ. Παναγιωτάκης (επιστ. επιμ.), Ι, Κρήτη 1988 σ. 347-8.

<sup>39</sup> Περάκης Μ., ο.π., σ.614.

<sup>40</sup> Δετοράκης Θ., 1990, ο.π., σ.413-415.

<sup>41</sup> Πολλά ήταν τα μοναστήρια που είχαν υποστεί σοβαρές καταστροφές εξαιτίας της αντίστασης που πρόβαλαν την περίοδο του Κρητικού πολέμου (1645- 1669), όπως η Μονή Γωνιάς στο Κολυμπάρι Κισάμου, ενώ άλλα προστατεύονταν από το Πατριαρχείο (σταυροπηγικά), π.χ. το μοναστήρι της Αγίας Τριάδος των Τζαγκαρόλων στα Χανιά, όπου λειτούργησε το Ιεροδιδασκαλείο. Δετοράκης Θ. «Η εκκλησία κατά την Τουρκοκρατία» στο *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ Παναγιωτάκη, σ.446. Βλ. επίσης Ψιλάκης Β., 1909, ο.π., σ.311-317.

<sup>42</sup> Τον πρωτείο ρόλο της εκκλησίας της Κρήτης σε όλες τις κρητικές επαναστάσεις αποδίδει ο αρχιμανδρίτης Α.Νανάκης, εκτός των άλλων, στο απόμακρο του νησιού από την Κων/πολη, και τη δυναμική ενδοχώρα όπου πληθυσμιακά κυριαρχούσαν οι χριστιανοί. Νανάκης Α., «Η συμμετοχή της Εκκλησίας Κρήτης στην επανάσταση του 1897.Τέσσερεις επιστολές του Πέτρας Τίτου», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998, σ.521. Επίσης

μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία, π.χ. ο Επίσκοπος Κισάμου Μελχισεδέκ Δεσποτάκης, ενώ στα χρόνια της επανάστασης οι κληρικοί ήταν τα πρώτα θύματα των τουρκικών αντεκδικήσεων<sup>43</sup>. Σημαντική επίσης ήταν και η οικονομική συνεισφορά της Εκκλησίας στον Κρητικό αγώνα αλλά και η έμπρακτη συμμετοχή κληρικών σε αυτόν, όπως ο Παρθένιος Περίδης, ο μαθητής του Παρθένιος Κελαϊδής, ο επίσκοπος Κισσάμου Δωρόθεος Κλωνάρης κ.α.<sup>44</sup>. Η σχέση του λαού με την Εκκλησία την περίοδο εκείνη είναι στενή, κυρίως στις απομακρυσμένες από τη μητρόπολη επισκοπές, όπου το χριστιανικό στοιχείο υπερερούσε, ενώ ο κλήρος φαίνεται να εναρμονίζεται περισσότερο με τις ανάγκες των κατοίκων και λιγότερο με την επίσημη πολιτική του Πατριαρχείου<sup>45</sup>. Ο εκπαιδευτικός ρόλος της Εκκλησίας ενισχύθηκε μετά την τριετή επανάσταση για το Μοναστηριακό ζήτημα (1866-1869)<sup>46</sup>, οπότε ανέλαβε η ίδια την υποχρέωση να ιδρύει σχολεία με τα εισοδήματα των μοναστηριών. Επίσης, η απόφαση στη Γενική Συνέλευση του 1877 που όριζε οι ιερείς πλέον να χρηματοδοτούνται από το δημόσιο ταμείο της Νήσου, είχε ως αποτέλεσμα να περιοριστούν οι αυθαιρεσίες εκ μέρους μερίδας του κλήρου και να αποκατασταθεί το κύρος της Εκκλησίας στην τοπική κοινωνία<sup>47</sup>. Στη λήψη των συγκεκριμένων αποφάσεων φαίνεται να διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο η πολιτική προσηλυτισμού της Καθολικής εκκλησίας, που αρχικά εφαρμόστηκε το 1859 και αργότερα επαναλήφθηκε το 1874, σύμφωνα με την οποία η Γαλλία θα έθετε στην προστασία της τους Κρήτες, αν προσχωρούσαν στον καθολικισμό. Η μεγάλη απήχηση των παραπάνω εξαγγελιών στην περιοχή κυρίως λόγω της δεινής οικονομικής κατάστασης των εκεί Κρητών αλλά και μέσω της ίδρυσης καθολικών σχολείων είχε ως αποτέλεσμα την άμεση και αποτελεσματική αντίδραση του Πατριαρχείου που επικεντρώθηκε στη δημιουργία περισσότερων σχολείων αλλά και την εκπαίδευση ιερέων στη Ριζάρειο Σχολή<sup>48</sup>. Την περίοδο αυτή ιδρύθηκε στα Χανιά το Ιεροδιδασκαλείο της Αγίας Τριάδος με την έμπρακτη υποστήριξη της Επισκοπής Κισάμου και άλλων τοπικών φορέων<sup>49</sup>, όπου φοίτησαν κατά προτεραιότητα

---

στην επαναστατική δράση στη Μονή Γωνιάς, ο ηγούμενος της οποίας πρωτοστάτησε αργότερα στην ίδρυση του Ιεροδιδασκαλείου, αναφέρεται η Ελπίς Μέλαινα, *ο.π.*, 2008, σ.138.

<sup>43</sup> Τσουδερού Β., «Οι διεθνείς ειρηνευτικές δυνάμεις και η τραγωδία της 25<sup>ης</sup> Αυγούστου (1896-1898)», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζήτηματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998, σ.50 και Κριτοβουλίδου Κ., 1859, *ο.π.*, σ.1. Βλ. επίσης φωτ 3 στο παράρτημα σ.161.

<sup>44</sup> Δετοράκης Θ., 1988, *ο.π.*, σ.449-450. Βλ. επίσης φωτ.8 και 9 στο παράρτημα.

<sup>45</sup> Ενδεικτικό είναι ότι το 1826 οι επαναστάτες της Γραμβούσας στη Δυτική Κρήτη πήραν την πρωτοβουλία να προσκαλέσουν τον επίσκοπο Αρμαμερίων Ιγνάτιο, ο οποίος εγκαίνιασε τον εκεί ναό της Παναγίας της Κλεφτρίνας (προστάτιδας των πειρατών) ως «αρχιερατικός τοποτηρητής των ελεύθερων επαρχιών της Κρήτης» και δίδαξε στο σχολείο του νησιού. Θ.Δετοράκης, *Η εκκλησία κατά την τουρκοκρατία*, στο Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός Παναγιωτάκη επιμ., σ. 450, Δετοράκης Θ., *ο.π.*, 1990, σ.429, Παπαδάκη-Χριστοδουλάκη Ανθ. «Ίδρυσις και λειτουργία Δημοτικού σχολείου εις Γραμβούσαν κατά τους χρόνους της ελληνικής επαναστάσεως», *Λειμωνάριον Τιμητική έκδοση τω καθηγητή Ν.Β.Τωμαδάκη*, τόμοι ΟΓ-ΟΔ, Αθήνα 1972-1973 (φωτ. 4 στο παράρτημα σ.161)

<sup>46</sup> Σχετικά με το Μοναστηριακό ζήτημα, βλ. Δετοράκης Θ., 1990, *ο.π.*, σ.360,434.

<sup>47</sup> Σε όλο αυτό το διάστημα η μισθοδοσία των κληρικών γινόταν μέσω της μητροπολιτικής και επισκοπικής φορολογίας που επιβαλλόταν στους Χριστιανούς, γεγονός που σχετίστηκε με τη φιλαργυρία ορισμένων ανώτερων κληρικών. Δετοράκης Θ., 1990, *ο.π.*, σ.430-431. Ο Scott αναφέρει ότι το 1834 η εκκλησία αποσπά μεγάλα ποσά, με τη μορφή εθελοντικών εισφορών ή εκκλησιαστικών ποινών, από τους δεισιδαίμονες πιστούς της. Scott C., *Περιηγήσεις στην Κρήτη, ένα άγνωστο οδοιπορικό το 1834*, Ρέθυμνο 1995, σ. 118.

<sup>48</sup> Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Παρθένιου Περίδη, ο οποίος, αφού σπούδασε στη Ριζάρειο Σχολή, υπήρξε ο δάσκαλος του Παρθένιου Κελαϊδή και πολλών άλλων κρητικών οπλαρχηγών, Αναστασάκης Μ., *Ιστορία της Κισάμου επί τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1984, σ. 94-96 και Δετοράκης Θ., 1988, *ο.π.*, σ. 453-454.

<sup>49</sup> Το Ιεροδιδασκαλείο, ως σχολή που θα κατάρτιζε κληρικούς δασκάλους, ήταν ιδέα του Επισκόπου Κισσάμου και Σελίνου Γεράσιμου Στρατηγάκη, ο οποίος με μυστική διαθήκη (4-11-1885) άφηνε το ποσό των 20.000 γροσίων για την πραγματοποίηση του παραπάνω σκοπού, ενώ ανάμεσα στους

παιδιά ιερέων, οπλαρχηγών και δασκάλων με σκοπό να βελτιωθεί το μορφωτικό επίπεδο του κλήρου και παράλληλα να αυξηθεί η επιρροή της Εκκλησίας μέσω της άσκησης του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού<sup>50</sup>. Σύμφωνα με τον Τωμαδάκη «το σχολείον στην Κρήτη απέβλεπε εις την δημιουργίαν Ελλήνων και μάλιστα ετοιμοπολέμων και παρεσκευασμένων δια να υπηρετήσουν δια των όπλων και του πνεύματος την Μεγάλην επανάστασιν, η οποία θα φέρει προς το τέρμα της ποθητής ενώσεως με την Ελλάδα εν Ελευθερίαν»<sup>51</sup>. Στα τέλη όμως του 19<sup>ου</sup> αιώνα η εμπλοκή της Εκκλησίας στην πολιτική ζωή του νησιού με την καταδίκη του κινήματος της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής είχε ως αποτέλεσμα να κλονιστούν και πάλι οι σχέσεις του Πατριαρχείου με μερίδα του κλήρου και της τοπικής κοινωνίας<sup>52</sup>.

Η διαμάχη και η εμπλοκή της Εκκλησίας στην πολιτική συνεχίστηκε και στις αρχές της Κρητικής Πολιτείας με αφορμή το λεγόμενο Μητροπολιτικό ζήτημα, οπότε και η επαναστατική κυβέρνηση αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον Ευμένιο Ξηρουδάκη ως μητροπολίτη, καθώς τον θεωρούσε άμεσα ελεγχόμενο από το Οθωμανικό κράτος<sup>53</sup>. Στη διευθέτηση του Μητροπολιτικού ζητήματος συνεισέφεραν ο νομομαθής Ι.Σκαλτσούνης και ο επί της δικαιοσύνης σύμβουλος Ελ. Βενιζέλος<sup>54</sup> συντάσσοντας τον νόμο 276 /1900, σύμφωνα με τον οποίο ο Ευμένιος ενθρονίστηκε ως κανονικός μητροπολίτης<sup>55</sup> και η Κρήτη διαιρέθηκε στη Μητρόπολη Ηρακλείου και 6 επισκοπές: Κυδωνίας και Αποκορώνου, Κισσάμου και Σελίνου, Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου, Λάμπης και Σφακίων, Πέτρας, Ιεράς και Σητείας<sup>56</sup>. Ταυτόχρονα το ίδιο διάστημα η Πολιτεία, ενώ εφαρμόζει συγκεντρωτική πολιτική, επιχειρεί να συνδυάσει την

---

συνδρομητές του ήδη από το πρώτο έτος λειτουργίας του ήταν ο Ελ.Βενιζέλος, καθώς και οι επίσκοποι Κισσάμου και Σελίνου, αλλά και Κυδωνίας. Το γεγονός ότι στην οργάνωση, τη διοίκηση και τη λειτουργία της Σχολής, σε αντίθεση με τη σχολή του Αγίου Πνεύματος, δε συμμετείχε μόνο η Εκκλησία αλλά και αξιόλογα πρόσωπα της κοσμικής κοινωνίας του νομού Χανίων, συντέλεσε, ώστε το ίδρυμα να μην καταστεί ένα αυστηρά ταξικό σχολείο. Αντίθετα, καθώς στο τμήμα των εξωτερικών μαθητών μπορούσαν να φοιτούν παιδιά από όλη την Κρήτη ακόμα και το εξωτερικό, ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης, το Ιεροδιδασκαλείο έλαβε χαρακτήρα κοινωνικού εκπαιδευτηρίου με πανελλήνια εμβέλεια. Ανδρουλάκης, Ι., *Η επαρχία Κισσάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125 π.Χ.-1922 μ.Χ)*, Χανιά 1997, σ. 160-163, Δελάκης Ε., 2010, ο.π., σ.292-293, 347. βλ. επίσης φωτ.2 παράρτημα σ.161.

<sup>50</sup> Ρεράκης Η., *Η χριστιανοπαιδαγωγική κατάρτιση των δασκάλων στο Ιεροδιδασκαλείο κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας*, 2<sup>ο</sup> διεθνές συνέδριο η Παιδεία στην αυγή του 21<sup>ου</sup> αιώνα, Θέματα Ιστορίας της εκπαίδευσης, Τοπική εκπαιδευτική Ιστορία, 2003.

<sup>51</sup> Τωμαδάκης Ν.Β., *Ο Βενιζέλος έφηβος*, εκδόσεις Κυδωνία, Αθήνα 1964, σ. 48.

<sup>52</sup> Δρακάκης Ε., 2012, ο.π., σ.516.

<sup>53</sup> Σύμφωνα με τον Α.Νανάκη οι Επισκοποι Ρεθύμνης Χρ.Τσεπετάκης, Κισσάμου Δωρόθεος, Πέτρας Τίτος τάχθηκαν υπέρ του Ιωακείμ, Πατριάρχη Κων/πολεως σε αντίθεση με τον Ευμένιο Ξηρουδάκη που ηγήθηκε των αντιωακειακών και αντιτάχθηκε αργότερα στο κίνημα του Θερίσου. Νανάκης, «Η στάση της Εκκλησίας Κρήτης στο κίνημα του Θερίσου(1905)», *Πρακτικά συνεδρίου Θέρισον 1905*, Χανιά 2009, σ.75, 80. Βλ. επίσης σχετικά Χαλκιαδάκης Ε., «Πολιτική και Εκκλησία στην Αυτόνομη Κρήτη: κοινές επιδιώξεις και στρατηγικές στο πλαίσιο του Κρητικού Ζητήματος», *Κρητικά Χρονικά*, τ.32, σ.235.

<sup>54</sup> Ο Ελ. Βενιζέλος τάσσεται υπέρ της ψήφισης του συγκεκριμένου νομοσχεδίου, καθώς ο ίδιος προέτασε για την ύπαρξη του έθνους τα κοινωνικά συμφέροντα, τις κοινές ελπίδες, το αίσθημα αλληλεγγύης και του κοινού μέλλοντος στη συνείδηση μιας ομάδας ανθρώπων, και όχι την ύπαρξη αντικειμενικών κριτηρίων (γλώσσα, θρησκεία, έδαφος, πολιτισμό). Χουρδάκης Α., *Πολιτεία υπό αναίρεση*, τ.Γ, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ.377.

<sup>55</sup> Δετοράκης Θ., 1988, ο.π., σ. 454-455. Σύμφωνα με το διαταγμα 276/1900 ο Μητροπολίτης Κρήτης εκλεγόταν από το Πατριαρχείο έπρεπε όμως να τον αναγνωρίσει και η Κρητική πολιτεία για να ασκήσει τα καθήκοντά του. Χαλκιαδάκης Ε., *Επισκόπηση της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Κρήτης 1898-1967*, <http://www.academia.edu/1522066/>, σ.7.

<sup>56</sup> Απογραφή 1900, ο.π., σ.39-40, βλ. επίσης ο Νουχάκης ο οποίος αναφέρεται σε μια αρχιεπισκοπή και 8 μητροπόλεις εκ των οποίων μια είναι η Επισκοπή Κισσάμου που περιλαμβάνει τις επαρχίες Κισσάμου και Σελίνου. Νουχάκης, Ιω. *Κρητική Χωρογραφία- Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική Πληθυσμού, Αποστάσεων κτλ*. Εν Αθήναις: Παρά τω εκδότη Σπ. Κουσολίνω, 1903, σ. 13.



ελληνοχριστιανική παράδοση και τις νεότερες ευρωπαϊκές ιδέες<sup>57</sup>. Έτσι, απορρίπτοντας τις προτάσεις της Εκκλησίας που ευνοούσαν την αναπαραγωγή των δημογεροντιών<sup>58</sup>, περιορίστηκε σε τυπικές μάλλον παραχωρήσεις προς αυτήν εκτοπίζοντάς την από τη ρύθμιση ζητημάτων εκπαίδευσης και δικαιοσύνης. Αντίθετα την εποπτεία και διοίκηση της δημόσιας εκπαίδευσης ασκούσαν ιεραρχικά ο επί της Δημόσιας Εκπαιδύσεως και Θρησκευμάτων Σύμβουλος, το υπό των Επιθεωρητών Εποπτικό συμβούλιο, ο Γενικός Επιθεωρητής (τα καθήκοντα του μπορούσαν να ανατεθούν στο Γραμματέα της Ανωτέρας Διευθύνσεως και της Δημόσιας Εκπαιδύσεως και Θρησκευμάτων<sup>59</sup>), οι Νομαρχιακοί Επιθεωρητές Χανίων και Σφακίων, Ρεθύμνου, Ηρακλείου, Λασιθίου, και οι Διευθυντές των σχολείων<sup>60</sup>. Στην Εκκλησία παραχωρήθηκε το δικαίωμα να ασκεί μόνο τον πνευματικό έλεγχο σε μαθητές και διδακτικό προσωπικό όσο αφορά την τέλεση των θρησκευτικών τους καθηκόντων και να υποδεικνύει τον καθηγητή των ιερών μαθημάτων σε σχολεία χριστιανών και αλλοθρήσκων<sup>61</sup>. Επιπλέον με το υπ' αριθ.88 διάταγμα νόμου ανατέθηκε σε αυτήν μόνο η εποπτεία του Ιεροδιδασκαλείου<sup>62</sup>, ενώ προσμετρούταν μισθολογικά στους δασκάλους η γνώση εκκλησιαστικής μουσικής.

Παρόλο που ο συγκεκριμένος τρόπος διοίκησης θεωρήθηκε αναγκαίος τουλάχιστον στην αρχή για τη διατήρηση της ενότητας και ασφάλειας της Κρητικής Πολιτείας, η Εκκλησία συνέχισε να αντιπροτείνει ένα πιο αποκεντρωμένο σύστημα διοίκησης, στο οποίο θα είχε εκείνη αποφασιστική αρμοδιότητα επί των εκπαιδευτικών υποθέσεων<sup>63</sup>. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη ότι ακόμα και μετά την Αυτονομία, το κοινωνικό και συγγενικό δίκτυο της επαρχίας επεκτεινόταν στους φορείς της εξουσίας όχι μόνο της κρατικής αλλά και της εκκλησιαστικής, είναι πρόδηλο ότι οι δεσμοί ανάμεσα στον κρητικό λαό και τον κλήρο διατηρηθήκαν στενοί παρά τις όποιες πολιτικές αντιθέσεις ανάμεσα στο επίσημο κράτος και την εκάστοτε ιεραρχία (βλ. Μητροπολιτικό ζήτημα). Η αυξημένη επομένως επιρροή της Εκκλησίας είχε ως αποτέλεσμα η ίδια να λειτουργεί, ειδικά σε περιφερειακό επίπεδο, ως ομάδα πίεσης, που μαζί με τους τοπικούς φορείς, παρενέβαιναν δυναμικά στις εκπαιδευτικές εξελίξεις<sup>64</sup>. Ιδιαίτερα κατά την τελευταία τετραετία της Κρητικής Πολιτείας, ο τοπικός κλήρος πρωτοστάτησε στη θεμελίωση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με πρακτικό προσανατολισμό και κοινωνικό χαρακτήρα, όπως ήταν τα Κυριακά σχολεία και η Πρακτική Σχολή Κισσάμου, σύμφωνα με την πάγια πολιτική επιδίωξη για υπαγωγή της εκπαίδευσης στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου και της Πύλης<sup>65</sup> αλλά και την

<sup>57</sup> Χουρδάκης Α., «Κρητική Πολιτεία (1898-1913) Επισκόπηση των κυριότερων Εκπαιδευτικών μεταρρυθμιστικών Επεισοδίων», στο *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, Μπουζάκης Σ. (επιμ.), Πάτρα 28-30 Σεπτεμβρίου 2000, σ.388.

<sup>58</sup> Στο νομοσχέδιο που αντιπροτείνει η Εκκλησία σχετικά με την εκπαίδευση παραμερίζονται οι όποιες εσωτερικές αντιθέσεις. Χουρδάκης Α., τ. Γ, 2010, ο.π., σ.366.

<sup>59</sup> Η συγκεκριμένη ρύθμιση προκάλεσε αρνητικά σχόλια, καθώς θεωρήθηκε ότι αποδυνάμωνε το ρόλο του Γενικού Επιθεωρητή και ενίσχυε αυτόν του Συμβούλου, με τον οποίο ο γραμματέας είχε άμεση συνεργασία, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να μεροληπτεί προσπαθώντας να ικανοποιήσει τον Σύμβουλο που όμως δεν ήταν ειδικευμένος σε θέματα παιδείας. Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ. 76.

<sup>60</sup> Χουρδάκης Α., «Μεταξύ συγκεντρωτισμού και αυτονομίας: Η εκπαιδευτική Πολιτική της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913)», στο *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική: μεταξύ κράτους και αγοράς*. επιμ. Γράβαρης Ν. και Παπαδάκης Ν., Αθήνα 2005, σ.441.

<sup>61</sup> Ανδρουλάκης Γ., 1997, ο.π., σ.148-149.

<sup>62</sup> Χουρδάκης Α., τ.Γ, 2010, ο.π., σ.382.

<sup>63</sup> Χουρδάκης Α., *Εκκλησία και Πολιτεία στο χώρο της εκπαίδευσης στην Αυτόνομη Κρήτη*, Θέματα Ιστορίας της εκπαίδευσης, τεύχ. 8, Άνοιξη- Φθινόπωρο 2009, σ.34.

<sup>64</sup> Δετοράκης Θ., 1988, ο.π., σ. 454.

<sup>65</sup> Δρακάκης Ε., 2012, ο.π., σ.518.

προσπάθεια ενίσχυσης του θρησκευτικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης εκ μέρους της Πολιτείας<sup>66</sup>,

Εκτός όμως από τις πολιτικές αλλαγές την εκπαίδευση επηρέασαν και οι οικονομικές εξελίξεις, καθώς η μικρή οικονομική πρόοδος που σημειώθηκε στις αρχές της Κρητικής Πολιτείας, είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο μελών χαμηλών κα μεσαίων στρωμάτων στην κοινωνική κλίμακα και την αύξηση της πολιτικής τους επιρροής, τόσο στην επαρχία όσο και στις πόλεις<sup>67</sup>. Το συγκεκριμένο φαινόμενο σχετίζεται με τις γενικότερες εξελίξεις που διαδραματίστηκαν στην Ευρώπη στα τέλη του 18<sup>ου</sup> αιώνα και ειδικότερα στην Ανατολική Μεσόγειο στο πλαίσιο της επεκτατικής πολιτικής των ανεπτυγμένων βιομηχανικά κρατών, καθώς τότε η οικονομία στη Κρήτη άρχισε να εμφανίζει παράλληλα με την ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου, χαρακτηριστικά υπανάπτυξης, όπως αποκοπή από παραγωγικές διαδικασίες και υπερβολική ανάπτυξη δημόσιου τομέα<sup>68</sup>. Η παιδεία σύμφωνα με το παραπάνω πλαίσιο αποτέλεσε δείκτη εξόδου από την παραδοσιακή κοινωνία και σχετίστηκε με την κοινωνική πρόοδο, καθώς αφενός διασφάλιζε την ισότιμη ένταξή στην ελληνική κοινωνία μετά την Ένωση, ενώ αφετέρου θεωρούνταν απαραίτητο εφόδιο για την υπαλληλική ή διοικητική επαγγελματική εξέλιξη<sup>69</sup>. Η ψυχολογική και πνευματική ροπή της μερίδας αυτής του πληθυσμού προς τον κλασικισμό και τη θεωρητική παιδεία επέδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση κατευθύνσεων που δεν ευνόησαν τον πρακτικό και γεωργικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης στην Κρήτη<sup>70</sup>. Έτσι στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα η άρχουσα τάξη δεδομένων των οικονομικών προβλημάτων, λόγω της διαμόρφωσης χρόνιου ελλειμματικού ισοζυγίου<sup>71</sup>, επικεντρώθηκε στη διατήρηση των συμφερόντων της οδηγούμενη σε αντικρουόμενες συχνά πολιτικές κάτω από το βάρος των πελατειακών σχέσεων (π.χ. Ελληνικά σχολεία στην επαρχία)<sup>72</sup>.

Άμεση συνάρτηση με τη νοοτροπία της συγκεκριμένης τάξης ήταν η χορήγηση υποτροφιών με στόχο κυρίως την κατάρτιση στελεχών για τη βελτίωση της οικονομίας<sup>73</sup> αλλά και οι φιλανθρωπικές δράσεις για την ενίσχυση της εκπαίδευσης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων<sup>74</sup>. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στα Χανιά το 1899 δημιουργήθηκε ο Φιλανθρωπικός Σύλλογος «Ελπίς»<sup>75</sup> με πρόεδρο την Κ. Παπαδιαμαντοπούλου<sup>76</sup>, ο οποίος οργάνωνε φιλανθρωπικές εκδηλώσεις και

<sup>66</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.245.

<sup>67</sup> Βλ. σχετικά Χουρδάκης Α., 2000, ο.π., σ.346 και 2.2.3.1. Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των σχολείων της Ποταμίδας, στην ίδια εργασία.

<sup>68</sup> Χουρδάκης Α., «[www.crete.gov.gr/attachments/article/.../Κοινωνίες%20σε%20μετάβαση.d...](http://www.crete.gov.gr/attachments/article/.../Κοινωνίες%20σε%20μετάβαση.d...)

στο [www.crete.gov.gr/attachments/article/.../Κοινωνίες%20σε%20μετάβαση.d...](http://www.crete.gov.gr/attachments/article/.../Κοινωνίες%20σε%20μετάβαση.d...)

<sup>69</sup> Σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο της εκπαίδευσης στις παραδοσιακές κοινωνίες βλ. Ανθογαλίδου Θ., *Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και μιας παραδοσιακής κοινωνίας: η περίπτωση των Σαρακατσαναίων της Ηπείρου*, Θεμέλιο 1987, σ.226.

<sup>70</sup> Χουρδάκης Α., 2005, ο.π., σ.444.

<sup>71</sup> Σβολόπουλος Σ., 1988, ο.π., σ.462-463, Περάκης Μ., 2005, ο.π., σ.615. Εξαιτίας της πολλαπλότητας και προσωρινότητας της Κρητικής Πολιτείας οι ξένοι δεν ήταν πρόθυμοι να τη στηρίξουν οικονομικά επενδύοντας σημαντικά κεφάλαια. Δρακάκης Μ., ο.π., σ.354.

<sup>72</sup> Σύμφωνα με τον Δ.Χαραλάμπη η αδιαμόρφωτη προαστική κοινωνία είναι ανοιχτή στον ανορθολογισμό, αλλά λειτουργική και συγκροτημένη ως άθροισμα ατομικών ορθολογισμών. Χαραλάμπης Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας εκδοτική, Αθήνα 1989, σ.29, 31.

<sup>73</sup> Χουρδάκης Α., ο.π., 2002, σ.95

<sup>74</sup> Χουρδάκης Α., 2010, τ. Γ, ο.π., σ.413-417.

<sup>75</sup> *Έρευνα*, 30-11-1899, ΑΦ. 29, σ.2

<sup>76</sup> Για το σκοπό συστάσεως του Συλλόγου βλέπε το λόγο της Αρτεμισίας Λανδράκη (γεν.γραμματέας του συλλόγου), ο οποίος εκφωνήθηκε κατά τη διάρκεια των εγκαινίων του εν λόγω συλλόγου, πρβλ. εφημερίς *Έρευνα*, 3-12-1899, ΑΦ 30, σ.2: «Λόγος απαγγελθείς την 28-11-1899 κατά τα εγκαινία του εν Χανίοις Φιλανθρωπικού Συλλόγου Κυριών η 'Ελπίς' υπό της δος Αρτεμισίας Λανδράκη».

μεριμνούσε ιδιαίτερος «δια την παντοίων μέσων περίθαλψιν των ορφανών φονευθέντων αγωνιστών κατά τις τελευταίες επαναστάσεις»<sup>77</sup>. Μεταξύ των άλλων ο σύλλογος φρόντιζε και για την πληρωμή των δικαιωμάτων εγγραφής των απόρων ορφανών μαθητών και μαθητριών<sup>78</sup>. Το 1900 επίσης στο Ηράκλειο οι αδελφές Μαρία και Άννα Παπαδογιαννάκη<sup>79</sup> συγκρότησαν τον «Σύλλογο Κυριών Ηρακλείου», ενός Σωματείου του οποίου πρόεδρος ήταν ο Αρχιεπίσκοπος Κρήτης Ευμένιος Ξηρουδάκης και το 1901 τον «Σύνδεσμο Χριστιανών και Οθωμανίδων Κρησών». Παράλληλα τον ίδιο χρόνο στην Ιεράπετρα ιδρύθηκε ο Φιλανθρωπικός Σύλλογος Κυριών, με την επωνυμία «ο Ευαγγελισμός»<sup>80</sup>. Επιπλέον, άρχισαν να οργανώνονται εσπερίδες με φιλανθρωπικό σκοπό<sup>81</sup>, ενώ αξιοσημείωτη υπήρξε η συνεισφορά ευκατάστατων κυριών στη λειτουργία σχολείων για τα άπορα κορίτσια, τα οποία θα λειτουργούσαν τις Κυριακές<sup>82</sup>. Στην όλη προσπάθεια οργάνωσης της εκπαίδευσης συνέβαλε και ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος των Χανίων «Μίνως» αλλά και του Ηρακλείου<sup>83</sup>. Τα τελευταία χρόνια της Κρητικής Πολιτείας επίσης ενισχυτικά θεωρείται ότι λειτούργησε στην αφύπνιση της συνείδησης των γυναικών και την τόνωση της γυναικείας εκπαίδευσης η αποκάλυψη της μητριαρχικής κοινωνίας της Μινωικής Κρήτης, παρότι είναι αμφίβολο αν οι ριζοσπαστικές απόψεις που διατυπώθηκαν με αφορμή τις συγκεκριμένες εξελίξεις είχαν απήχηση στην αυστηρά παραδοσιακή κοινωνία της Κισιάμου<sup>84</sup>. Στην περιοχή αυτή, όπου η δράση των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων και των φιλανθρωπικών οργανώσεων ήταν δύσκολο να επεκταθεί, καθοριστικές υπήρξαν οι συλλογικές ενέργειες του πληθυσμού, για τη συλλογή χρημάτων με εκπαιδευτικό σκοπό υπό την μορφή «Εράνων» με την πάγια συνδρομή της Εκκλησίας<sup>85</sup>.

Παράλληλα σημαντική ήταν η εκπαιδευτική συνεισφορά μιας σειράς άλλων παραγόντων. Ειδικότερα, με τη σύσταση του Ελληνικού κράτους παρουσιάστηκε μια στροφή του πνευματικού προσανατολισμού του κρητικού λαού από την Ανατολή προς το Βορρά. Ενώ προηγουμένως, οι Κρήτες χριστιανοί για τη διατήρηση της εθνικής και πνευματικής τους ταυτότητας πρόσβλεπαν στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, τώρα στρέφονται στην Ελλάδα, που για πολιτικούς λόγους υποστήριζε έμπρακτα τις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες των ομοεθνών στον εξωελλαδικό χώρο. Παρότι η ελληνική επικράτεια ήταν περιορισμένη σε έκταση, εκείνη την εποχή είχε αποκτήσει διπλωματική φωνή και μπορούσε τουλάχιστο να προβαίνει σε παραστάσεις προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, όταν βλάπτονταν τα συμφέροντα της ή κινδύνευε η υπόστασή

<sup>77</sup> Το Καταστατικό του εν Χανίοις φιλανθρωπικού συλλόγου κυριών 'Ελπίς', παρατίθεται στην Επίσημον Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1899, εν Χανίοις τη 13-12-1899, αρ. φυλ.108, σ.2.

<sup>78</sup> Στην έκθεση του ισολογισμού του Συλλόγου 'Ελπίς', η οποία παρατίθεται στην *Επίσημος Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας* (έτος 1901, τεύχος Β', αρ.33, σ.145-146).

<sup>79</sup> Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και τη δράση των δυο αδελφών πρβλ. Σημανδηράκη Ζ., *Μαρία Παπαδογιαννάκη- Τσελεπάκη Άννα Παπαδογιαννάκη-Γερασιμίδου, Δυο δυναμικές γυναίκες στο γύρισμα του αιώνα*, έκδοση του κοινωφελούς ιδρύματος «Αγία Σοφία», Αποκόρωνας 1997.

<sup>80</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1901 (τεύχη Α'-Β'-Γ') τεύχος Α', έτος Β', αρ.35, αριθμ. Διατάγματος 280:Περί εγκρίσεως του Καταστατικού του εν Ιεραπέτρω Συλλόγου «ο Ευαγγελισμός», Εν Χανίοις τη 12η-5-1901, σ257.

<sup>81</sup> Δελάκη Μ., 2008, ο.π., σ.101.

<sup>82</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.238-239.

<sup>83</sup> Ανδρουλάκης Γ., 1990, σ.53-54.

<sup>84</sup> Δελάκη Μ., «Η γυναικεία εκπαίδευση στην Κρήτη από τις αρχές του 19 ου αιώνα ως την Ένωση με το επίσημο Ελληνικό Κράτος», στο Ζιώγου- Καραστεργίου Σ., *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες γυναικών εκπαιδευτικών*, εκδ.Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010, σ.485.

<sup>85</sup> Στο Καστέλι Κισιάμου διενεργήθηκε έρανος από την Εκκλησία για τη σύσταση Γυμνασίου. Βλ. Κωνσταντουλάκης Γ. *Μια ζωή σαν παραμύθι, αυτοέκδοση*. σ.62. Επίσης ο Καμηλάκης αναφέρεται στην ύπαρξη αστικής τάξης στο Καστέλι την περίοδο εκείνη με αντίστοιχη συμπεριφορά και φιλανθρωπική δράση. Καμηλάκης Λ., *Τα κισαμίτικα νάκλια*, Αθήνα 2002, σ.461-463.

ομοεθνών πληθυσμών. Επιπλέον, με την έκρηξη της Κρητικής επανάστασης χιλιάδες Κρήτες και ιδίως γυναικόπαιδα, μετέβησαν στο Βασίλειο της Ελλάδας, όπου δεν ήταν λίγοι αυτοί που τιμήθηκαν από την Ελληνική κυβέρνηση για τους αγώνες τους υπέρ του έθνους και αναμείχθηκαν στην πολιτική, στρατιωτική και πνευματική ζωή του κράτους, υπηρετώντας από θέσεις επιρροής τα συμφέροντα της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Στο πλαίσιο αυτό το 1842 συστάθηκε μια επιτροπή αποτελούμενη από τους: Εμμανουήλ Βυβιλάκη, δικαστικό, Μιχαήλ Μισαηλίδη, πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών και δάσκαλο του Βασιλιά Όθωνα, Κωνσταντίνο Ασώπιο, καθηγητή πανεπιστημίου, Γεώργιο Γεννάδιο, Φίλιππο Ιωάννου και Δ.Ν. Φωτόλα<sup>86</sup>. Η συγκεκριμένη επιτροπή εξέδωσε εφημερίδα με τον τίτλο «Ροδάμανθος» και από τις στήλες της προέβαινε σε υποδείξεις για την οργάνωση και λειτουργία των σχολείων, ανατυπώνοντας τους κανονισμούς των σχολείων των ελληνικών κοινοτήτων της Μ. Ασίας. Επίσης έστειλε στην Κρήτη βιβλία και διδακτικά όργανα, τα οποία λάβαινε δωρεάν από την Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Επιπλέον, συνέβαλε ώστε να φοιτήσει στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών ειδικευμένο εκπαιδευτικό προσωπικό, το οποίο στη συνέχεια μετακαλούταν στο νησί. Έτσι, τα σχολεία στην Κρήτη απέκτησαν πλέον επίσημη μορφή εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, καθώς χρησιμοποιήθηκαν τα απαραίτητα έγγραφα και διδασκαλικά μέσα. Παράλληλα, αισθητή ήταν η βελτίωση που παρουσιάστηκε στη χρήση των σχολικών εγχειριδίων και στην ποιότητα των αναλυτικών προγραμμάτων της κατώτερης εκπαίδευσης. Τα πρώτα βιβλία με τα οποία οι ιερείς δίδασκαν τα «κολλυβογράμματα» αντικαταστάθηκαν από την Ιερή Κατήχηση και Εκκλησιαστική Ιστορία για το μάθημα των Θρησκευτικών και χρησιμοποιήθηκαν αναγνωστικά για την εκμάθηση της πρώτης γραφής και ανάγνωσης<sup>87</sup>.

Αξιοσημείωτη όμως υπήρξε και η συνεισφορά Κρητών ευεργετών στη βελτίωση της εκπαίδευσης στο νησί. Συγκεκριμένα, η οικονομική κρίση του 1881 στην Ευρώπη και η σταφιδική κρίση, ώθησε τους Έλληνες επιχειρηματίες, για να αποφύγουν το αδιέξοδο που είχε προκύψει από την επιβολή του μερκαντισμού, να κατευθύνουν τα κεφάλαια τους, προς τις περιφερειακές χώρες, όπως στην Ελλάδα, όπου οι τόκοι ήταν υψηλότεροι κατά 5% και τη διασφάλιση των χρημάτων αναλάμβανε το Ελληνικό Δημόσιο με πολλαπλές εγγυήσεις. Η χρηματοδότηση των σχολείων στην Κρήτη από ομογενείς των παροικιών, Κρήτες και ξένους, άρχισε μετά το 1878, δηλαδή αφού υπογράφηκε η Συνθήκη της Χαλέπας και εφόσον δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις ενός κοινοβουλευτικού κράτους. Οι χρηματικές όμως ενισχύσεις προς το Ελληνικό κράτος και το Εθνικό Πανεπιστήμιο από πλούσιους Κρήτες του εξωτερικού, είχαν προηγηθεί από εκείνες της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Γνωστοί Κρήτες ευεργέτες ήταν οι αδελφοί Παπαδάκη και ο Γ. Ξενουδάκης. Η ιδιαιτερότητα των Κρητών ευεργετών συνίσταται στο ότι διέθεσαν ολόκληρη την περιουσία τους, κινητή και ακίνητη για την πνευματική ανάπτυξη του Κρητικού λαού<sup>88</sup>.

Υποστηρικτικά επίσης λειτούργησε ήδη από τις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα η παρουσία και δράση των εθελοντικών τμημάτων Ελλήνων και ξένων στο νησί. Το φιλελληνικό κίνημα ογκώθηκε με αφορμή τις βιαιότητες των Τούρκων ενάντια σε αμάχους και την πάγια πρακτική τους να οδηγούν σε λιμοκτονία τα γυναικόπαιδα, προκειμένου να επιτύχουν την υποταγή των επαναστατών. Η συνεισφορά τους θεωρείται σημαντική, καθώς ενίσχυσαν αποτελεσματικά το εθνικό φρόνημα του χριστιανικού πληθυσμού του νησιού, προσφέροντας οικονομική βοήθεια αλλά και ασκώντας πίεση στις κυβερνήσεις τους. Παράλληλα μέσω των συλλόγων γυναικών συνέβαλαν στη ίδρυση σχολείων,

<sup>86</sup> Τρούλης Μ., *Εμμανουήλ Βυβιλάκης, Η ζωή, η δράση και το έργο του*, Ρέθυμνο 2005, σ.63-64.

<sup>87</sup> Παπαδογιαννάκης Ε.Π., «Και ουχί κολλυβογράμματα» *Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας*.Gutenberg, Αθήνα 2002, σ.13-46

<sup>88</sup> Ανδρουλάκης, 1990,ο.π., σ.200.

όπου τα παιδιά διδάσκονταν πρακτικά μαθήματα, όπως η ραπτική, προκειμένου, όπως αναφέρεται, να μη χάσουν οι κάτοικοι τη συνήθεια της αυτοσυντήρησης και εθιστούν στην εξάρτηση<sup>89</sup>.

Καθοριστική επίσης θεωρείται η σημασία των πιέσεων των Μεγάλων Δυνάμεων προς την Οθωμανική αυτοκρατορία, για την παραχώρηση προνομίων στις μειονότητες σχετικά με τη δημιουργία σχολείων, παρόλο που ως επίσημη πολιτική οι κυβερνήσεις τους υιοθετούσαν τη στάση της ενεργητικής ουδετερότητας<sup>90</sup>. Και, ενώ οι συστάσεις μπορεί να μην έλλειπαν, έφεραν όμως αποτέλεσμα μόνο, όταν τα οικονομικά του τουρκικού κράτους χειροτέρευαν, ειδικά μετά τη διεξαγωγή του Κριμαϊκού πολέμου<sup>91</sup>.

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η βελτίωση της εκπαίδευσης στην Κρήτη στα τέλη του 19<sup>ου</sup> και στις αρχές του 20ου αιώνα συναρτάται άμεσα από τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο στην Κρητική Πολιτεία σε συνδυασμό με τις διεθνείς συγκυρίες και πολιτικές σκοπιμότητες τόσο της Ελλάδας όσο και των Ευρωπαϊκών κρατών. Στο πλαίσιο αυτό ο ρόλος της υπό διαμόρφωση μεσαιάς τάξης αναδεικνύεται καθοριστικός, όπως και αυτός της Εκκλησίας της Κρήτης, καθώς, παρόλο που ο θεσμικός της ρόλος περιορίστηκε, δεν έχασε την αίγλη του παρελθόντος, ειδικά στην επαρχία, όπου το κενό της κοινωνικής πολιτικής εκ μέρους του επίσημου κράτους ήταν μεγάλο.

---

<sup>89</sup> Σχετικά με τη δράση ξένων φιλελλήνων στη Κρήτη το 19<sup>ο</sup> αιώνα βλ. Χάου Γρίντλει Σάμουελ, *Κρήτες πρόσφυγες και οι Αμερικάνοι οι ενεργέτες τους: μια αναφορά που απευθύνεται σε όσους έδωσαν χέρι βοήθειας στους πρόσφυγες της Κρήτης 1866-1868*, Αθήνα 2010, σ.24-25, 35-46, 66, 84. Επίσης ο Ανδρουλάκης αναφέρει ότι το 1869 - 31 Ιουλίου η Κεντρική Επιτροπή των Κρητών, αποτελούμενη από τους Μ. Ρενιέρη, Γ. Π. Σκουζέ, Α. Αναγνωστάκη, Σ. Αντωνιάδη και Σ. Κόμνο, είχε λάβει από συνδρομές Ελλήνων και φιλελλήνων (τα ονόματα δεν τα έδωσε η Επιτροπή για λόγους σκοπιμότητας) το ποσό των 365.503,15 δρχ. Ανδρουλάκης Γ., 1990, ο.π., σ.181.

<sup>90</sup> Χάου Γρίντλει Σάμουελ, 2010, ο.π., σ.66.

<sup>91</sup> Εξαιτίας της ήττας των Τούρκων από τους Ρώσους, επιδεινώθηκαν τα οικονομικά του κράτους και αναγκάστηκε να δανεισθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες ζήτησαν ανταλλάγματα και την παραχώρηση διευκολύνσεων από την πλευρά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως ήταν η χρησιμοποίηση, χωρίς εμπόδια, της γλώσσας των χριστιανικών μειονοτήτων στα δικαστήρια και τα σχολεία.

## 1.2 Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

### 1.2.1. Η εκπαιδευτική κίνηση στην Κρήτη στο μεταίχμιο του 20<sup>ου</sup> αιώνα

Τα πρώτα χρόνια της αρμοστειακής διοίκησης στο νησί (Α φάση: 1899-1904) η κεντρική εξουσία εφαρμόζοντας και στην εκπαίδευση αυστηρά συγκεντρωτικό σύστημα, έθεσε ως στόχο της εκπαιδευτικής πολιτικής της την ενίσχυση της βασικής εκπαίδευσης με σκοπό τη μείωση του αναλφαβητισμού και τη στελέχωση της κρατικής μηχανής. Έτσι, επιχειρήθηκε η εκπόνηση πολλών νομοθετικών διαταγμάτων και διατάξεων που αποσκοπούσαν στην ανασυγκρότηση της εκπαίδευσης στην Κρήτη με κύριο στόχο τον «εξανθρωπισμό» των πολιτών και τη διασφάλιση της κοινωνικής ευημερίας<sup>92</sup>, μέσω της ανάπτυξης της γεωργίας και του εμπορίου. Από τον πρώτο χρόνο σύστασης της Κρητικής Πολιτείας ορίστηκε ότι η εκπαίδευση θα ήταν υποχρεωτική και δωρεάν για όλους<sup>93</sup>, ενώ λίγο αργότερα με το διάταγμα «Περί οργανισμού της δημοσίας εκπαιδύσεως» προωθήθηκε η αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος και οργανώθηκε το εκπαιδευτικό δίκτυο σε επίπεδο βασικής και μέσης, δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης χριστιανών και αλλοθρήσκων<sup>94</sup>. Ανασταλτικοί παράγοντες για την εφαρμογή των αρχικών προθέσεων των αρμόδιων φορέων ήταν τα οικονομικά προβλήματα της Κρητικής Πολιτείας<sup>95</sup>, η έλλειψη εκπαιδευτικού προσωπικού και η ανυπαρξία της απαιτούμενης υλικοτεχνικής υποδομής<sup>96</sup>. Παρόλα αυτά η εκπαιδευτική κίνηση στην Κρήτη κατά το έτος 1899-1900 βελτιώθηκε, καθώς η φοίτηση των παιδιών αυξήθηκε κατά περίπου 10%, μετά και από τη θέσπιση σχετικών προστίμων στους κηδεμόνες<sup>97</sup>, και ο αριθμός των δημοτικών ανήλθε σε 523<sup>98</sup>, με συνέπεια τη μείωση του αναλφαβητισμού, η οποία όμως ήταν μικρότερη στην επαρχία απ' ότι στις πόλεις και στις χριστιανές γυναίκες σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό<sup>99</sup>. Η μεταρρύθμιση του 1899 είχε διάρκεια ζωής μόνο δυο ετών. Τον Αύγουστο του 1901 ψηφίστηκε στη Βουλή νέο εκπαιδευτικό νομοσχέδιο, με το οποίο επιχειρήθηκε η εναρμόνιση του εκπαιδευτικού συστήματος στην Κρήτη με το αντίστοιχο ελληνικό<sup>100</sup>. Εντούτοις ο νέος εκπαιδευτικός νόμος (391/1901) κατακρίθηκε από μερίδα του τύπου και πολλούς εκπαιδευτικούς<sup>101</sup>, καθώς δεν αντιμετώπιζε πλήρως

<sup>92</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Δ, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, περίοδος Α, συνεδρίασις ΙΗ, 6 Ιουνίου 1901, σ.250β.

<sup>93</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Α', αρ.1, εν Χανίοις 25 Δεκεμβρίου 1898.

<sup>94</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Α', υπ' αρ. Νομου 82, αρ.86, Εν Χανίοις τη 02-10-1899.

<sup>95</sup> Η Κρητική Πολιτεία είχε συνάψει εξωτερικό δάνειο 4.000.000 λιρών σχεδόν αμέσως μετά την ίδρυσή της. Χουρδάκης Α., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία», στο *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, σ.91, 462-463.

<sup>96</sup> Χουρδάκης Α., 2005, ο.π., σ.443-445.

<sup>97</sup> Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, τευχ.Δ, περίοδος Β, Συνεδρίασις ΙΒ, 5-3-1903, σ.96. Με την επιβολή προστίμου οι ιθύνοντες προσπάθησαν να αυξήσουν τα ποσοστά φοίτησης, γνωρίζοντας ότι στην Ελλάδα, όπου η υποχρεωτική εκπαίδευση είχε θεσπιστεί ήδη από το 1834, δεν είχε επιτευχθεί η πλήρης εφαρμογή της. Αντωνίου Δ., *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, τομος Β, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1988.

<sup>98</sup> Από αυτά δε λειτούργησαν 134 λόγω έλλειψης διδακτικού προσωπικού και υλικοτεχνικής υποδομής. Χουρδάκης Α., 2000, ο.π., σ.346

<sup>99</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1904 (Α', Β', Γ'), έτος ΣΤ', τεύχος Β', αρ.11, σ.45-86.

<sup>100</sup> Οικονόμος, Π.Π., *Η Διοργάνωσις της Εκπαιδύσεως εν Κρήτη*, Ανέστη Κωνσταντινίδη, Εν Αθήναις 1903, σ.8-11 και Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής περίοδος Α, Συνεδρίασις Ν, 14-8-1912β.

<sup>101</sup> Οξύτατη κριτική άσκησε το παιδαγωγικό περιοδικό «Πρόοδος». Ξ. «Τα Ελληνικά σχολεία», *Πρόοδος*, έτος Α, αρ.9, Εν Χανίοις τη 1 Ιουλίου 1901, σ.69.

τα προβλήματα του κλάδου, ενώ παράλληλα με την ίδρυση των Ελληνικών σχολείων ενίσχυε τον σχολαστικισμό και μείωνε τη φοίτηση από έντεκα σε οκτώ έτη. Η ανωτατοποίηση των Ελληνικών σχολείων και των Ανώτερων Παρθεναγωγείων ανταποκρινόταν σε ένα καθαρά ταξικό κοινωνικό πλαίσιο, καθώς εξαιτίας και της επιβολής διδασκτρών τα συγκεκριμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα προορίζονταν για τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα<sup>102</sup>. Παρόλα αυτά ενδεικτικό του ενδιαφέροντος της Κρητικής Πολιτείας για την παιδεία είναι ότι οι δαπάνες για τη δημοτική και μέση εκπαίδευση κάλυπταν μεγάλο μέρος του κρατικού προϋπολογισμού και ανέρχονταν σε 447.202 φράγκα για τη δημοτική εκπαίδευση και 92.369 για τη μέση<sup>103</sup>. Ο Νόμος 391 τροποποιήθηκε δυο χρόνια μετά από τον Νόμο 485, με την εφαρμογή του οποίου αυξήθηκαν συνολικά τα δημοτικά, χωρίς όμως να σημειωθεί αντίστοιχη αύξηση του διδακτικού προσωπικού και των δαπανών για την εκπαίδευση<sup>104</sup>.

Στα επόμενα χρόνια (Β φάση: 1905-1907) η παιδεία γίνεται για άλλη μια φορά χώρος εκδήλωσης αντικρουόμενων συμφερόντων<sup>105</sup>. Μετά το κίνημα του Θερίσου και την απομάκρυνση του Γεωργίου Β, η εκπαίδευση οργανώθηκε σε ταξική βάση αποκλείοντας τα κατώτερα στρώματα από την ανώτερη μόρφωση. Η κεντρική διοίκηση προσανατολιζόμενη προς το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, επιδιώκει με τον Νόμο 601 του 1905 να περιορίσει τις δαπάνες για τη βασική εκπαίδευση<sup>106</sup> ενισχύοντας τον πρακτικό της χαρακτήρα, προκειμένου να συμβάλει στην αναβάθμιση της αγροτικής οικονομίας. Λίγο αργότερα, ο Γενικός Επιθεωρητής Αντ. Γιάνναρης επιχείρησε να προσδιορίσει με ακρίβεια την εικόνα της εκπαίδευσης στην Κρητική Πολιτεία. Παρόλο που τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν ήταν ελλιπή, καθώς δεν είχαν αποστείλει όλα τα δημοτικά της επαρχίας τις σχετικές πληροφορίες<sup>107</sup>, η κατάσταση που επικρατούσε στην εκπαίδευση ήταν απογοητευτική, προκαλώντας τον προβληματισμό των ιθυνόντων σχετικά με τα αίτια του φαινομένου και την ευθύνη της διοικητικής τάξης, που μέσω των πελατειακών σχέσεων επιδρούσε καταλυτικά στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής στο νησί<sup>108</sup>. Μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο πολιτικών ζυμώσεων αλλά και εκπαιδευτικών αναζητήσεων δεν έλειψαν οι συγκρούσεις και οι αντιπαραθέσεις στο χώρο της εκπαίδευσης οι οποίες αντανάκλυσαν βαθύτερες προσωπικές<sup>109</sup> και κοινωνικές/εθνικές αντιθέσεις<sup>110</sup>.

<sup>102</sup> Χουρδάκης Α, 2002, ο.π., σ.117-119.

<sup>103</sup> Χουρδάκης Α, 2002, ο.π., σ.79 και Μακράκης Ε., 2013, ο.π., σ.61. Ο Πολυχρονίδης αναφέρει ότι οι δαπάνες για την εκπαίδευση απορροφούσαν το 18% των συνολικών δαπανών του κράτους. Πολυχρονίδης Ι., 2010, ο.π., σ.87.

<sup>104</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.140.

<sup>105</sup> Σχετικά με τον ανταγωνισμό τοπικής και κεντρικής εξουσίας βλ. Στασινοπούλου Όλγα, «Η ανάπτυξη του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα και η σημασία της κοινοτικής ανάπτυξης. Μια προσέγγιση». *Κοινωνική εργασία*, τ.χ.3, 1986, σ.143-154.

<sup>106</sup> Το Σεπτέμβριο του 1905 δημοσιεύεται ο υπ' αριθμ. 601 Νόμος «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του υπ' αριθμ. 485 νόμου», με βάση τον οποίο (άρθρ.1) για την ίδρυση Δημοτικών Σχολείων αγοριών απαιτούνται πλέον 30 και άνω μαθητές έναντι 20 του προηγούμενου Νόμου, ενώ για την ίδρυση Δημοτικών Σχολείων κοριτσιών απαιτούνται τουλάχιστον 40 μαθήτριες. Πρβλ. Κρητική Πολιτεία Νόμοι περί Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως (υπ' αριθ.485και 601) Εν Χανίοις εκ του τυπογραφείου, 1970, ο.π., σ.55-58.

<sup>107</sup> Πρβλ. Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.160, 162-163.

<sup>108</sup> Γενεράλις Μιχ.Εμμ., «Παρατηρήσεις επί της δημοτικής εκπαίδευσεως», *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστήρος*, αρ.8, Χανιά σ.30-31.

<sup>109</sup> Κατά την ίδια περίοδο επιδεινώθηκαν και οι σχέσεις του Γυμνασιάρχη Χανίων, Εμ.Γενεράλι, με τον Γενικό Επιθεωρητή, Αντ.Γιάνναρη, με αφορμή τον μη διορισμό του πρώτου στη θέση του δεύτερου. Χουρδάκης, 2002, ο.π., σ.183-195.

<sup>110</sup> Έντονο προβληματισμό στη χριστιανική κοινότητα προκαλούσε εκείνη την εποχή η φιλοτουρκική εκπαιδευτική πολιτική του μουσουλμάνου επί της Παιδείας συμβούλου, Νεσίμ Φαρφουράκη, η οποία

Την επόμενη διετία (Γ φάση 1908-1909) σε ένα πλαίσιο πολιτικής αστάθειας η νέα κυβέρνηση συνεργασίας της Κρητικής Πολιτείας προσανατολίστηκε με αλληπάλλληλα νομοσχέδια προς την εναρμόνιση του κρητικού με το ελληνικό δίκαιο αδυνατώντας, για οικονομικούς κυρίως λόγους, να ασκήσει αποτελεσματικά την εκπαιδευτική της πολιτική στην επαρχία<sup>111</sup>. Εκεί, όπως προαναφέραμε, μέσω της φιλανθρωπίας και άλλων εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών την πρωτοκαθεδρία διεκδικεί η Εκκλησία σε σύμπραξη με τοπικούς φορείς, με τους οποίους ήδη από την εποχή της οθωμανικής διοίκησης είχε συνάψει ισχυρούς δεσμούς. Την περίοδο αυτή έμφαση δίνεται στην πρακτική εκπαίδευση του λαού και τη διατήρηση των προνομίων και του κύρους που εξασφάλιζε η ανώτερη μόρφωση στην τοπική άρχουσα τάξη<sup>112</sup>.

Την τελευταία τετραετία της Αυτονομίας (Δ φάση 1910-1913) οι προσπάθειες της κεντρικής διοίκησης για την προώθηση των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων κορυφώθηκαν<sup>113</sup>, ενώ παράλληλα πάνω από 300 εκπαιδευτικοί κατέθεσαν τις προτάσεις τους για τη μεταρρύθμιση του ισχύοντος εκπαιδευτικού συστήματος με το υπ' αριθμ πρωτ. 98/29 «Υπόμνημα του Παγκρητίου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου ενώπιον της Εκτελεστικής Επιτροπής και της εν Κρήτη Συνελεύσεως»<sup>114</sup>. Με το υπόμνημα αυτό *αντιτίθοντο στις πάσης φύσεως εκπαιδευτικές διακρίσεις, οι οποίες, όπως ισχυρίζονταν, κλόνιζαν τα θεμέλια της Πολιτείας*. Σύμφωνα με το παραπάνω μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα το 1910 θεσπίστηκαν εξετάσεις για τη βελτίωση του διδασκαλικού κλάδου<sup>115</sup> και λίγο αργότερα ορίστηκαν σχολικές περιφέρειες για την καλύτερη οργάνωση της εκπαίδευσης και την άσκηση αυστηρότερου ελέγχου, ειδικά στην επαρχία, με σκοπό την αποτελεσματικότερη προώθηση της εκπαιδευτικής πολιτικής και την κατάργηση σχολείων που δεν πληρούσαν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις<sup>116</sup>. Ως αντισταθμιστικό μέτρο τόνωσης της εκπαίδευσης, μετά και από τις έντονες πιέσεις τοπικών φορέων<sup>117</sup>, θεσπίστηκε η συμφοίτηση παντού στην επαρχία με προβαλλόμενο στόχο εκ μέρους των ιθυνόντων την καλύτερη εκπαίδευση των κοριτσιών<sup>118</sup>, ενώ προτάθηκε ο κανονισμός των διακοπών να προσαρμοστεί στις

---

οδήγησε σε ρήξη μεταξύ του ίδιου και του Γενικού Επιθεωρητή, αρμοδιότητες του οποίου ο πρώτος επιχείρησε να αφαιρέσει. Η μεταξύ των δυο ανδρών σύγκρουση αντανακλούσε τη ρήξη η οποία είχε εκδηλωθεί στους κόλπους της εκπαίδευσης μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, εξαιτίας της ανάκλησης των διεθνών στρατευμάτων. Η ένταση αποκλιμακώθηκε με τον διορισμό χριστιανού συμβούλου του Μ.Πετυχάκι, οποίος αναζωπύρωσε με την εκπαιδευτική πολιτική του το όραμα ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.195-200.

<sup>111</sup> Στις 13 /12 /1908 εισάγονται διατάξεις του Ελληνικού Βασιλείου που δεν αντίκεινται στο νόμο 485 της Κρητικής Πολιτείας Βασιλείον της Ελλάδος Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, αρ.29, τευχος Α, 13/12/1908. Σχετικά με τις πολιτικές παρατάξεις επί Κρητικής Πολιτείας βλ. Χαλκιαδάκης Ε., ο.π., σ.233 κ.ε.

<sup>112</sup> Σύμφωνα με τον Κυπριανό εκπαιδευτικές πολιτικές, που υπερθεματίζουν τη στροφή προς την «τεχνική» και «επαγγελματική κατάρτιση», κατά το πρότυπο του γερμανικού παραδείγματος, πρακτικά την ακυρώνουν, στηρίζοντας την αναπαραγωγή της κατάστασης. Η συγκεκριμένη πολιτική δεν αποδίδει καρπούς, αντίθετα συντηρεί τις «παραδοσιακές» σπουδές. Κυπριανός Π., *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα 2004, σ.148-171, 177.

<sup>113</sup> Το 1910 εισάγονται στη Βουλή 20 περίπου νομοσχέδια από τον Επίτροπο της Παιδείας Β.Ν.Σκουλά. Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.239.

<sup>114</sup> Το Υπόμνημα δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Ασπίδα» (όργανο του Παγκρητίου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου), αφ21, στις 19-11-1910.

<sup>115</sup> Υπ' αριθ.252 διάταγμα, Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.Α, αρ.3, 16-1-1910.

<sup>116</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.253.

<sup>117</sup> *Ασπίς*, έτος Β, αρ.39, 15-8-1911, σ.6 στο Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.252.

<sup>118</sup> Βλ. σχετικά Σκούρα Λ., *Ιστορική εξέλιξη και προβληματική του θεσμού της συνεκπαίδευσης των δυο φύλων στα ελληνικά σχολεία (19<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνες)*

<http://www.elemedu.upatras.gr/eriane/synedria/synedrio3/praltika%2011/skoyra.htm>



εκάστοτε ασχολίες των κατοίκων και σε ορισμένες περιπτώσεις να αναγνωρίζονται δυο έδρες σχολείων<sup>119</sup>. Το διάστημα αυτό η συνέλευση των Κρητών έδωσε εντολή στην κυβέρνηση να *προσαρμόσει κατά το δυνατόν τους κείμενους νόμους προς τα εν Ελλάδα, χωρίς όμως οι νέες ρυθμίσεις να επιφέρουν ουσιαστικά αποτελέσματα*, καθώς τα 2/3 του πληθυσμού παρέμειναν ημιμαθή<sup>120</sup>. Η εκπαιδευτική νομοθεσία της Κρητικής Πολιτείας ίσχυσε έως το 1914. Έκτοτε εφαρμόστηκε στην Κρήτη η γενική εκπαιδευτική νομοθεσία του Ελληνικού Κράτους<sup>121</sup>, με το γνωστό Βασιλικό Διάταγμα «Περί επεκτάσεως εις τας νέας χώρας της νομοθεσίας περί δημοτικής και μέσης εκπαίδευσως»<sup>122</sup>.

Τα σχολεία που ιδρύθηκαν τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας ήταν στη βασική εκπαίδευση κυρίως τετραετή δημοτικά που διακρίνονταν, σε τετρατάξια, τριτάξια, διτάξια, μονοτάξια, ανάλογα με τις διαθέσιμες αίθουσες διδασκαλίας και τους αντίστοιχους εκπαιδευτικούς που διορίζονταν σε αυτά. Παράλληλα στις επαρχιακές περιφέρειες και στις πόλεις Χανίων, Ρεθύμνης και Ηρακλείου ιδρύθηκαν Ανώτερα δημοτικά επταετή και αντίστοιχα για τα κορίτσια Ανώτερα ΠαρθENAγωγεία, για τη θέσπιση των οποίων η κυβέρνηση δέχτηκε δριμυία κριτική<sup>123</sup>. Την περιορισμένη λειτουργία ειδικά των ΠαρθENAγωγείων, λόγω της έλλειψης διδασκαλιστών η Πολιτεία προσπάθησε θεωρητικά να αντιμετωπίσει «κατά το παρόν δια του 20ου άρθρου του Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαίδευσως καθ' οι κορίτσια συμφοιτώσι μετά των αγοριών μέχρι του 9ου της ηλικίας αυτών έτους»<sup>124</sup>. Επίσης για να καλυφθούν οι εκπαιδευτικές ανάγκες μικρών οικισμών κυρίως στην επαρχία λειτούργησαν προσωρινά Γραμματοδιδασκαλεία<sup>125</sup> και Ημιμερήσια σχολεία<sup>126</sup>, παρόλο που για την ίδρυσή τους, αντίθετα προς το σύνταγμα, λαμβανόταν υπόψη ο αριθμός μόνο των μαθητών και όχι των μαθητριών<sup>127</sup>. Αργότερα με το νόμο 391/1901 προβλεπόταν η ίδρυση ξεχωριστού σχολείου θηλέων μόνο στην περίπτωση που ο αριθμός του συνόλου των μαθητών υπερέβαινε τους 80. Το 1903 τα δημοτικά χαρακτηρίζονταν Αδιαίρετα ή Διτηρημένα, με κριτήριο τον αριθμό των μαθητών και όχι τις εκπαιδευτικές τους ανάγκες, ενώ ορίστηκαν αυστηρότερες προϋποθέσεις για την ίδρυση σχολείων θηλέων

---

Μπέλλα Μ., *Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, <http://criticeduc.blogspot.gr/2013/03/19.html>.

<sup>119</sup> Υπ αριθ.102 Διάταγμα, Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.Α, αρ.51,10-7-1911.

<sup>120</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.257.

<sup>121</sup> Πρβλ. Σήφη Μπουζάκη, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)- Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Gutenberg, Παιδαγωγική Σειρά, Αθήνα 1986, σ.64-73.

<sup>122</sup> Δετοράκης Θ., 1986, ο.π., σ. 461.

<sup>123</sup> Εστενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών περίοδος Α , Συνεδρίασις ΜΘ, 5-3-1903,σ.97β) και Εστενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών (Συνεδρίασις Ζ'), 13 Φεβρουαρίου 1899, Εν Χανίοις, Εκ του Κυβερνητικού Τυπογραφείου 1902.

<sup>124</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', Εν Χανίοις τη 19η -10-1899 αρ. φυλ 92, σ.7

<sup>125</sup> Σύμφωνα με το άρθρο 18 του Ν.82 τα Γραμματοδιδασκαλεία δε δικαιούνταν να εκδίδουν απολυτήρια Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899 Α', αρ.86, Εν Χανίοις τη 02-08-1899. Τα Γραμματοδιδασκαλεία ιδρύονταν όπου οι μαθητές είναι τουλάχιστον 40. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1900, αρ.51, αρ.νόμου 205, Εν Χανίοις τη 15 -09-1900 . Καταργήθηκαν με το νομο391. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος Β, αρ50, αρ.νομου 391, Εν Χανίοις τη 01-08-1901.

<sup>126</sup> Για τη λειτουργία των Ημιμερήσιων βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Α', έτος 1900, αρ. 51, εν Χανίοις τη 15η Σεπτεμβρίου 1900, αρ.νόμου 205, «Διάταγμα περί τροποποιήσεων εις τον περί διοικήσεως και επιθεωρήσεως των σχολείων Νόμον και εις τον Οργανισμόν της Δημοσίας Εκπαίδευσως». Καταργήθηκαν το 1901 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος Β, αρ50, αρ.νομου 391, Εν Χανίοις τη 01-08-1901.

<sup>127</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.113.

(Παρθεναγωγείων)<sup>128</sup>. Η αλλαγή αυτή είχε ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση της παρεχόμενης εκπαίδευσης στην επαρχία, όπου σημειώθηκε μείωση των δημοτικών, χριστιανικών ή μη, λόγω έλλειψης του απαιτούμενου από τον νόμο αριθμού μαθητών. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1909 δημοσιεύθηκε ο υπ αριθ.146 νέος εκπαιδευτικός νόμος, με σκοπό την ανάσχεση της «θεσιθρίας», ο οποίος εισήγαγε τα Ανώτερα εξετάζια δημοτικά σχολεία<sup>129</sup>. Τελικά το 1911 τα Δημοτικά έγιναν με τον νόμο αυτό Ανώτερα ή Πλήρη με έξι ενιαύσιες τάξεις και Κατώτερα ή μη Πλήρη με τέσσερις τάξεις (*Αδιαίρετα και Διηρημένα ή Πολυτάξια*). Η υποχρεωτική φοίτηση για τα αγόρια ορίστηκε να είναι έξι χρόνια, ενώ για τα κορίτσια τέσσερα και η μετάβαση στη μέση εκπαίδευση θα γινόταν μόνο με εξετάσεις.

Ως προς τη μέση εκπαίδευση το 1899 καταργήθηκαν τα Ελληνικά σχολεία παρά τις έντονες αντιδράσεις, επειδή θεωρήθηκε ότι το συγκεκριμένο μέτρο απέκλειε τους κατοίκους της επαρχίας από τη γυμνασιακή εκπαίδευση<sup>130</sup>. Παράλληλα λειτούργησαν Γυμνάσια και Προγυμνάσια, με σκοπό την παροχή υψηλότερης και αρτιότερης γενικής μόρφωσης και την προετοιμασία για το Πανεπιστήμιο<sup>131</sup>. Ο θεσμός όμως του προσαρτημένου στο Γυμνάσιο Διδασκαλείου δέχτηκε έντονη κριτική, καθώς θεωρήθηκε ότι είχε περισσότερο θεωρητικό προσανατολισμό και δεν κάλυπτε απόλυτα την ανάγκη κατάρτισης των διδασκάλων, παρά τις όποιες προσπάθειες ενίσχυσης του πρακτικού του χαρακτήρα<sup>132</sup>. Παράλληλα, η Κρητική Πολιτεία επαναλειτούργησε το Ιεροδιδασκαλείο στο Ακρωτήρι Χανίων (Ιερά μονή της Αγίας Τριάδος των Τσαγκαρόλων). Οι απόφοιτοί του μάλιστα θεωρούνταν «οι καλύτεροι κήρυκες της γεωργικής πολιτικής της Κρητικής Πολιτείας»<sup>133</sup>. Το 1901 επιχειρήθηκε η αναβάθμιση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με την επανίδρυση των Ελληνικών σχολείων<sup>134</sup>, την ίδρυση ανάλογων προς τα Ελληνικά σχολεία, Ανώτερων Παρθεναγωγείων στις πόλεις<sup>135</sup> και την προσθήκη επιπλέον τάξεων στα ήδη υπάρχοντα ιδρύματα<sup>136</sup>, ενώ το

<sup>128</sup> Στα δημοτικά σχολεία αρρένων επιτρεπόταν η φοίτηση κοριτσιών μέχρι την ηλικία των 10 ετών, ενώ μόνο αν ο αριθμός των μαθητριών υπερέβαινε τις 40 επιτρεπόταν η ίδρυση σχολείου θηλέων.

<sup>129</sup> Σχετικά με την πολιτική χρήση του όρου «θεσιθρία» για την ενίσχυση του ταξικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης βλ. Κυπριανός, 2004, ο.π., σ.154-155.

<sup>130</sup> Ο νέος εκπαιδευτικός Νόμος εισήγαγε την κατάργηση όλων των Ελληνικών σχολείων που βρίσκονταν στις επαρχίες (εξαιρούνταν τα Ελληνικά σχολεία στη Νεάπολη και το Βάμο Δ.135). Με το συγκεκριμένο νόμο ιδρύονται στην επαρχία Κισάμου Ανώτερα Δημοτικά στο Καστέλλι και στα Τοπόλια. Βασιλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.Α αρ 57, 12-9-1909. Πρβλ Διάταγμα υπ' αριθμ. 146, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, έτος 1909, τεύχος Α, αρ57, σ.183 και Βασιλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της εφημερίδος της κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.Α αρ 57, 12-9-1909. Σχετικά με την κριτική που δέχτηκε ο θεσμός βλ. Χουρδάκης Α., 2005, ο.π., σ.451.

<sup>131</sup> Ο νόμος προέβλεπε τη σύσταση δυο Γυμνασίων, ένα στα Χανιά και ένα στο Ηράκλειο, καθώς και τη σύσταση δυο Προγυμνασίων, ένα στη Νεάπολη και ένα στο Ρέθυμνο. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αφ.86, Εν Χανίος τη 2η-10-1899.

<sup>132</sup> Σχετικά με τα μέτρα ενίσχυσης του πρακτικού χαρακτήρα του Διδασκαλείου βλ. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής (Περίοδος Α συνεδρίασης ΜΘ') 13 Ιουλίου 1901, σ.1064.. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αφ.86, Εν Χανίος τη 2η-10-1899. Επίσης με το διάταγμα 31 του νόμου 112/31-12-1899 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1899, τόμος Β', αρ νόμου 112, διάταγμα 31 Εν Χαλέπα τη 17-12-1899.

<sup>133</sup> Σύμφωνα με το άρθρα 19 και 20 οι απολυτόμενοι από το Ιεροδιδασκαλείο είχαν τη δυνατότητα να κατατάσσονται μετά από δοκιμασία στην ΣΤ τάξη του Γυμνασίου για να παρακολουθήσουν τα μαθήματα του Παιδαγωγικού τμήματος και να λάβουν το πτυχίο του δημοδιδασκάλου, διαφορετικά ονομάζονταν «Γραμματισταί» και ισοδυναμούσαν με δημοδιδάσκαλο Β τάξεως. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αφ.88, Εν Χανίος τη 19-10-1899, Ανδρουλάκης Γ., 1997, ο.π., σ. 160-166 και Δελάκης Ε., 2010, ο.π., σ.292-293, 347.

<sup>134</sup> Σχετικά με τη επανίδρυση των Ελληνικών σχολείων βλ. Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.139.

<sup>135</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.117.

1909 καταργήθηκαν τα Ελληνικά σχολεία μόνο στην επαρχία, αποτρέποντας τους μαθητές που δεν κατοικούσαν στις πόλεις να συνεχίσουν τις σπουδές τους στη μέση εκπαίδευση. Παράλληλα η κυβέρνηση προσανατολίστηκε στη βελτίωση της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών με την ίδρυση στο Ηράκλειο ανεξάρτητου Διδασκαλείου και την οργάνωση των εκπαιδευτικών συνεδρίων, μέτρα τα οποία δέχτηκαν έντονη κριτική<sup>137</sup>. Τελικά το 1911 τα Ελληνικά σχολεία συγχωνεύθηκαν με τα αντίστοιχα Γυμνάσια των πόλεων, ενώ τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία παρέμειναν ως είχαν με εξαίρεση αυτό του Ηρακλείου που αναβαθμίστηκε<sup>138</sup>.

Αντίστοιχη αλλά και σύμφωνη με τις απαιτήσεις των Μ.Δυνάμεων ήταν και μέριμνα που επέδειξε η Κρητική Πολιτεία για την εκπαίδευση των ετερόθρησκων κατοίκων του νησιού<sup>139</sup>. Ιδρύθηκαν Μουσουλμανικά δημοτικά και γραμματοδιδασκαλεία σε όλη την Κρήτη, όπου πληρούνταν οι απαραίτητες προϋποθέσεις<sup>140</sup>. Παρόλα αυτά ενδεικτικό των συνεπειών της πολιτικής κρίσης που προηγήθηκε στην εκπαίδευση, παρά τις επίσημες εξαγγελίες περί ισονομίας, ήταν ότι κατά τον πρώτο χρόνο της Κρητικής Πολιτείας τα μουσουλμανικά σχολεία μειώθηκαν από 21 σε 14<sup>141</sup>.

Τέλος, σχετικά με την ιδιωτική εκπαίδευση και την εκπαίδευση κατ'οίκον επιχειρήθηκε να ελεγχθούν ιδιώτες αλλά και κοινότητες που ίδρυσαν εσπευσμένα σχολεία εκμεταλλευόμενοι καιροσκοπικά την αστάθεια των πολιτικών πραγμάτων<sup>142</sup>. Μόνο τα νηπιαγωγεία παρέμειναν εξολοκλήρου ιδιωτικά σε όλη τη διάρκεια της Αυτονομίας για οικονομικούς λόγους<sup>143</sup>, ενώ χαρακτηριστικό της κάλυψης της κρατικής πρόνοιας από την ιδιωτική πρωτοβουλία είναι ότι το 1900 χορηγήθηκε άδεια «τη φιλοπτώχω αδελφότητι Ηρακλείου» να ιδρύσει ιδιωτική Εσπερινή Σχολή στο Ηράκλειο για απόρους μαθητές που δεν μπορούσαν να φοιτήσουν σε δημοτικό σχολείο

---

<sup>136</sup> Με νόμο του 1903 το Ιεροδιδασκαλείο γίνεται τετρατάξιο με την Α τάξη να αντιστοιχεί προς την Γ τάξη των Ελληνικών σχολείων. Η Α τάξη καταργείται από το Σεπτέμβριο του 1903 και η Β από το Σεπτέμβριο του 1904. Άρθρο 84 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α', έτος Β', Αρ.33, εν Χανίους τη 28-06-1903. Τα Ημιγυμνάσια αναβαθμίζονται με το υπ αριθ.168 διάταγμα, Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.Α, αρ.65 και υπ αριθ 96 διάταγμα Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.Α, αρ.28.

<sup>137</sup> Σχετικά με την ίδρυση αυτοτελούς Διδασκαλείου και τις αδυναμίες του θεσμού βλ. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής πολιτείας, τευχ. Δ, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών, περίοδος Α, Συνεδρίασις ΜΘ, 13-8-1901 ,σ.1069β, Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Ε, τευχ. Α, αρ33, αρ.νομου 485, Εν Χανίους τη 28-06-1903, Τρακάκης Α., «Επισκόπησις της εν Κρήτη εκπαίδευσως από τους έτους 1899-1907», *Δελτίον του Κρητικού Αστέρου*, αρ.5, Εν Χανίους τη 31 Ιουλίου 1907, σ.18. Σχετικά με την προσπάθεια κατάργησης του Ιεροδιδασκαλείου από τον μητροπολίτη Ευμένιο Ξηρουδάκη βλ.Δελάκης Ε., 2010, ο.π., σ.910. Τελικά το Ιεροδιδασκαλείο καταργήθηκε με τον νόμο 601 /1905, καθώς θεωρήθηκε από τον πρίγκιπα βενιζελική εστία. Δελάκης Ε., 2010, σ.288-289 και Αντωνακάς Ν., *Πολιτική ιστορία Ελλάδος 1821-1954, η φαυλοκρατία*, Αθήνα 1994.

<sup>138</sup> υπ αριθ.103 Διάταγμα, Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.Α, αρ.49, 10-7-1911.

<sup>139</sup> Η πολιτική του Βενιζέλου σχετικά με την εκπαίδευση των μουσουλμάνων φανερώνει πολιτικό ρεαλισμό και ευθυγράμμιση με τις πολιτικές απαιτήσεις των εκπροσώπων των μεγάλων Δυνάμεων. Ανδριώτης Ν., «Η στάση του Ελ.Βενιζέλου απέναντι στους μουσουλμάνους επί Κρητικής Πολιτείας», στο *90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, σ.159. Επίσης βλ. Χριστοδούλου Ιουλία, *Τα μουσουλμανικά σχολεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Ρέθυμνο 2003.

<sup>140</sup> Μία επίσης σημαντική διαφοροποίηση που υπήρχε στον Νόμο 391 ήταν ότι επέτρεπε την ίδρυση μουσουλμανικού σχολείου στις κόμμες όπου οι άρρενες μαθητές ήταν 40. Με τροποποίηση που έγινε δεκτή, το όριο κατέβηκε οπτούς 20 άρρενες μαθητές, όπως και για τους χριστιανούς.

<sup>141</sup> Χουρδάκης,Α., 2002, ο.π, σ. 87.

<sup>142</sup> Χουρδάκης Α. «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία», στο *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004, Εθνικό Ίδρυμα ερευνών και μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, σ.91.

<sup>143</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.80.

και δεν υπάγονταν στην υποχρεωτική φοίτηση<sup>144</sup>. Λίγο αργότερα Εσπερινές Σχολές ιδρύθηκαν και στα Χανιά και το Ρέθυμνο στις οποίες η φοίτηση ήταν υποχρεωτική για άπορους μαθητές ως 21 ετών που δεν έφεραν απολυτήριο Δημοτικού<sup>145</sup>. Παράλληλα οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες, ειδικά όσο αφορά στην εκπαίδευση των κοριτσιών, αυξήθηκαν την τελευταία τετραετία της Κρητικής Πολιτείας, καθώς το 1910 το Συμβούλιο του Παγκρήτιου Διδασκαλικού Συλλόγου με την άδεια της Ανωτέρας Διεύθυνσης της Παιδείας, ίδρυσε τα λεγόμενα «Κυριακά σχολεία των Άπορων Κοριτσιών», τα οποία λειτουργούσαν κάθε Κυριακή για τα φτωχά κορίτσια<sup>146</sup>. Την ίδια περίοδο λειτούργησε στο Καστέλλι από τον Επίσκοπο Κισσάμου και Σελίνου Άνθιμο Λελεδάκη με τη σύμπνοια όλων των κομματικών παρατάξεων της Κισάμου η πρώτη στην Κρήτη ανώτερη επαγγελματική σχολή, το Ανώτερο Πρακτικό Παρθεναγωγείο Κισσάμου και Σελίνου<sup>147</sup>.



Φωτ.2.Εξώφυλλο στο περιοδικό «Ασπίς», έτος Β΄, αφ.43-4, εν Χανίους 30-10-1911, όπου εικονίζονται ο Επίσκοπος Κισσάμου και Σελίνου Άνθιμος Λελεδάκης και οι μαθήτριες της Πρακτικής Σχολής.

<sup>144</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1900 αρ .13, Εν Χανίους τη 13-03-1900.

<sup>145</sup> Άρθρο 186 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α΄, έτος Β΄, αφ. 50,αρ. νόμου 391 εν Χανίους τη 1 Αυγούστου 1901.

<sup>146</sup> Πρβλ. *Ασπίδα*, έτος Α΄, αφ.19, Εν Χανίους τη 15η-10-1910, σ5β.

<sup>147</sup> Το σχετικό νομοσχέδιο υπογράφηκε από τους Λιονάκη (φιλοβασιλικό από τα Παπαδιανά) και Μαρκαντωνάκη (φιλοβενιζελικό από τα Τοπόλια) και υποστηριζόταν από το σύνολο των βουλευτών Κισάμου. Βασιλείον της Ελλάδος, Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη του 1911, Γ συνέδου, εν Χανίους εκ του τυπογραφείου της κυβερνήσεως 1911, Συνεδρίασις ΛΖ, της 12 Φεβρουαρίου 1911, σ.343. Βλ. επίσης φωτ.13 και 14 στο παράρτημα.

### 1.2.2. Τα σχολεία της επαρχίας Κισάμου

Η εξέλιξη της εκπαίδευσης στην επαρχία Κισάμου ακολούθησε την πορεία ανάπτυξης της εκπαίδευσης στην υπόλοιπη Κρήτη, παρουσιάζοντας όμως ορισμένες ιδιομορφίες, καθώς πρόκειται για περιοχή αγροτική απομακρυσμένη από τα μεγάλα αστικά κέντρα της Κρήτης με έντονη συμμετοχή των κατοίκων της σε επαναστατικά κινήματα τον 19<sup>ο</sup> και 20<sup>ο</sup> αιώνα. Επειδή οι διαθέσιμες πρωτογενείς πηγές ήταν λιγοστές, περιοριστήκαμε στην αξιοποίηση κυρίως έμμεσων πηγών, προκειμένου να παρουσιάσουμε τις ποιοτικές και ποσοτικές αλλαγές που σημειώθηκαν στην περιοχή σε σχέση με την εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών.

Ως προς την εκπαίδευση του πληθυσμού στην απογραφή του 1881 αναφέρεται ότι οι αναλφάβητοι χριστιανοί της επαρχίας Κισάμου ήταν περίπου 71%<sup>148</sup>, ενώ οι μουσουλμάνοι 88%<sup>149</sup>. Ταυτόχρονα το ποσοστό των αναλφάβητων κοριτσιών ανερχόταν στο 97% για τις χριστιανές<sup>150</sup> και στο 90% για τις μουσουλμάνες<sup>151</sup>. Παρατηρούμε επομένως ότι, παρότι το ποσοστό αναλφαβητισμού στην Κίσαμο ήταν υψηλό, υπήρχε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη μόρφωση των χριστιανών αγοριών. Σε σύγκριση επίσης με τις υπόλοιπες επαρχίες της διοίκησης των Χανίων, η Κίσαμος μαζί με τα Σφακιά ήταν η δεύτερη μετά την πόλη των Χανίων σε εγγράμματους χριστιανούς σε αντίθεση με τη μόρφωση των χριστιανών γυναικών που παρουσιάζει το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό αγραμμάτων, όπως συμβαίνει και στην επαρχία Κυδωνίας και Αποκορώνου. Το 1881 σε όλη την Κρήτη σύμφωνα με τον Ανδρουλάκη λειτούργησαν 318 σχολεία χριστιανών<sup>152</sup>. Στην επαρχία Κισάμου ιδρύθηκαν 32 Δημοτικά σχολεία και ένα Ελληνικό στον Δραπανιά<sup>153</sup>. Οι χριστιανοί μαθητές ήταν 405 σε πληθυσμό 16.688 κατοίκων (2,42%) και δάσκαλοι 19 (21 μαθητές ανά δάσκαλο). Αντίθετα οι μουσουλμάνοι μαθητές ήταν μόλις 8 (0,47%) και σε αυτούς αντιστοιχούσε 1 δάσκαλος.

<sup>148</sup> Πρώτη σε ποσοστό αναλφάβητων χριστιανών είναι η επαρχία **Σελύνου** με 86%, ακολουθεί ο Αποκόρωνας με 82%, η Κυδωνία με 80%, τα Σφακιά και η Κίσαμος με 71%. Το μικρότερο ποσοστό αναλφάβητων χριστιανών εμφανίζει η πόλη των Χανίων 48%.

<sup>149</sup> Πρώτη σε ποσοστό αναλφάβητων Οθωμανών είναι η επαρχία **Σελύνου** με 94%, ακολουθεί η Κυδωνία με 93%, η Κίσαμος με 88%, η πόλη των Χανίων 81%, ο Αποκόρωνας με 55%. Το μικρότερο ποσοστό αναλφάβητων χριστιανών εμφανίζεται στα Σφακιά 25%.

<sup>150</sup> Πρώτη σε ποσοστό αναλφάβητων θηλέων χριστιανών είναι η επαρχία **Σελύνου** με 98%, ακολουθεί ο Αποκόρωνας, η Κυδωνία και η Κίσαμος με 97%. Το μικρότερο ποσοστό αναλφάβητων θηλέων χριστιανών εμφανίζει η πόλη των Χανίων 66%.

<sup>151</sup> Πρώτη σε ποσοστό αναλφάβητων Οθωμανίδων είναι η επαρχία **Σελύνου** με 98%, ακολουθεί η Κυδωνία με 97%, ο Αποκόρωνας με 94%, η Κίσαμος με 90%. Το μικρότερο ποσοστό αναλφάβητων Οθωμανίδων εμφανίζει η πόλη των Χανίων 89%.

<sup>152</sup> Ανδρουλάκης Γ., 1990, ο.π., σ.86, 105.

<sup>153</sup> Στην διοίκηση Χανίων ιδρύθηκαν 78 σχολεία για 15.156 οικογένειες. Συγκεκριμένα ιδρύθηκε ένα Πρότυπο σχολείο στην πόλη των Χανίων για 944 οικογένειες χριστιανών, στην Κυδωνία 29 δημοτικά για 4156 οικογένειες (1προς 143), στην Κίσαμο 32 δημοτικά για 4184 οικογένειες ( 1προς 131), στο Σέλυνο 16 για 1350 οικογένειες (**1 προς 84**). Ανδρουλάκης Γ. 1990, ο.π., σ.94-95, Σταυράκης απογραφή 1881.

Ο Δραπανιάς ορίζεται έδρα των επαρχιακών σχολείων της Κισάμου σύμφωνα με το νόμο του 1889 ενώ πρωτεύουσα της επαρχίας ήταν το Καστέλλι (Ανδρουλάκης Γ.,1990, ο.π., σ.102 και Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.317). Ο Δελάκης επίσης αναφέρει ότι η έδρα της Επισκοπής Κισάμου και Σελίνου μεταφέρθηκε το 1897 στα Τοπόλια λόγω της επανάστασης (Δελάκης Ε., 1998, ο.π., σ.365). Στην έκθεσή του ο Γενεράλης την οποία συνέταξε σύμφωνα με το νόμο του 1889, αποφεύγει να αναφέρει τον ακριβή αριθμό των Ελληνικών σχολείων, «διότι ταύτα δεν λειτουργούσι το γε νυν. Δια τούτο αναμφιβόλως ο αριθμός θα είναι ημαρτημένος» (Χουρδάκης, Α., *Πολιτεία υπό αναίρεση*, τ.Α, Gutenberg , Αθήνα, 2010, σ.129).

Συνδυάζοντας τις παραπάνω πληροφορίες με αυτές του σχετικού πίνακα στο παράρτημα (πίνακας 1 σ.143)<sup>154</sup> παρατηρούμε, όπως είναι αναμενόμενο λόγω του αγροτικού χαρακτήρα της περιοχής, ότι την περίοδο της Ημιαυτονομίας από τα 32 σχολεία της επαρχίας Κισάμου τα 13 ήταν Τριτοβάθμια, αριθμούσαν δηλαδή λιγότερους από 40 μαθητές και 1 Ελληνικό. Επίσης τα σχολεία που ιδρύθηκαν ήταν λιγότερα αναλογικά με τις οικογένειες που εξυπηρετούσαν (η αναλογία ήταν 1 δημοτικό ανά 130 οικογένειες χριστιανών, ενώ ο στόχος ήταν 1 σχολείο ανά 100 οικογένειες), καθώς πιθανόν δεν τηρούνταν οι προβλεπόμενες από το νόμο προϋποθέσεις. Επιπλέον δεν υπήρχε άμεση αντιστοιχία του πληθυσμού με το είδος του σχολείου που ιδρύονταν σε ένα χωριό, επειδή ενδεχομένως αυτό εξυπηρετούσε και γειτονικούς οικισμούς, χωρίς να περιλαμβάνονται οι κάτοικοί τους στον συνολικό πληθυσμό του. Στην εμφάνιση του συγκεκριμένου φαινομένου ίσως συνετέλεσε αρχικά και η χαλαρότητα που παρατηρείται σχετικά με τον αριθμό των παιδιών που μια οικογένεια μπορούσε να στείλει στο σχολείο.

Την περίοδο της Αυτονομίας τα δημοτικά αυξήθηκαν σε 33 από τα οποία 1 ήταν Ανώτερο στο Καστέλι και 4 Παρθεναγωγεία (Δήμος Καστελλίου: Καστέλι (βλ.φωτ.5 στο παράρτημα σ.162), Δραπανιάς, Τοπόλια, Δήμος Εννιαχωριών: Κούνενι)<sup>155</sup>. Τον επόμενο χρόνο από τα 33 δημοτικά τα μισά τράπηκαν σε Γραμματοδιδασκαλεία και Ημήμερησια, ένδειξη υποβιβασμού της εκπαίδευσης στην επαρχία Κισάμου. Ο αριθμός των σχολείων αυξήθηκε στη συνέχεια προοδευτικά τα επόμενα χρόνια. Συγκεκριμένα το 1904-1905 τα σχολεία της επαρχίας ανήλθαν σε 43<sup>156</sup>, το 1910 σε 60 (39 αρρένων, 21 θηλέων), παρόλο που 25 από αυτά δεν πληρούσαν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις<sup>157</sup>, ενώ το 1911 ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής αναφέρεται σε 59, από τα οποία τα 43 ήταν Αρρεναγωγεία και τα 16 Παρθεναγωγεία<sup>158</sup>. Ως προς τη Β/θμια εκπαίδευση Ελληνικό σχολείο (Σχολαρχείο) λειτούργησε στο Καστέλι ως το 1899 και επανιδρύθηκε το 1901 ως το 1909. Το 1911 ιδρύθηκε, όπως προαναφέραμε, η Ανώτερη Πρακτική Σχολή από όπου αποφοιτούσαν δασκάλους. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην επαρχία Κισάμου ο αριθμός των δημοτικών σχολείων αυξήθηκε στη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας, με εξαίρεση το διάστημα (1900-1901) που η κεντρική εκπαιδευτική πολιτική στόχευε στη μείωση των δαπανών<sup>159</sup>, ενώ σε σχέση με την απογραφή του 1881 μειώθηκαν αισθητά τα ποσοστά αναλφαβητισμού<sup>160</sup>. Το 1910 ο

<sup>154</sup> Ο πίνακας 1 στο παράρτημα σ.143 προέκυψε από συνδυασμό πληροφοριών του υπ αριθ.1233/1604 νόμου περί παιδείας του 1889 και της απογραφής του 1881 του Σταυράκη.

<sup>155</sup> Βλ. πίνακα 3 στο Παράρτημα σ.146.

<sup>156</sup> Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων-Δημοσίας Εκπ/σεως 1903-1905/ Πρακτικά Ορκομωσίας 1902-1905 και Εξετάσεις Δασκάλων 1901-1906».

<sup>157</sup> Πρβλ. Βασιλείου της Ελλάδος Παράρτημα της Ελληνικής Βουλής εν Κρήτη, *Επίσημα Πρακτικά της Α περιόδου της Γ και Δ εκτάκτου συνόδου της Βουλής του 1909*, εν Χανίοις, εκ των καταστημάτων Στ. Ανδρουλάκη 1911, συνεδριάσις Δ, 6 Αυγούστου 1909 και Βασιλείου της Ελλάδος *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κρητικής Πολιτείας* υπ. Αριθ.39, Β τεύχος, 22 Ιουλίου 1910.

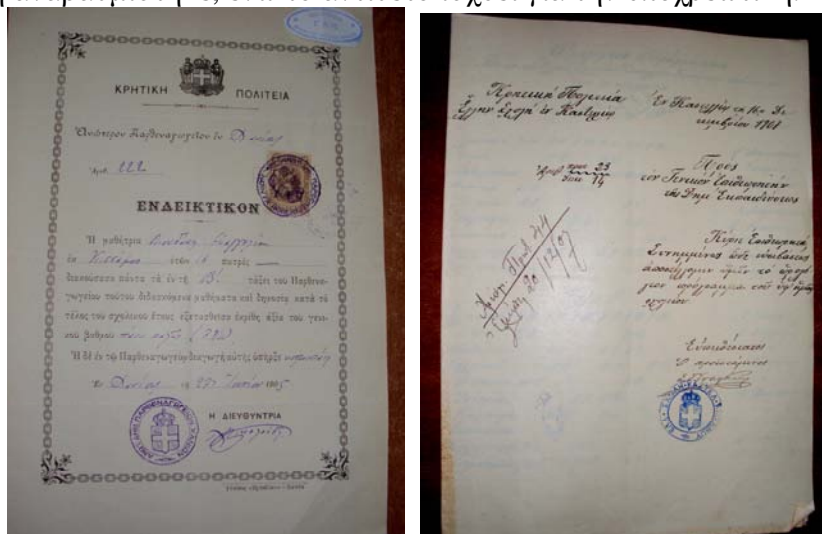
<sup>158</sup> Στην αναφορά του Νομαρχιακού Επιθεωρητή στο Γενικό Επιθεωρητή διαβάζουμε: «Εν Κισάμω 40 μεν αρρεναγωγεία εις α φοιτώσι και τινά θήλεα μετά 52 διδασκάλων έτερα δε 3 αρρένων εξ α φοιτώσιν και τα θήλεα μετά 3 διδασκαλισσών ή τοι εν όλω 43 αρρεναγωγεία, 16 δε παρθεναγωγεία μετά 18 διδασκαλισσών και πάντα χριστιανικά». Στον ίδιο φάκελο επίσης εντοπίστηκε Πίνακας με τα καταργητέα σχολεία ανά επαρχία. Όσο αφορά την επαρχία Κισάμου αναφέρονται 8 δημοτικά και Παρθεναγωγεία στα χωριά: Κακόπετρος, Καρές, Λουσάκιες (θηλέων), Μούλετε, Νοχιά (θηλέων), Παλιά Ρούματα (θηλέων), Ρογδιά (θηλέων), Φαλελιανά. Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Υπουργείο Παιδείας-Δελτία Εκπαιδευτικών Λειτουργιών έτους 1911».

<sup>159</sup> Κασιμάτης, Π. *Ιστορική Επισκόπηση Της Εν Κρήτη Εκπ/σεως - Ιστορία των σχολείων της Κρήτης*. Αθήνα 1953, σ.76.

<sup>160</sup> Αναλφάβητοι ήταν το 51% του ανδρικού πληθυσμού και το 89% του γυναικειού. Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνση επί των εσωτερικών, *Στατιστική της Κρήτης, Πληθυσμός 1900*, Εν Χανίοις 1904, σ.50 (πίνακας Γ).

Εμ.Γενεράλις ως Γενικός Επιθεωρητής της Παιδείας στη «Συνοπτική κατάστασις της εν Κρήτη εκπαίδευσως» που συντάσσει, κατέγραψε ότι η Κίσαμος είχε τα περισσότερα δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων σε όλη την Κρήτη, τον μεγαλύτερο αριθμό υποβιβαστέων (8 αρρένων, 2 θηλέων) και καταργητέων σχολείων (5 αρρένων και 10 θηλέων) και τους περισσότερους μαθητές, χωρίς όμως να είναι αντίστοιχες και οι εκπαιδευτικές δαπάνες<sup>161</sup>. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη μικρή μείωση των σχολείων το 1911 θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στην οικονομική συνεισφορά και την αυξημένη επιρροή της τοπικής κοινωνίας στην κεντρική εκπαιδευτική πολιτική<sup>162</sup>. Όπως μάλιστα επιβεβαιώνεται και από τον πίνακα με τα σχολεία της Κισάμου (παράρτημα πίνακας 3 ) μικρή μόνο μείωση των σχολείων, των μαθητών και των δαπανών σημειώνεται την περίοδο της αρμοστειακής διακυβέρνησης, ενώ αντίστοιχα σχετική αύξηση παρατηρείται σε όλα τα επίπεδα το 1907-1910, οπότε στην πολιτική επικράτησε η νέα διοικητική τάξη που προέκυψε από το κίνημα του Θερίσου, με προτεραιότητα την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα<sup>163</sup>.

Συνοψίζοντας συμπεραίνουμε ότι, ενώ στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα το ενδιαφέρον των Κισαμιτών για την εκπαίδευση ήταν ζωηρό, η κεντρική εξουσία παρά την όποια ρητορική χρησιμοποιούσε για το αντίθετο, είχε μεταθέσει την ευθύνη στις τοπικές εφορείες, οι οποίες συχνά για οικονομικούς λόγους, αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους, γεγονός που αντανακλάται και στα χαμηλά επίπεδα εγγραματοσύνης των κατοίκων, ειδικά των κοριτσιών. Την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας αντίθετα σημειώνεται προοδευτική αύξηση των σχολείων στην Κίσαμο με εξαίρεση την περίοδο πολιτικής σύγκρουσης Γεωργίου Β και Βενιζέλου. Παρά τα οικονομικά προβλήματα του κράτους διαφαίνεται ότι στην επαρχία η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αναβαθμίστηκε, ενώ το αντίθετο ισχύει για την υποχρεωτική.



Φωτ.3.Ενδεικτικό Παρθηναγωγείου Κισάμου 1905 και φωτ.4. διαβιβαστικό του Ω.Π. της Ελληνικής Σχολής του Καστελλίου (1907)

<sup>161</sup> Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, *Συνοπτική κατάστασις της εν Κρήτη δημοτικής εκπαίδευσως*, υπ' αριθ 39 φύλλου, Τεύχος Β, 22 Ιουλίου 1910.

<sup>162</sup> Ενδεικτικό είναι ότι σύμφωνα με έγγραφο με ημερομηνία εκδ. 22 Ιουνίου 1911, που βρέθηκε στο ΙΑΚ (Φάκελος Ανωτέρας Διεύθυνσης εκπαίδευσως και Θρησκευμάτων, Αρχείο Γενικών Επιθεωρητών 1911) οι δαπάνες για το εκπαιδευτικό προσωπικό της επαρχίας Κισάμου ανέρχονταν σε 566.500 δρ., που ήταν το 2<sup>ο</sup> μεγαλύτερο μετὰ το αντίστοιχο που διατέθηκε για τους εκπαιδευτικούς των χριστιανικών σχολείων των Χανίων. Στον ίδιο φάκελο βρίσκεται και η πρόσκληση του Γενεράλη προς τους Διευθυντές των Ανώτερων δημοτικών σχολείων του Κολυμبارίου, Πανεθύμου, Τοπολιών, Καστελλίου, Πόρρω Μεσογειών, με θέμα τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την επιτυχία του θεσμού του εξαετούς δημοτικού σχολείου. Η συνάντηση τελικά ματαιώθηκε.

<sup>163</sup> Πρβλ. σ. 24 στην ίδια εργασία.

## 2.0. ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

### 2.1. ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

#### 2.1.1. Ίδρυση –τοπογραφία –οικονομική συντήρηση

Εκτιμώντας ότι το είδος ενός σχολείου, το οποίο λειτούργησε σε ένα χωριό, σε συνδυασμό με τον χώρο εγκατάστασής του και τη διαθέσιμη υλικοτεχνική υποδομή θα μπορούσε να αναδείξει τις οικονομικές συνθήκες ίδρυσης του σχολείου αυτού αλλά και τυχόν πολιτικούς και κοινωνικούς συσχετισμούς, που συνέβαλαν στη λειτουργία του, αναζητήσαμε σχετικές πληροφορίες με στόχο από τη σκοπιά της μικροϊστορίας να προσεγγίσουμε το συγκεκριμένο ζήτημα. Ο προσδιορισμός του είδους, της θέσης και του χώρου λειτουργίας ενός σχολείου δεν ήταν ζήτημα δεδομένο και αυτονόητο στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, ειδικά στην επαρχία, καθώς, ενώ το είδος και η θέση ενός σχολείου αποφασιζόταν από την Πολιτεία σύμφωνα με γεωγραφικά και πληθυσμιακά κριτήρια, η κτηριακή υποδομή και η συντήρησή του ήταν ευθύνη της τοπικής κοινότητας.

Ειδικότερα, ως προς το είδος των σχολείων, στην Ποταμίδα την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας λειτούργησαν σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της εποχής :

1) ένα Δημοτικό σχολείο<sup>164</sup>, το οποίο σύμφωνα με τον Κασιμάτη ιδρύθηκε ως μονοτάξιο το 1899 (σχολείο δηλαδή με ένα δάσκαλο και μέχρι 100 μαθητές/τριες) και το 1901 μετονομάστηκε σε αδιαίρετο Β/θμιο (δίδασκε ένας δάσκαλος 60-80 μαθητες/τριες)<sup>165</sup>. Σύμφωνα με το διάταγμα 102/25-6-1911 το συγκεκριμένο Δημοτικό λειτούργησε « εν προφ. Ηλία» ως «αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Χαιρεθιανά, Ποταμίδαν, Κουρθιανά, Καμάραν, Κάτω Βουλγάρων και Παππαδιανά»,

2) ένα Παρθεναγωγείο που ιδρύθηκε στο ίδιο χωριό το 1910 ως Β/θμ. Παρθεναγωγείο (155/54/12-10-1910<sup>166</sup>), ενώ το 1911 μετονομάστηκε σε αδιαίρετο μικτό (102 /51/30-7-1911) (σχολείο δηλαδή για αγόρια και κορίτσια όχι περισσότερα από 80)<sup>167</sup>. Το 1925 καταργήθηκε το 1/ξ. θηλέων (367/23-11-1925). Σύμφωνα όμως με το διάταγμα 102/25-6-1911 που προαναφέραμε το ίδιο σχολείο χαρακτηρίζεται «αδιαίρετον θηλέων εν Παπαδιανούς, εις ου α και β τάξιν θα συμφοιτώσιν άρρενα και θήλεα<sup>168</sup>».

Τα σχολικά έγγραφα που βρέθηκαν επιβεβαιώνουν τη λειτουργία δυο ξεχωριστών σχολείων το 1911<sup>169</sup>, από τα οποία το ένα χαρακτηρίζεται *Δημοτικόν* και δε φοιτούν καθόλου σε αυτό κορίτσια μετά το 1910, και το άλλο *Παρθεναγωγείον*, στο οποίο το 1912-1913 και 1913-1914 φοιτούν 3 αγόρια στην α τάξη. Σύμφωνα επίσης με τον αριθμό των μαθητών/τριων του Μαθητολογίου το Δημοτικό θα έπρεπε να λειτουργεί το

<sup>164</sup> Ανδρουλάκης Γ., 1990, ο.π., σ.95 και Κασιμάτης, 1953, ο.π., σ.110.

<sup>165</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.380, 385.

<sup>166</sup> Κασιμάτης, 1953, ο.π., σ.28, 50-51.

<sup>167</sup> Αδιαίρετα δημοτικά σχολεία ιδρύονται σε χωριά με κατοίκους άνω των 200. Κασιμάτης Π., 1953, ο.π., σ.78.

<sup>168</sup> Ανδρουλάκης, 1990, ο.π., σ.95.

<sup>169</sup> Το Δημοτικό φέρεται να λειτούργησε ως το 1994 (βλ.Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδών σχολείων Ποταμίδας), ενώ το Παρθεναγωγείο ως το 1925 (βλ.Μαθητολόγιο και Γενικός Έλεγχος Παρθεναγωγείου).



1901-1902 ως Α/θμιο, αφού οι εγγεγραμμένοι/ες μαθητές/τριες ξεπερνούσαν τους 100, ενώ το 1902, 1904-1908, 1909, 1911 και 1913 θα έπρεπε να είχε υποβιβασθεί σε Γ/θμιο, καθώς αριθμούσε λιγότερους από 60 μαθητές και μαθήτριες. Αντίστοιχα το Παρθεναγωγείο στην τετραετία που εξετάζουμε (1910-1913) εμφάνιζε μαθήτριες μέσα στα προβλεπόμενα από τη νομοθεσία όρια (60-80 μαθήτριες), με εξαίρεση το 1913, οπότε οι εγγεγραμμένες μαθήτριες ήταν 85. Θεωρητικά επομένως το 1911 στο ίδιο χωριό λειτούργησαν δύο σχολεία, όπου σύμφωνα με τον νόμο θα συμφοιτούσαν αγόρια και κορίτσια, ενώ στην πράξη το ένα από αυτά ήταν αρρένων και το άλλο θηλέων, με εξαίρεση τους τρεις μικρούς μαθητές που προαναφέραμε. Το φαινόμενο αυτό ήταν σύμφωνο με το υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο, καθώς επιτρεπόταν η ίδρυση δυο σχολείων στο ίδιο χωριό υπό ορισμένες προϋποθέσεις, χωρίς να καθίσταται υποχρεωτική η συμφοίτηση σε αυτά<sup>170</sup>. Για την εφαρμογή της συγκεκριμένης διάταξης αρμόδιος ήταν ο εκάστοτε Νομαρχιακός Επιθεωρητής, που στην προκειμένη περίπτωση ήταν ο Ν.Πιμπλής, συγγενής εξ αγχιστείας γνωστής για την πολιτική της δράση οικογένεια της Ποταμίδας<sup>171</sup>.



ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΙΜΠΛΗΣ  
Νομαρχιακός Επιθεωρητής Χανίων και Σφακίων  
και Πρόεδρος του Παγκρήτιου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου



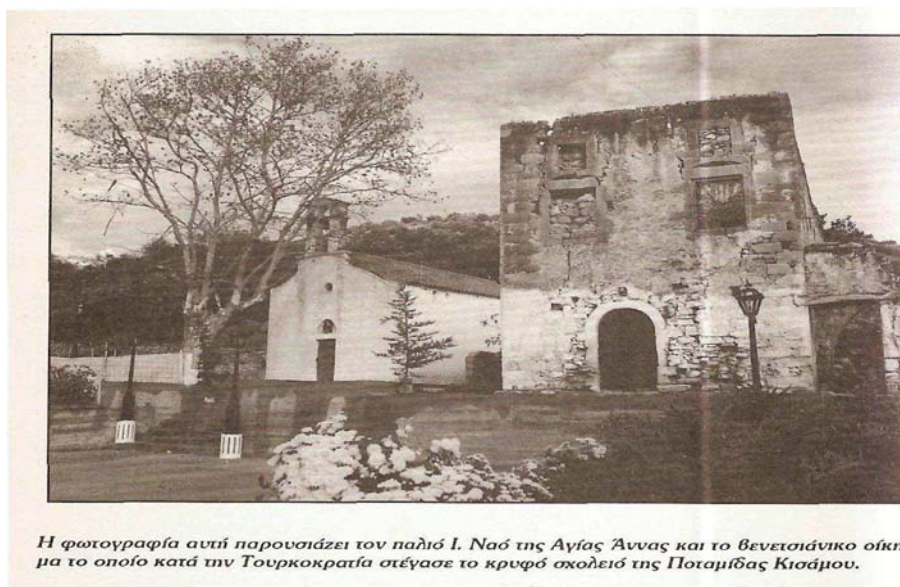
Εκ. 8.  
Η πρώτη σελίδα του πρώτου τεύχους του περιοδικού Ασπίς,  
του εκάστου του Παγκρήτιου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου.

Στη φωτογραφία αριστερά (φωτ.5) εικονίζεται ο Ν.Πιμπλής (Νομαρχιακός Επιθεωρητής Χανίων και Σφακίων, Πρόεδρος του Παγκρήτιου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου), ενώ δεξιά (φωτ.6) βρίσκεται το πρωτοσέλιδο του περιοδικού Ασπίς που ο Δημοδιδασκαλικός Σύλλογος εξέδιδε.

<sup>170</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τευχ.1<sup>ον</sup>, αφ.51, αρ. διατ.102, Εν Χανίους τη 30-7-1911, άρθρο 9 και Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τευχ. πρωτον, αφ.59, αρ. διατ.135, Εν Χανίους τη 26-8-1911, άρθρο 11 και 12. Σύμφωνα με το άρθρο 10 του διατάγματος 79/22-8-1912 «ο αρμόδιος Επιθεωρητής δικαιούται να ορίζει εν τοις σχολείοις της δικαιοδοσίας του τα της συμφοιτήσεως ή μη εις τας διαφόρους τάξεις των λειτουργούντων κεχωρισμένως αρρναγωγείων και παρθεναγωγείων. Πάντα τοιούτον καθορισμόν αναφέρει ητιολογημένως προς την Α.Δ της Παιδείας προς έγκρισιν».

<sup>171</sup> Πρόκειται για τον Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης επί Κρητικής Πολιτείας και αργότερα βουλευτή Κίσαμου (φωτ.5). Ο Αναστασάκης αναφέρει σχετικά «Νικ Πιμπλής εξ εννέα χωριών δια των ενεργειών του η εκπαίδευσις μετερρυθμίθη καθιερωθέντος του εξαετούς κύκλου. Κατήρτισε το αναλυτικόν και ωρολόγιον πρόγραμμα των ανωτέρων δημοτικών σχολείων Κρήτης. Γαμβρός Γεωργίου Μπεδάκη. Αναστασάκης, 1954, σ.112-113,118. Σχετικά επίσης με τις εκπαιδευτικές θέσεις του περιοδικού «Ασπίς» βλ. Καλογιαννάκη Π., «Συγκριτικές παιδαγωγικές προσεγγίσεις στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Η περίπτωση των εκπαιδευτικών περιοδικών στην Κρήτη», στο Μπουζάκης Σ.(επιμ.), *Επίκαιρα θέματα Ιστορίας εκπαίδευσης*, Πρακτικά 1<sup>ου</sup> Επιστημονικού συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα, 28-30 Σεπτεμβρίου 2000.

Για την ιστορία αναφέρουμε ότι στο χωριό προϋπήρχε εκπαιδευτική παράδοση που θα μπορούσε να θεωρηθεί σοβαρή ένδειξη του εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος των κατοίκων αλλά και της οικονομικής ευχέρειας της κοινότητας, ώστε να συντηρούνται στο χωριό, έστω για ένα μικρό διάστημα, δυο σχολεία. Ειδικότερα, στην Ποταμίδα λέγεται ότι λειτούργησε «κρυφό σχολείο» κοντά στον ιερό ναό της Αγίας Άννας (Βλ. φωτογραφία 7)<sup>172</sup>, στο παρακείμενο ενετικό οίκημα αλλά και αλλού<sup>173</sup>. Τη συγκεκριμένη πληροφορία όμως δεν μπορούμε να την προσδιορίσουμε με ακρίβεια χρονικά αλλά ούτε και να την επιβεβαιώσουμε λαμβάνοντας υπόψη σχετικές με το θέμα μελέτες<sup>174</sup>. Το 1870 επίσης καταγράφεται το πρώτο αλληλοδιδασκτικό σχολείο στο χωριό για το οποίο εξαιτίας έλλειψης άλλων πηγών δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες<sup>175</sup>, ενώ το 1887 ιδρύθηκε Δημοτικό σχολείο Γ τάξεως<sup>176</sup>. Παρόλο μάλιστα που κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής διοίκησης στο νησί (1896-1898) θεωρείται αδύνατη η λειτουργία σχολείων εξαιτίας επαναστατικών κινήματων<sup>177</sup>, στο Μαθητολόγιο του Δημοτικού Ποταμίδας ενεγράφησαν κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του (1899-1900) 11 μαθητές στη Β τάξη, 6 στη Γ και 5 στη Δ, γεγονός που αποδεικνύει ότι λειτουργούσε στο συγκεκριμένο χωριό σχολείο στα χρόνια της Ημιαυτονομίας.



*Η φωτογραφία αυτή παρουσιάζει τον παλιό Ι. Ναό της Αγίας Άννας και το βενετσιάνικο οίκημα το οποίο κατά την Τουρκοκρατία στέγαζε το κρυφό σχολείο της Ποταμίδας Κισάμου.*

ΦΩΤ. 7 : «Το κρυφό σχολείο» Κωνσταντουλάκης Γ.1995 (εξώφυλλο)

Ως προς το χώρο λειτουργίας των δυο σχολείων, η Ποταμίδα αποτελεί μια περίπτωση επαρχιακού οικισμού, όπου μέχρι σήμερα δεν είναι απόλυτα σαφές πού

<sup>172</sup> Σύμφωνα με την Ιερά Μητρόπολη Κισάμου και Σελίνου ο ναός της Αγίας Άννας χρονολογείται στα χρόνια της ενετοκρατίας. <http://www.imks.gr/en/the-metropolis/administrative/parishes3/western-parishes/148-2012-03-10-22-57-34.html>. Την πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει και ο Κωνσταντουλάκης Γ. ο οποίος αναφέρει ότι στο διπλανό ενετικό οίκημα αναγράφεται η επιγραφή «Ιεροδιάκονος Νικόδημος Μαζοκόπος 1504». Κωνσταντουλάκης Γ., 1995, ο.π., σ.13.

<sup>173</sup> Ανεπιβεβαίωτη μαρτυρία κατοίκων του χωριού κάνει λόγο για τη λειτουργία «κρυφού σχολείου» στα Νταμπασιανά, επίσης παλιάς γειτονιάς της Ποταμίδας.

<sup>174</sup> Για τη λειτουργία «κρυφών σχολείων» στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο βλ. ενδεικτικά Γιαννικόπουλος Α. *Η εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Γρηγόρη Αθήνα 2001, σ.100-101 και Αγγέλου Α., *Το Κρυφό Σχολείο. Χρονικό ενός μύθου*. Εστία, Αθήνα 1997, σ.79-81.

<sup>175</sup> Ανδρουλάκης Γ., 1990, ο.π., σ.50.

<sup>176</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.310 και Ανδρουλάκης Γ., 1990, ο.π., σ. 95.

<sup>177</sup> Ανωτέρα διεύθυνσις της παιδείας και της δικαιοσύνης, η εν Κρήτη εκπαιδεύσις εν Χανίοις, εκ του τυπογραφείου της Κρητικής Πολιτείας 1904, εν Χανίοις 20 Μαρτίου 1904 στο Χουρδάκης Α., 2010, τ.Γ, ο.π., σ.872.

ακριβώς λειτούργησαν το Δημοτικό και το Παρθεναγωγείο στο οποίο αναφερόμαστε, ούτε με τι πόρους<sup>178</sup>. Το συγκεκριμένο φαινόμενο δεν είναι σπάνιο, ειδικά για την επαρχία, καθώς η Κρητική Πολιτεία, παρότι ψήφισε η παιδεία να είναι υποχρεωτική και δωρεάν για τους πολίτες, δεν μπόρεσε να καλύψει συνολικά τα έξοδα για την ίδρυση και συντήρηση των σχολείων σε όλη την επικράτεια, μεταθέτοντας την ευθύνη στις τοπικές σχολικές επιτροπές<sup>179</sup>. Τα οικονομικά προβλήματα των κατοίκων, η εμπλοκή τους σε πολιτικές ή προσωπικές συγκρούσεις, οι προκαταλήψεις και ο τοπικισμός σε συνδυασμό με το ανύπαρκτο συγκοινωνιακό δίκτυο (ειδικά σε περιοχές που οι οικισμοί ήταν διασκορπισμένοι ανάλογα με τις συγγενικές σχέσεις και τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων), ήταν μερικοί από τους παράγοντες σχετικά με την ίδρυση και λειτουργία ενός επαρχιακού σχολείου, που δυσχέραιναν την εφαρμογή της κεντρικής εκπαιδευτικής πολιτικής<sup>180</sup>. Ο ολοένα αυξανόμενος έλεγχος εκ μέρους της Πολιτείας προς το έργο των κοινοτήτων και τα μέτρα που αυτή έλαβε με τη μορφή εκπαιδευτικών τελών και διδάκτρων, αποδείχθηκαν αναποτελεσματικά, καθώς η εικόνα που παρουσίαζαν τα εκπαιδευτήρια, ειδικά στην επαρχία, ήταν απογοητευτική<sup>181</sup>, παρά την έστω περιορισμένη οικονομική και τεχνική υποστήριξη εκ μέρους της Πολιτείας (βλ. φωτ.8: Αναφορά 1911 Νομαρχιακού επιθεωρητή Χανίων για εκπαιδευτικές δαπάνες). Πολλές μάλιστα ήταν οι κοινότητες που λόγω οικονομικής δυσπραγίας αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους με κίνδυνο την κατάργηση του σχολείου της περιοχής τους. Παρόλο που το κτηριακό πρόβλημα θεωρήθηκε ένας από τους ανασταλτικούς παράγοντες για την ενίσχυση του πρακτικού

---

<sup>178</sup> Ακριβείς πληροφορίες για τη συντήρηση των σχολείων της Ποταμίδας κατά την Κρητική Πολιτεία δεν έχουν έρθει μέχρι σήμερα στο φως. Εικάζεται ότι σύμφωνα με την νομοθεσία της εποχής οι πόροι για τη συντήρηση αυτών εξασφαλιζόνταν από τις εισφορές των κατοίκων του χωριού, τα εκπαιδευτικά τέλη και τα πρόστιμα που επιβάλλονταν στους κηδεμόνες των παιδιών που διέκοπταν τη φοίτηση, ενώ μικρή ήταν η εισφορά του κράτους. Άγνωστο επίσης είναι και αν υπήρχε κάποιο κληροδότημα για την ενίσχυση των ιδρυμάτων αυτών, καθώς την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε δίδακτρα δεν καταβάλλονταν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

<sup>179</sup> Σχετικά με την ίδρυση και συντήρηση σχολικών κτηρίων βλ. ενδεικτικά:

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αφ.58, αρ. νόμου 42 Εν Χανίους τη 10-06-1899. άρθρο 157 και 225

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αφ.86, Εν Χανίους τη 2-10-1899 άρθρο 157..

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αρ.88, Εν Χανίους τη 19-10-1899.

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αριθ. Νομου105, Εν Χανίους τη 15-9-1900.

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α', έτος Β', αφ. 50, αρ. νόμου 391 εν Χανίους τη 1 Αυγούστου 1901. με τα άρθρα 10,11,12. 13 η Ανωτέρα Διεύθυνσις της Παιδείας είχε λόγο για το χώρο όπου θα ανεγείρονταν σχολεία . Χουρδάκης 2002, ο.π., σ.123.

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος Β', αρ. φ.33 Νόμος «τροποποιήσεις εν τω Νόμω 391 περί Οργανισμού Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Εν Χανίους τη 28-6-1903, άρθρο 22.

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ.νόμου 485, άρθρο 22.

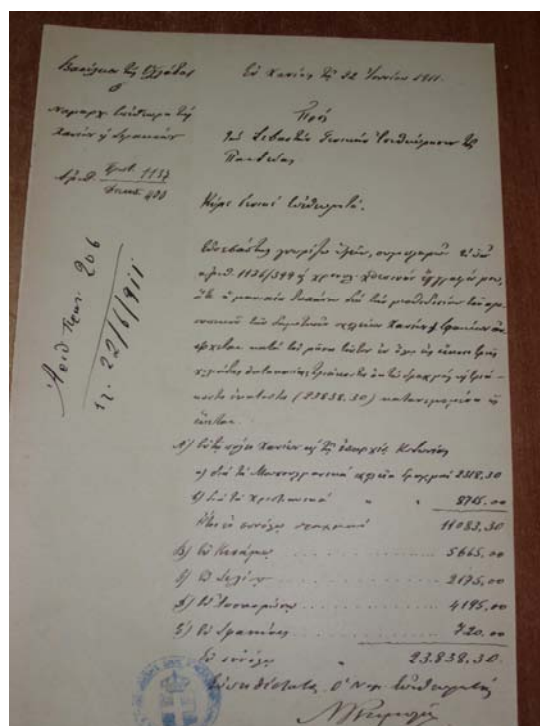
Σύμφωνα με το σχέδιο νόμου του Γιανναρη, 22-6-1908, άρθρα 59-60 απαγορεύεται η χρήση υπογείων και ναών ως διδακτήρια, ενώ προβλέπεται να κλείνει κάθε σχολείο που δεν ανταποκρίνεται στις προβλεπόμενες από το νόμο προϋποθέσεις.

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τευχ.πρώτον,αρθ.διατ.135, Εν Χανίους τη 26-8-1911, άρθρο 25.

<sup>180</sup> Χουρδάκης Α., 2012, ο.π., σ.613-615 (αναμνήσεις ενός δασκάλου από το σχολείο στο Κεφάλι Κισάμου 1908-1909)

<sup>181</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αρ. φυλ 96, Αρ.πρωτ.1590, σ.6. Κρητική Πολιτεία, Το εκπαιδευτικό Συνέδριο και αι Επιτηρίδες των Γυμνασίων κατά το σχολικόν έτος 1899-1900, Μέρος Α', Εκτυπωθέν επιμελεία του Γενικού Επιθεωρητού Ιωαν. Περδικάρη, Εν Χανίους, Εκ του Κυβερνητικού Τυπογραφείου 1900, σ.46-47.

χαρακτήρα της εκπαίδευσης<sup>182</sup>, η κατάσταση δε βελτιώθηκε ούτε τα επόμενα χρόνια, με αρνητικές επιπτώσεις για την οικονομία του νησιού. Στη δημοσιονομική του μελέτη «Περί της καταστάσεως της εν Κρήτη Γεωργίας και Εμπορίας», δημοσιευμένη στα Χανιά το 1906, ο Αντ.Γιάνναρης εκφράζει την απογοήτευσή τόσο των ιθυνόντων όσο και τη δική του για την κατάσταση της κρητικής οικονομίας, την οποία θεωρούσε ότι χαρακτηρίζε ο «δημοσιούπαλληλισμός» και η «θεσιθηρία»<sup>183</sup>. Είναι χαρακτηριστικό ότι αργότερα ο Γενεράλης<sup>184</sup> θα διατυπώσει την άποψη ότι η ελεεινή κατάσταση των διδακτηρίων και η έλλειψη διδακτικών οργάνων ήταν ένας από τους κύριους λόγους που συνετέλεσε στην ελλιπή φοίτηση του μαθητικού δυναμικού. Το πρόβλημα επιδειωνόταν στις περιπτώσεις συμφοίτησης αγοριών και κοριτσιών στις κατώτερες τάξεις των Παρθηναγωγείων, όπου παρατηρούνταν να συγκεντρώνεται στις αίθουσες μεγάλος αριθμός παιδιών, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η πρόοδος τους, καθώς ούτε η επίβλεψη αυτών μπορούσε να γίνει σωστά ούτε θρανία υπήρχαν αρκετά<sup>185</sup>. Έτσι, παρά τις όποιες διαπιστώσεις και προσπάθειες εκ μέρους της Πολιτείας, το πρόβλημα στέγασης των σχολείων παρέμεινε άλυτο μέχρι και την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.



Φωτ.8: Αναφορά 1911 Νομαρχιακού επιθεωρητή Χανίων για εκπαιδευτικές δαπάνες (ΙΑΚ φάκελος εγγράφων του 1911).

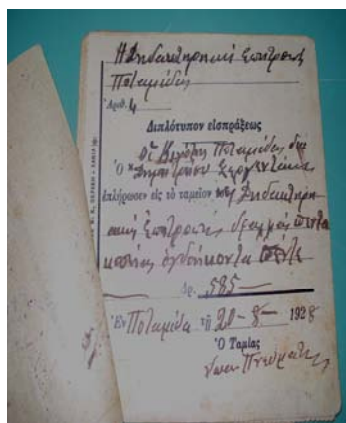
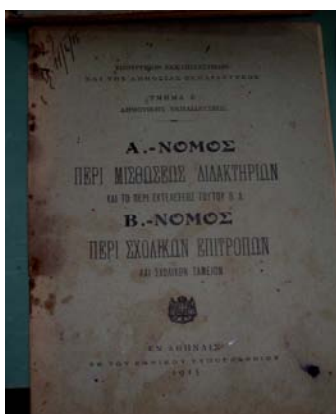
<sup>182</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α', έτος Β', αφ. 50, εν Χανίοις τη 1 Αυγούστου 1901 και Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α', έτος Β', Αρ.33, εν Χανίοις τη 28-06-1903 Άρθρο 17 και 18.

<sup>183</sup> Αντ.Γιάνναρης, *Περί καταστάσεως της εν Κρήτη Γεωργίας και Εμπορίας. Σύντομος και πρακτική μελέτη*, Εν Χανίοις 1906, σ.7-8 και σ.46-47 στο Χουρδακης Α., 2002, ο.π., σ.149-150.

<sup>184</sup> Πρβλ. Έκθεση υπ' αριθμ. 258 του Γενικού Επιθεωρητή της Παιδείας, Εμ. Γενεράλι, προς τη Σεβαστή Ανωτέρα Διεύθυνση της παιδείας, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, έτος 1910, τεύχος Β, αφ.39, Εν Χανίοις τη 22-06-1910, σ.383-391.

<sup>185</sup> Στα Παρθηναγωγείο Αλικάμπου, Αρμένων και Φρε, οι δασκάλες επισημαίνουν στις εκθέσεις τους στο Γενικό Επιθεωρητή της Παιδείας το πρόβλημα αυτό. Πρβλ. Ι. Α. Κ., Φάκελος «Δελτία Εξετάσεων Νομού Σφακίων», έγγραφο 37/30-06-1912.

Οι δυσχέρειες αναφορικά με την εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής την περίοδο της Αυτονομίας αντανακλώνται άμεσα στη μικροκλίμακα της διερεύνησης στοιχείων σχετικά με την ίδρυση και λειτουργία των σχολείων της Ποταμίδας, καταδεικνύοντας επιπλέον διαστάσεις του προβλήματος, παρόλο που ελάχιστα και αντικρουόμενα είναι τα στοιχεία που εντοπίστηκαν. Ειδικότερα, σχετικά με τον χώρο στέγασης των δυο σχολείων υπάρχει μεγάλη ασάφεια, καθώς οι μαρτυρίες των κατοίκων του χωριού δίστανται και αναφέρονται σε πολλά και διαφορετικά μέρη όπου είχαν ακούσει ότι λειτουργούσε σχολείο εκείνη τη εποχή<sup>186</sup>. Τεκμήριο που ενισχύει την υπόθεση ότι δεν υπήρχε δημόσιο διδακτήριο στην Ποταμίδα αλλά ότι η κοινότητα ενοικίαζε αυτό, αποτελεί και η ανεύρεση δυο αντιγράφων του νόμου «περί μισθώσεως διδακτηρίων» του 1915 (το ένα από αυτά φέρει την υπογραφή της δασκάλας του Παρθεναγωγείου από το 1913, Α.Τσόντου, συζύγου Σ.Ξαγοράρη και διευθυντή του Εξατάξιου δημοτικού Καστελλίου). Επίσης σώζεται για το έτος 1928 το διπλότυπο της είσπραξης ενοικίου για τη μίσθωση του οικήματος στο οποίο λειτούργησε το Δημοτικό Ποταμίδας.



Φωτ.9: Ο κανονισμός ενοικίασης κτηρίων του 11/4/1915 Α «νόμος περί μισθώσεως διδακτηρίων» και φωτ. 10 :το διπλότυπο της είσπραξης ενοικίου του οικήματος του σχολείου για το έτος 1928.

Όσο αφορά το διδακτήριο του Δημοτικού, σύμφωνα με τον υπ αριθ.102 διάταγμα του 1911 το συγκεκριμένο σχολείο λειτούργησε στον Προφήτη Ηλία (φωτογραφία 11), περιοχή της Ποταμίδας στα νοτιοδυτικά του χωριού απέναντι από τη γειτονιά Μαζοκοπιανά, όπου, όπως διαπιστώσαμε, δεν υπάρχει παρά μόνο ένα μικρό εξωκκλήσι, ακατάλληλο για διδακτήριο λόγω περιορισμένης χωρητικότητας. Σύμφωνα όμως με μαρτυρία του Γ.Μαζοκοπάκη ο σημερινός ναός κτίστηκε πλησίον παλαιότερου οικήματος, που λόγω κατολίσθησης καταστράφηκε στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα<sup>187</sup>. Το κατεστραμμένο αυτό οίκημα, υπολείμματα του οποίου υπάρχουν μέχρι

<sup>186</sup> Ο Κωνσταντουλάκης Γ. αναφέρει στην αυτοβιογραφία του ότι ελάχιστα ήταν τα κρατικά εκπαιδευτήρια, ενώ υποστηρίζει ότι το 1912-1916 φοίτησε σε ιδιωτικά δωμάτια στα Ντανελιανά και Πατακιανά. Κωνσταντουλάκης Γ., 1995, ο.π., σ.14.

<sup>187</sup> Σχετικά με την ανέγερση του Προφήτη Ηλία τις πληροφορίες έδωσε ο Γεώργιος Μαζοκοπάκης. Την ακριβή χρονολογία ίδρυσης της νέας εκκλησία στον Προφήτη Ηλία δεν τη γνωρίζουμε λόγω καταστροφής των εγγράφων της Μητρόπολης Κισάμου και Σελίνου από τους Γερμανούς στον Β Παγκόσμιο πόλεμο. Επίσης δεν κατέστη δυνατό να επιβεβαιώσουμε τη λειτουργία στον ίδιο χώρο Μοναστηριού καλογραιών. Παρόλα αυτά μετά από επιτόπια έρευνα διαπιστώσαμε ότι δίπλα από το σημερινό ναό, στο ρέμα του ποταμού, υπάρχουν απομεινάρια τοιχίου παλαιότερου οικήματος, και εικάζεται ότι σε αυτό λειτούργησε το Δημοτικό.

σήμερα δίπλα από το ναό του Προφήτη Ηλία, πιθανόν να αποτέλεσε για ένα διάστημα διδακτήριο για το Δημοτικό<sup>188</sup>.



Φωτ.11: Ο ναός του προφήτη Ηλία Ποταμίδας ανεγέρθη μετά το 1910 (μάλλον 1917-1918) δίπλα από τον παλαιότερο ναό, ο οποίος στο παρελθόν λειτουργούσε ως μοναστήρι καλογραιών και αργότερα πιθανόν στέγαζε το δημοτικό σχολείο του χωριού.

Ακόμα όμως μεγαλύτερη δυσκολία παρουσίασε ο εντοπισμός του κτηρίου όπου στεγάστηκε το Παρθεναγωγείο, καθώς σύμφωνα με το προηγούμενο διάταγμα, αυτό λειτούργησε, όπως προαναφέραμε, στα Παπαδιανά, πολύ κοντά στην εκκλησία της Αγίας Άννας, που προαναφέραμε. Την παραπάνω καταγραφή επιβεβαιώνει και η μαρτυρία κατοίκου της περιοχής<sup>189</sup>. Παρόλα αυτά, φημολογείται ότι ο χώρος λειτουργίας του εν λόγω Παρθεναγωγείου ήταν ιδιωτικό οίκημα στα Γαλανιανά (φωτ. 12), περιοχή της Ποταμίδας 800 μέτρα νοτιότερα από τα Παπαδιανά (φωτ.13 και 14)<sup>190</sup>.



Φωτ. 12: κτήριο στα Γαλανιανά Ποταμίδας όπου στεγάστηκε το Παρθεναγωγείο και ίσως το Δημοτικό (βλ.υποσ.187 στη ίδια εργασία)

<sup>188</sup>Ο ναός κτίστηκε από τον Ηλία Μαζοκοπάκη, παππού του Φιλόθεου Μαζοκοπάκη, μετέπειτα Μητροπολίτη Σητείας και Ιεραπίτης (βλ. στη ίδια εργασία Εκπαιδευτικές διαδρομές σ.120). Όπως προαναφέραμε ο Α. Γιάνναρης στο νομοσχέδιο που κατέθεσε το 1911 αναφέρεται στη λειτουργία σχολείων σε ναούς και υδόμενα, φαινόμενο το οποίο δηλώνει ότι προτίθεται να περιορίσει.

<sup>189</sup> Την πληροφορία σχετικά με τη λειτουργία Δημοτικού σχολείου και όχι του Παρθεναγωγείου, στα Παπαδιανά, χωρίς σαφή χρονικό προσδιορισμό, έδωσε ο Μαζοκοπάκης Βασίλης.

<sup>190</sup> Στο εν λόγω κτήριο φοίτησαν ως μαθητές οι Πλευράκης Μανώλης και Βεργεράκης Λευτέρης που εγγράφονται στο Μαθητολόγιο του Δημοτικού αρρένων της ίδιας περιόδου, σύμφωνα με τη μαρτυρία συγγενών και κατοίκων του χωριού.

Αναζητώντας επιπλέον πληροφορίες σχετικά με το διδακτήριο του Παρθεναγωγείου, εντοπίσαμε, ότι το κτήριο, όπου φέρεται ότι στεγάστηκε το συγκεκριμένο οίκημα, περιήλθε με συμβολαιογραφική πράξη το 1908<sup>191</sup> στην ιδιοκτησία του Κωνσταντίνου Μπρεδάκη, κτηματία της περιοχής από γνωστή για την στρατιωτική και πολιτική της δράση οικογένεια<sup>192</sup>. Ο ίδιος σύμφωνα με μαρτυρία συγγενούς, έκτισε εκεί οικία δίχωρη, στην οποία διέμεινε για σύντομο χρονικό διάστημα<sup>193</sup>. Στη συνέχεια πιθανόν νοίκιασε το κτήριο στην κοινότητα, για να στεγάσει το Παρθεναγωγείο για οικογενειακούς<sup>194</sup> ή πολιτικούς λόγους<sup>195</sup>, καθώς την ίδια περίοδο μαρτυρείται η μετακίνηση της οικογένειας του Κωνσταντίνου Μπρεδάκη σε άλλη, περισσότερο προνομιούχο περιοχή του χωριού (Μπρεδιανά Βλ. φωτ.22 σ.72)<sup>196</sup>. Το συγκεκριμένο οίκημα σε αντίθεση με τα περισσότερα σχολεία της περιοχής<sup>197</sup> ήταν ευρύχωρο με νοτιοδυτικό προσανατολισμό και μεγάλα παράθυρα και βρισκόταν σε κομβικό σημείο του χωριού μακριά από τον Τυφλό ποταμό, ο οποίος το χειμώνα τακτικά υπερχειλίζει. Όμως δε γνωρίζουμε με βεβαιότητα, αν η συγκεκριμένη επιλογή κτηρίου οφειλόταν στην εκτίμηση που έτρεφαν οι κάτοικοι για τη μόρφωση των κοριτσιών ή αν σχετιζόταν με την πιθανή εγκατάσταση του Δημοτικού αρρένων στον ίδιο χώρο μετά από την καταστροφή του οικήματος στον Προφήτη Ηλία, παρόλο που στη δεύτερη περίπτωση το σχολείο θα μπορούσε να αναβαθμιστεί σε 2/ξιο μικτό και να καταργηθεί το Παρθεναγωγείο<sup>198</sup>. Είναι αξιοσημείωτο όμως ότι σχετικά με το χώρο

---

<sup>191</sup> Αξιοσημείωτο είναι ότι η περιοχή, όπου εντοπίζεται το συγκεκριμένο ακίνητο αναφέρεται στα συμβόλαια ως Παπαδιανά και όχι ως Γαλιανιά, διαπίστωση που ενισχύει την υπόθεση ότι εκεί στεγάστηκε το Παρθεναγωγείο, καθώς στο διάταγμα 102/25-6-1911 ως τόπος λειτουργίας του Παρθεναγωγείου αναφέρονται τα Παπαδιανά. Πράξη 5088/21-7-1908.

<sup>192</sup> Σύμφωνα με τον Αναστασάκη η οικογένεια Μπρεδάκη κατάγεται από το Βουλγάρω και η ιστορία της ανάγεται στην επανάσταση του 1821, οπότε και τα μέλη της συμμετείχαν ενεργά στον επαναστατικό αγώνα. Αναστασάκης Μ., 1954, ο.π., σ.117-118.

<sup>193</sup> Τα παραπάνω αναφέρει η Μπρεδάκη Βασιλική, κάτοικος Ποταμίδας, και επιβεβαιώνονται από το γεγονός ότι το ένα από τα δυο δωμάτια κατεδαφίστηκε, προκειμένου οι πέτρες να χρησιμοποιηθούν για το κτίσιμο του διδακτηρίου του Δημοτικού σχολείου που θεμελιώθηκε το 1929 στην Ποταμίδα.

<sup>194</sup> Το 1910-1911 φοίτησε στο Παρθεναγωγείο η ανιψιά του και άριστη μαθήτρια Αρτεμισία Μπρεδάκη του Εμμανουήλ, γεγονός που ίσως σχετίζεται με το ενδιαφέρον που επέδειξε η οικογένεια Μπρεδάκη για την ίδρυση και στέγαση του Παρθεναγωγείου στην Ποταμίδα.

<sup>195</sup> Ο Κωνσταντίνος Μπρεδάκης, ήταν μέλος της οικογένειας του Γεωργίου Μπρεδάκη, οπλαρχηγού στην επανάσταση του 1866 και 1897 και θερμού υποστηρικτή του Βενιζέλου και της εκπαιδευτικής πολιτικής του. Αναστασάκης, 1954, ο.π. σ.118.

<sup>196</sup> Σχετικά με την οικογένεια Μπρεδάκη, ο Ιωάννης Μαζοκοπάκης, κάτοικος Ποταμίδας, σε προφορική του μαρτυρία αναφέρει ότι πρόκειται για οικογένεια που εγκαταστάθηκε στην Ποταμίδα στις αρχές του 19ου αιώνα και αρχικά ονομαζόταν Σκουνηδες, γιατί ήρθαν από τα νότια με σκούνες και στη συνέχεια αγόρασαν κτήματα πιθανόν Τούρκου αξιωματούχου (Μπέη). Ο Αναστασάκης (1954, ο.π., σ.117-118) αναφέρει ότι η οικογένεια των Μπρεδάκηδων προέρχεται από το Βουλγάρω και η ιστορία της οικογένειας ανάγεται ήδη από την επανάσταση του 1821. Τα Μπρεδιανά αναφέρονται και ως Μπεδιανά στην απογραφή του 1881 ως γειτονιά της Ποταμίδας μαζί με τα Παπαδιανά, τα Γαλιανιά κ.α. Σταυράκης Ν, 1890, ο.π., σ.17. Η συγκεκριμένη περιοχή απέκτησε ακόμα μεγαλύτερη αξία μετά τη χάραξη του οδικού άξονα Καλουδιανά –Τοπόλια δια μέσου της Ποταμίδας, έργο το οποίο υποστήριξαν ενεργά οι φιλοβενιζελικοί πολιτικοί παράγοντες της περιοχής ανάμεσα τους και ο Γ.Μαρκαντωνάκης, στενός συνεργάτης του Βενιζέλου( φωτ.14 στο Παράρτημα). Βλ. αναφορικά με τη σχέση Βενιζέλου και οικογένειας Μαρκαντωνάκη Αντωνάκης Ν., *Πολιτική ιστορία Ελλάδος 1821-1954, η φανλοκρατία*, Αθήνα 1994. Επίσης για τη χάραξη του δρόμου Καλουδιανών –Τοπολιών και το ρόλο του Μαρκαντωνάκη βλ. ενδεικτικά Σπανουδάκης Α, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κίσαμος μέσα από ιστορικές πηγές*, [http://sadentrepe.se.blogspot.gr/2013/03/blog-post\\_1542.html](http://sadentrepe.se.blogspot.gr/2013/03/blog-post_1542.html) και Αναστασάκης Μ., 1854, ο.π., σ.90 (φωτ. 11, 12 και 13 στο Παράρτημα).

<sup>197</sup> Κασιμάτης Π.,1953, ο.π., σ.3 και Αναστασάκης Μ., 1954, ο.π., σ 33.

<sup>198</sup> Σύμφωνα με μαρτυρία του Χουδαλάκη Βασιλή, μαθητή του Παρθεναγωγείου από το 1913-1915 (όπως παραδόθηκε από το γιο του, Χουδαλάκη Παναγιώτη) και του Βεργεράκη Λευτέρη μαθητή του

λειτουργίας του Δημοτικού ο Γ.Κωνσταντουλάκης, ως μαθητής ο ίδιος του σχολείου την περίοδο 1912-1916, δεν αναφέρεται ούτε στην μια ούτε στην άλλη περιοχή, ενώ θίγει τις άθλιες συνθήκες φοίτησής του<sup>199</sup>. Ανεξάρτητα από τους λόγους στέγασης στο συγκεκριμένο κτήριο είναι προφανές ότι η διάθεσή του ήταν καθοριστικής σημασίας, καθώς εκείνη την εποχή Παρθεναγωγεία λειτούργησαν μόνο στα χωριά που διέθεταν κατάλληλο οίκημα<sup>200</sup>. Η διάθεση προς ενοικίαση του χώρου που η κοινότητα θεωρούσε κατάλληλο για τη στέγαση δημοτικού ήταν υποχρεωτική διαφορετικά προβλεπόταν αναγκαστική απαλλοτρίωση λόγω δημοσίας ανάγκης<sup>201</sup>.

Παράλληλα, ο προβληματισμός που εγείρεται σχετικά με το χώρο λειτουργίας του Παρθεναγωγείου ανέδειξε ένα γενικότερο πρόβλημα της εποχής. Αυτό ήταν η μεγάλη ασάφεια που επικρατούσε όσο αφορά την καταγραφή οικισμών της επαρχίας<sup>202</sup>, η οποία θα μπορούσε να αποδοθεί στην ελλιπή πληροφόρηση της κεντρικής διοίκησης από τους τοπικούς φορείς αλλά και την προχειρότητα που χαρακτήριζε συχνά επίσημα έγγραφα, με αποτέλεσμα την αδυναμία κεντρικού ελέγχου όχι μόνο ως προς το είδος και τη θέση ίδρυσης των σχολείων αλλά και αναφορικά με τη δημογραφική προέλευση των μαθητών/τριών που υπάγονταν σε αυτά.



ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ ΟΠΟΥ ΠΙΘΑΝΟΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΗΣΕ ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ  
(Φωτογραφίες τραβηγμένες από τον Προφήτη Ηλία)

Τα Παππαδιανά (φωτ.13 αριστερά) με σημείο αναφοράς τους Κωμολίθρους βρίσκονται στα βόρεια, ενώ τα Γαλιανιά στα νότια (φωτ.14, δεξιά)

---

Παρθεναγωγείου το 1920-1921 (σύμφωνα με τον Ξανθουδάκη Στέλιο), στο συγκεκριμένο κτήριο στεγαζόταν και δημοτικό αρρένων.

<sup>199</sup> Ο Κωνσταντουλάκης αναφέρει ότι φοίτησε σε δυο ιδιωτικά δωμάτια, «σωστούς ορνιθόνες», που λειτουργούσαν ως σχολείο, το ένα στο συνοικισμό Νταελιανά και το άλλο στα Πατακιανά της Ποταμίδας, περιοχές απέναντι από τα Παπαδιανά και τα Γαλιανιά που προαναφέραμε, στην άλλη όχθη του ποταμού. Κωνσταντουλάκης Γ., 1995, ο.π., σ.14-15

<sup>200</sup> Χουρδάκης 2002, ο.π., σ. 740

<sup>201</sup> Χουρδάκης 2002, ο.π., σ. 657

<sup>202</sup> Στα Γαλιανιά και τα Παππαδιανά αναφέρονται ως δυο ξεχωριστούς οικισμούς της Ποταμίδας η απογραφή του 1881, ο Καλλομενόπουλος και ο Νουχάκης. Αντίθετα στην απογραφή του 1900 καταγράφονται μόνο τα Παπαδιανά ως ένας οικισμός μαζί με τα Κουρθιανά και καθόλου η Ποταμίδα και τα Γαλιανιά. Σύμφωνα με τα παραπάνω μπορούμε να εικάσουμε ότι την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας η ονομασία Παπαδιανά επικρατεί σε επίσημα έγγραφα, καθώς πρόκειται για γειτονικό στα Γαλιανιά οικισμό με ασαφή όρια μεταξύ τους, που όμως ο πρώτος ήταν πληθυσμιακά μεγαλύτερος από το δεύτερο. Βλ. σχετικά Καλλομενόπουλος Ν., 1894, ο.π., σ.300, Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνση επί των εσωτερικών, Στατιστική της Κρήτης, Πληθυσμός 1900, Εν Χανίοις 1904, Νουχάκης Ι., Κρητική χωρογραφία, 1903, σ.258, Σταυράκης Ν., Στατιστική του Πληθυσμού της Κρήτης μετά των διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ ειδήσεων περί της Νήσου, Αθήνησι: Παλιγγενεσία, 1890.



Συνοψίζοντας διαπιστώσαμε μέσα από τη διερεύνηση σχετικά με το είδος, τη θέση και τον χώρο λειτουργίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ότι στην περίπτωση της Ποταμίδας ο έλεγχος εκ μέρους της κεντρικής εξουσίας αντιμετώπιζε ιδιαίτερες δυσκολίες και ότι καταλυτικός ήταν ο ρόλος της γεωγραφικής θέσης του χωριού αλλά και η πολιτική επιρροή που ασκήθηκε από τοπικούς παράγοντες, οι οποίοι συνέβαλλαν στην εξασφάλιση των απαιτούμενων προϋποθέσεων, αν δεν άσκησαν ανεπίσημα πιέσεις για τη διαμόρφωσή τους.

### 2.1.2.Στοιχεία εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας

Η οργάνωση και η λειτουργία όλων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Κρητικής Πολιτείας ήταν ευθύνη της Γενικής Διεύθυνσης Εκπαιδύσεως και Θρησκευμάτων, επομένως ο εσωτερικός κανονισμός και τα Αναλυτικά προγράμματα ήταν κεντρικά καθορισμένα (Βλ. σχετικά Παράρτημα σ. 148), προκειμένου να είναι εφικτός και ελέγξιμος ο ενιαίος χαρακτήρας της εκπαίδευσης.

Όσο αφορά τη διάρκεια του σχολικού έτους, αυτή δεν ήταν σταθερή σε όλη την περίοδο της Αυτονομίας ούτε κοινή για όλη την επικράτεια. Το σχολικό έτος ξεκινούσε στα τέλη Αυγούστου ή στις αρχές Σεπτεμβρίου και διαρκούσε 9-10 μήνες. Το 1907 με το άρθρο 4 του νόμου 691 τα σχολεία στα ορεινά λειτουργούσαν από τις 15 Μαρτίου ως τέλος Νοεμβρίου<sup>203</sup>. Από χρόνο σε χρόνο άλλαζαν επίσης και οι προθεσμίες εγγραφής των μαθητών /τριών στο σχολείο<sup>204</sup>, ενώ μετεγγραφές στη διάρκεια του σχολικού έτους πραγματοποιούνταν μόνο σε ειδικές περιπτώσεις μετά από έγκριση του αρμόδιου επιθεωρητή<sup>205</sup>. Ο Εμμ. Γενεράλις το Δεκέμβριο του 1909 στο υπόμνημά του προς τον Γενικό Επιθεωρητή Εκπαιδύσεως Κρήτης καταγγέλλει ότι στα περισσότερα σχολεία οι εγγραφές γίνονταν κατά παρέκκλιση του νόμου (Ν.485) σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, ενώ η γραφειοκρατία μέσα από την οποία έπρεπε να περάσει η εφαρμογή της διάταξης «περί υποχρεωτικής φοιτήσεως» ήταν διαδικασία χρονοβόρα και αναποτελεσματική που επιβάρυνε το ήδη δύσκολο έργο του δασκάλου<sup>206</sup>.

Η διδασκαλία των μαθημάτων ξεκινούσε 15 μέρες μετά τη έναρξη του σχολικού έτους<sup>207</sup>, η οποία έπαυε τις Κυριακές, τις ημέρες καθορισμένων θρησκευτικών εορτών<sup>208</sup> και την ημέρα των γενεθλίων του Σουλτάνου (1<sup>η</sup> Μαΐου). Για τη διευκόλυνση των αγροτικών πληθυσμών, προτάθηκε ο κανονισμός των διακοπών να προσαρμόζεται στις κατά τόπους αγροτικές ασχολίες των κατοίκων, μετά από πρόταση

<sup>203</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Έτος Θ', τευχ. Α', αριθμ. Φυλ. 66, Εν Χανίους τη 3η Νοεμβρίου 1907.*

<sup>204</sup> Σχετικά με τις προθεσμίες εγγραφών βλ. άρθρο 244 *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τόμος 1899, έτος Β', αφ.86, Εν Χανίους τη 2η-10-1899. Εξαίρεση αποτελούσε η τρέχουσα χρονιά οπότε και επιτρεπόταν η παράταση των εγγραφών ως τον και το τέλος του Οκτωβρίου. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, έτος 1900, αρ.51, αρ.νομου 205, Εν Χανίους τη 15 -09-1900 με το άρθρο 168 του νόμου 391 οι εγγραφές παύουν στις 15 Σεπτεμβρίου ή τέλος Σεπτεμβρίου αν προσκομίσει σχετικό δικαιολογητικό. Βασιλείον της Ελλάδος Παράρτημα της Εφημερίδος της κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.1<sup>ο</sup>, αρ.59, αρ.διατ.135, Εν Χανίους τη 26 Αυγούστου 1911, άρθρο 33.

<sup>205</sup> Άρθρο 172 *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αριθ.νομου 485, άρθρο 146-147.

<sup>206</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.215-217.

<sup>207</sup> Βλ. σχετικά *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τόμος 1899, έτος Β', αφ.86, Εν Χανίους τη 2η-10-1899.

<sup>208</sup> Τις Κυριακές και τις ημέρες θρησκευτικών εορτών είναι υποχρεωτικός ο εκκλησιασμός των μαθητών. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Έτος Β', τευχ. Α', αριθμ. Φυλ. 86, αρ. νόμου 82, Εν Χανίους τη 2 Οκτωβρίου 1899*, Βασιλείον της Ελλάδος Παράρτημα της Εφημερίδος της κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.1<sup>ο</sup>, αρ.59, αρ.διατ.135, Εν Χανίους τη 26 Αυγούστου 1911, άρθρο 30.

των αρμόδιων Επιθεωρητών<sup>209</sup>. Το 1908 ο Γιάνναρης υπολογίζει τις αργίες σε 42 ημέρες και μετά από σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες εισηγείται τον περιορισμό τους, θεωρώντας υπερβολικό τον αριθμό. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι ημέρες αργίας και διακοπών παρέμειναν περισσότερες στα επαρχιακά χριστιανικά σχολεία, παρά την αρνητική κριτική<sup>210</sup>. Το 1911 ορίζεται ότι οι διακοπές δεν επιτρέπεται να υπερβαίνουν τις 40 μέρες, αν και δίνεται η δυνατότητα αυτές να μοιράζονται στη διάρκεια του χρόνου ανάλογα με τις αγροτικές ασχολίες. Τα σχολεία ορεινών περιοχών δεν είχαν θερινές διακοπές, ενώ οι αργίες περιορίζονταν στις 45 ημέρες κατά τους χειμερινούς μήνες<sup>211</sup>. Με άλλο νομοθετικό διάταγμα οι αργίες εκτός των θερινών διακοπών περιορίζονταν σε 31 ημέρες χωρίς εξαιρέσεις, και οριζόταν να μη γίνονται μαθήματα το απόγευμα της Τετάρτης, ενώ κάθε Σάββατο και παραμονή των εορτών προβλεπόταν να ερμηνεύεται το Ευαγγέλιο και να διδάσκονται εκκλησιαστικά κείμενα<sup>212</sup>. Λίγο πριν την επίσημη ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα με εγκύκλιο προς τους διευθυντές και τις διευθύντριες Ανώτερων Δημοτικών σχολείων και Παρθεναγωγείων υπογραμμίζεται ότι ως αργία αναγνωρίζεται μόνο μια τοπική εορτή<sup>213</sup>, στηλιτεύοντας την τάση ορισμένων δασκάλων να μη λειτουργούν το σχολείο με την αφορμή τοπικών πανηγυριών. Παρατηρούμε επομένως ότι σε σχέση με τη διάρκεια του σχολικού έτους αλλά και τις αργίες είχαν θεσπιστεί δυο μέτρα και δυο σταθμά, ειδικά στην πρώτη και την τελευταία περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, με τα σχολεία της επαρχίας να υπολειπονταν σε ορισμένες περιπτώσεις και την κεντρική διοίκηση να αδυνατεί να ασκήσει έλεγχο, παρόλο που στο όνομα της ανάπτυξης της γεωργικής παραγωγής, έκανε σαφείς υποχωρήσεις.

Παραβάλλοντας τις παραπάνω πληροφορίες με τα Μαθητολόγια του Δημοτικού και Παρθεναγωγείου διαπιστώνουμε ότι μόνο το 1911 στο Δημοτικό τηρήθηκαν οι προθεσμίες εγγραφής των μαθητών, όπως φαίνεται και από τον πίνακα 4 στο Παράρτημα (σ.147). Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι και στα δυο σχολεία ενεγράφονταν μαθητές και μαθήτριες εκτός της προβλεπόμενης από τον νόμο προθεσμίας, ανεξάρτητα από την τάξη εγγραφής. Στις περισσότερες μάλιστα περιπτώσεις παρατηρούμε ότι οι εγγραφές γίνονταν μετά τα μέσα του Σεπτεμβρίου, εξαιτίας μάλλον του τρύγου.

Σχετικά με τα διδακτικά εγχειρίδια, αρχικά στην αυτόνομη Κρητική Πολιτεία χρησιμοποιούνταν αλφαβητάρια και αναγνωστικά τα οποία εισάγονταν από την Ελλάδα<sup>214</sup>. Προκειμένου όμως να δοθεί ενιαίος χαρακτήρας στην εκπαιδευτική πολιτική αλλά και να ασκηθεί ένα είδος κρατικού ελέγχου, θεσπίστηκε η εισαγωγή και χρήση εγκεκριμένων μόνο εγχειριδίων στα σχολεία και προκηρύχθηκε σχετικός διαγωνισμός για τη συγγραφή κυρίως των εγχειριδίων της Ιστορίας, της Γεωγραφίας

---

<sup>209</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Έτος Β', τευχ. Α', αριθμ. Φυλ. 86, αρ. νόμου 82, Εν Χανίους τη 2 Οκτωβρίου 1899, άρθρα 164,166 και Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Έτος Β, τευχ. Α', αριθμ. Φυλ. 33, Εν Χανίους τη 28 Ιουνίου 1903.

<sup>210</sup> Α.Ν.Γιάνναρης, *Εισήγησις και Νομοσχέδιον περί παιδείας*, 22 Ιουνίου 1908.

<sup>211</sup> Βασιλείον της Ελλάδος Παράρτημα της Εφημερίδος της κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.1<sup>ov</sup>, αρ.51, αρ.διατ.102, Εν Χανίους τη 30 Ιουλίου 1911, άρθρο 13 και 14.

<sup>212</sup> Βασιλείον της Ελλάδος Παράρτημα της Εφημερίδος της κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.1<sup>ov</sup>, αρ.59, αρ.διατ.135, Εν Χανίους τη 26 Αυγούστου 1911, άρθρα 29 και 34.

<sup>213</sup> Βασιλείον της Ελλάδος Παράρτημα της Εφημερίδος της κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ.2<sup>o</sup>, Αρ.101,αρ.Πρωτ. 4651,Εγκύκλιος προς τους κ. Διευθυντάς και Διευθύντριάς των εν Κρήτη Ανωτέρων Δημοτικών Σχολείων, Εν Χανίους τη 14 Νοεμβρίου 1913.

<sup>214</sup> Άρθρο 184 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α', έτος Β', αρ. 50,αρ. νόμου 391 εν Χανίους τη 1 Αυγούστου 1901.

της Κρήτης καθώς και της Φυσικής Ιστορίας<sup>215</sup>. Παράλληλα για τη διδασκαλία της Γραμματικής ορίστηκε στην Α/θμια το βιβλίο του Εμ. Γενεράλη, όπου παρατηρείται μια επανάληψη της δομής της γραμματικής της καθαρεύουσας με ελάχιστες παραχωρήσεις προς την λαϊκή γλώσσα<sup>216</sup>. Παρά όμως τις απαγορευτικές εγκυκλίους που έστειλε κατά καιρούς ο επί της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και των Θρησκευμάτων Σύμβουλος προς τους δασκάλους όλων των σχολείων και τους Νομαρχιακούς Επιθεωρητές, η Πολιτεία δε φαίνεται να μπόρεσε να εξαλείψει αποτελεσματικά την κυκλοφορία στο εμπόριο κλεψίτυπων, τα οποία διασπούσαν την ομοιόμορφη λειτουργία των σχολείων εξυπηρετώντας συχνά τα οικονομικά συμφέροντα διδασκάλων της επαρχίας που συναλλάσσονταν με τους βιβλιοπώλες<sup>217</sup>. Η έλλειψη, παράλληλα, κατάλληλων διδακτικών εγχειριδίων θεωρούνταν ως ένα από τα βασικά προβλήματα της εκπαίδευσης, που λόγω του δυσνόητου περιεχομένου τους, σχετιζόνταν με την ελλιπή φοίτηση των μαθητών/τριών<sup>218</sup>. Για την αντιμετώπιση του φαινομένου ο Εμμ. Γενεράλης πρότεινε τα διδακτικά εγχειρίδια να μην καθορίζονται από τους Νομαρχιακούς Επιθεωρητές αλλά από τους ίδιους τους δασκάλους, οι οποίοι θεωρούνταν περισσότερο αρμόδιοι<sup>219</sup>. Παρά τους συγκεκριμένους προβληματισμούς το πρόβλημα παρέμεινε άλυτο σε όλη τη διάρκεια τη Αυτονομίας, καθώς η Πολιτεία δεν προχώρησε σε αξιόλογες τροποποιήσεις<sup>220</sup>.

Όσο αφορά τα εγχειρίδια που χρησιμοποιήθηκαν στα σχολεία της Ποταμίδας δε κατέστη δυνατό να συγκεντρώσουμε επαρκείς πληροφορίες, προκειμένου να ελέγξουμε τι είδους βιβλία χρησιμοποιούσαν οι εκπαιδευτικοί του χωριού. Τα μοναδικά σχολικά εγχειρίδια της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας που εντοπίστηκαν στη βιβλιοθήκη του σχολείου αφορούσαν το Γυμνάσιο, καθώς προέρχονταν κυρίως από δωρεά της Κατίνας Μαζοκοπάκη (Βλ. φωτ.15)<sup>221</sup>.



Φωτ. 15: Σχολικά βιβλία της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας τα οποία βρέθηκαν βιβλιοθήκη του δημοτικού Ποταμίδας αφορούν το Γυμνάσιο και αποτελούν κυρίως δωρεά της Κατίνας Μαζοκοπάκη

<sup>215</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1900, Αρ.8, τεύχος Α, εν Χανίοις τη 7 Μαρτίου 1900, υπ αριθμ.10 Διάταγμα πρβλ Χουρδάκης Α., 2010, τ.Γ, ο.π. σ.852. Βλ. επίσης Παράρτημα σ.148-149.

<sup>216</sup> Η καινοτομία στην Γραμματική του Γενεράλη συνίσταται στην προσπάθεια να ξεκινά κατά τη διδασκαλία του εκάστοτε φαινομένου με πρόταξη παραδειγμάτων, παρουσίαση των πινάκων κλίσεως και κατάληξη σε γυμνάσματα (ασκήσεις) μετασχηματισμού, αντικαταστάσεως, συμπληρώσεως έτσι ώστε η συμμετοχή του μαθητή να τον οδηγεί με ασφάλεια στην κατανόηση του προσφερόμενου. Πρβλ. Νικ. Παπαδογιαννάκης, Αντ. Χουρδάκης, Ηρ. Ρεράκης, «Η Δημόσια Χριστιανική εκπαίδευση στην Κρήτη το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα: ιστορική επισκόπηση, κεφαλαιώδης καταγραφή σχολικού αρχειακού υλικού και ανθολόγηση σχολικών εγχειριδίων», *Κρητολογικά γράμματα*, τεύχ. 14, 1998, σ. 482.

<sup>217</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος Δ αρ.82, τεύχος Β', εν Χανίοις τη 26 Νοεμβρίου 1902. Η κατάσταση αυτή θα συνεχίσει να υφίσταται και τα επόμενα χρόνια Υψηλά λευκά όρη, έτος Γ περίοδος Β, αρ.92,27-9-1907

<sup>218</sup> Πρβλ. Ι. Α. Κ. έκθεση της διδασκάλισσας της Δημοτικής Σχολής Εξαπόλεως, Μ. Ντουργιαντάκη προς τον Γενικό Επιθεωρητή της Παιδείας, Φάκελος «Δελτία Εξετάσεων Νομού Σφακίων», έγγραφο 33/30-06-1912.

<sup>219</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.220.

<sup>220</sup> Πρβλ. Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, Τεύχος Β', αφ.33, εν Χανίοις τη 18-08-1911, σ.307-308.

<sup>221</sup> Πρόκειται για την αδελφή του μητροπολίτη Φιλόθεου Μαζοκοπάκη. Βλ. εκπαιδευτικές διαδρομές στην ίδια εργασία σ. 120.

### 2.1.3. Διδακτικό προσωπικό

Την ευθύνη για την εφαρμογή των προγραμμάτων και τη διδασκαλία είχε ο δάσκαλος, οποίος ήταν υποχρεωμένος να συνεργάζεται με την τοπική διοίκηση για τη συντήρηση του σχολείου και την εξασφάλιση των απαιτούμενων εγγράφων για τη φοίτηση των μαθητών /μαθητριών, εκτελώντας στην ουσία και χρέη διευθυντή στα μονοτάξια σχολεία. Ο ίδιος, όπως επίσης και οι μαθητές, είχε την υποχρέωση να δέχεται τον έλεγχο του επισκόπου σχετικά με τη τέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων των μελών της σχολικής κοινότητας και τη διδασκαλία των θρησκευτικών.

Αναφορικά με τη σύνθεση και τα προσόντα του διδακτικού προσωπικού στα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας εξαιτίας της μεγάλης έλλειψης διδασκάλων και ακόμα περισσότερο διδασκαλιστών<sup>222</sup>, ειδικά στην επαρχία, στα δημοτικά σχολεία δίδασκαν κυρίως δημοδιδάκαλοι (απόφοιτοι Γυμνασίου) και σπανιότερα μόνιμοι διδάσκαλοι (απόφοιτοι Ιεροδιδασκαλείου ή Διδασκαλείου Ηρακλείου)<sup>223</sup>. Τα προβλήματα που προέκυψαν λόγω του χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου στην πράξη, οδήγησαν την Πολιτεία στην προσπάθεια βελτίωσης του δημοδιδασκαλικού κλάδου, θεσπίζοντας την παρακολούθηση διδασκαλικών συνεδρίων<sup>224</sup> και υποδειγματικών διδασκαλιών. Επίσης ορίστηκε η διεξαγωγή εξετάσεων για την εκκαθάριση του κλάδου<sup>225</sup> και τη βαθμολογική κατάταξη των εκπαιδευτικών με στόχο την εκπλήρωση της παιδαγωγικής και εθνικής αποστολής του σχολείου<sup>226</sup>. Η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών είχε άμεση συνάρτηση με τη μισθολογική τους εξέλιξη αλλά και το είδος του σχολείου στο οποίο κάθε εκπαιδευτικός θα υπηρετούσε. Εκτός από το δάσκαλο στα μεγαλύτερα δημοτικά σχολεία διοριζόταν βοηθητικό προσωπικό και, σε περίπτωση μεγάλου αριθμού μαθητών, αντίστοιχος αριθμός δασκάλων, ανάμεσα στους οποίους χρέη διευθυντή αναλάμβανε ο ανώτερος σε ιεραρχία, αμειβόμενος επιπλέον με ειδικό επίδομα.

Το Δημοτικό σχολείο Ποταμίδας είχε σχετικά σταθερό προσωπικό. Όπως αναγράφεται στα επίσημα βιβλία του σχολείου και επιβεβαιώνεται από τον Γ. Κωνσταντουλάκη, σε αυτό δίδαξαν οι Φ.Φωτάκης και Α.Σχετάκης.

Ο Φώτης Φωτάκης (φωτ.16) γεννήθηκε το 1865<sup>227</sup> και ήταν ο μεγαλύτερος γιος του Γεωργίου Φωτάκη, οπλαρχηγού και δημάρχου επί Κρητικής Πολιτείας, και της Ε. Μαρής (από την ευκατάστατη οικογένεια επιχειρηματιών του Καστελλίου)<sup>228</sup>. Φοίτησε

<sup>222</sup> Δαλακούρα Κ., *Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850): Διαπραγμάτευση των ορίων και υπέρβαση των φραγμών*, Επιστημονικό Δίκτυο Εκπαίδευσης Ενηλίκων Κρήτης, τεύχ.8, 16 Δεκεμβρίου 2012.

<sup>223</sup> Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γ.Κωνσταντουλάκη οι δάσκαλοι την εποχή εκείνη ήταν λίγοι και οι περισσότεροι από αυτούς με μικρή μόρφωση, ενώ την εφαρμογή αντιπαιδαγωγικών πρακτικών την αποδίδει στην επιρροή που άσκησε αυτούς η μακρόχρονη και βίαιη παραμονή των Τούρκων στο νησί. Γ.Κωνσταντουλάκης, 1995, ο.π., σ14.

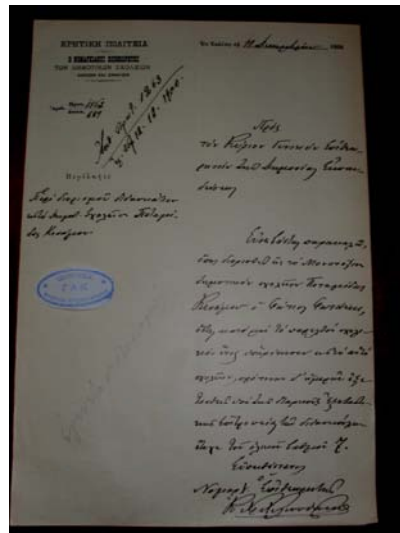
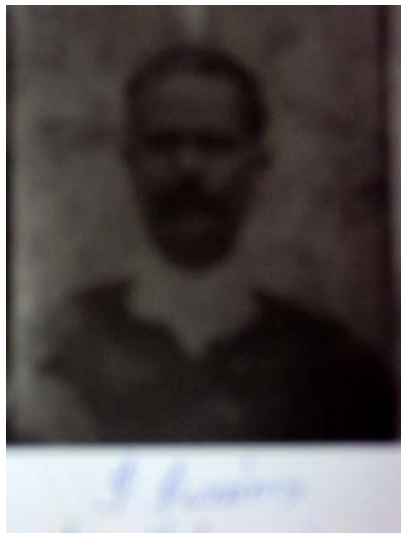
<sup>225</sup> Εκτός από το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο πρόβλημα θεωρείται και η ανάμιξη των δασκάλων στα πολιτικά, φαινόμενο που καταδίκασε ειδικά ο Βενιζέλος και ο Γιάνναρης. Καρράς Κ., *Ζητήματα Πολιτικής της εκπαίδευσης στην Κρήτη στις αρχές του αιώνα*, Ατραπός 2007, σ.115-119.

<sup>226</sup> ΙΑΚ, ΑΑΔΠΘΚΠ, Έγγραφο του Φακέλου του έτους 1910, Πρακτικά της εν Ηρακλείω 1<sup>ης</sup> Διδασκαλικής συνόδου στο Χουρδάκης Α., «Διδασκαλικά Συνέδρια στην Κρήτη κατά την περίοδο της αυτονομίας της (1898-1913)», 2<sup>ο</sup> διεθνές συνέδριο, Η παιδεία στην αυγή του 21<sup>ου</sup> αιώνα, *Θέματα ιστορίας της εκπαίδευσης*, εκπαιδευτική τοπική ιστορία, Πάτρα 2003.

<sup>227</sup> Πληροφορία από Μητρώο Αρρένων Ποταμίδας.

<sup>228</sup> Στους καταλόγους των βαθμοφόρων συναγωνιστών του Σκαλίδη στις επαναστάσεις 1877 και 1896-1897 συγκαταλέγονται και οι Ποταμιδιανοί :Αναγνώστης Κατράκης (χιλίαρχος), Φωτάκης Γεώργιος (χιλίαρχος), Μπαντζέκης Μαζοκόπος (χιλίαρχος), Μιχαήλ Φωτάκης (πεντακοσίαρχος), Γεώργιος

το 1892 στο Ιεροδιδασκαλείο ως εσωτερικός<sup>229</sup> και το 1900 διορίστηκε στην Ποταμίδα (φωτ.17). Το 1902 αναφέρεται στον κατάλογο του Διδασκαλικού Συλλόγου ως δάσκαλος Ποταμίδας<sup>230</sup> και μέλος της *σχολικής επιτροπείας* της Ποταμίδας μαζί με τον Γ.Ρουκουνάκι (ιερέας)<sup>231</sup>, Ι.Γ.Καπή (ειδικός πάρεδρος)<sup>232</sup>, Μ. Χουδαλάκη, Μ. Δρακόπουλο<sup>233</sup>. Συμμετείχε στο κίνημα του Θερίσου (βλ φωτογραφία 10 στο Παράρτημα σ.162) αλλά και ως εθελοντής στους Βαλκανικούς Πολέμους. Το 1910-1914 υπογράφει και πάλι ως δάσκαλος στο Μαθητολόγιο του Δημοτικού Ποταμίδας, και το 1915 στο Βιβλίο Πιστοποιητικών. Δίδαξε επίσης στο Δραπανιά το 1921-1922 σύμφωνα με το Μαθητολόγιο του συγκεκριμένου σχολείου<sup>234</sup>, ενώ το ίδιο διάστημα φοίτησαν στο 6/ξιο δημοτικό Δραπανιά και τα παιδιά του, Γεώργιος και Ελευθερία. Ο Γ. Κωνσταντουλάκης ειδικά για τον πρώτο αναφέρει ένα χαρακτηριστικό γεγονός, ενδεικτικό της αυστηρότητάς του: «Ποτέ δεν θα ξεχάσω μια μέρα που ως πρωτοταξητάκι εκεί που έγραφα με το αριστερό μου χέρι, ήλθε με προφύλαξη προφανώς για να μη τον αντιληφθώ έγκαιρα και μου δίνει μια με τη βέργα τόσο δυνατά που δεν έμαθα ποτέ που πήγε η πλάκα με το κοντύλι. Εννοείται πως δεν ξανάγραψα με το αριστερό μου χέρι. Όμως πως ήλθαν τα πράγματα τώρα στα γηρατεία μου, ύστερα από ένα ελαφρύ εγκεφαλικό που έμεινε σχεδόν παράλυτο το δεξί μου χέρι, πόσο θα ήθελα να μπορούσα να χρησιμοποιήσω το αριστερό»<sup>235</sup>.



Φωτ. 16, 17: Ο δάσκαλος Φ.Φωτάκης και ο διορισμός του στην Ποταμίδα το 1900

Ξανθουδάκης (εκατόνταρχος), Γεώργιος Χαλκιαδάκης (εκατόνταρχος), Μιχαήλ Μπατουδάκης (εκατόνταρχος), Βασίλειος Νικολακάκης (εκατόνταρχος) Κογχυλάκης Μ., (χ.χ), ο.π., σ.118-151.

<sup>229</sup> Στον Γενικό Έλεγχο του Ιεροδιδασκαλείου 1894-1895 αναφέρεται ο Φώτης Φωτάκης ως εσωτερικός μαθητής της Γ τάξης (ανωτέρα), από την Ποταμίδα με ηλικία 20 ετών, επάγγελμα πατρός έμπορος, και ολικό βαθμό 7 και 6/10, Δελάκης Ε., 1998, ο.π., σ.239.

<sup>230</sup> Ανδρουλάκης Γ., 1990, ο.π., σ.225.

<sup>231</sup> Ο ιερέας Ρουκουνάκης ήταν πατέρας της δασκάλας του Παρθεναγωγείου Ειρήνης Ρουκουνάκη το 1920 και της Μαρίας Πνευματικάκη.

<sup>232</sup> Ο Ι.Γ.Καπής ή Παπαδογιάννης ήταν ο πατέρας της Αρτεμισίας Καπή, που αναφέρουμε παρακάτω (σ. 118) μολοθρός στο επάγγελμα.

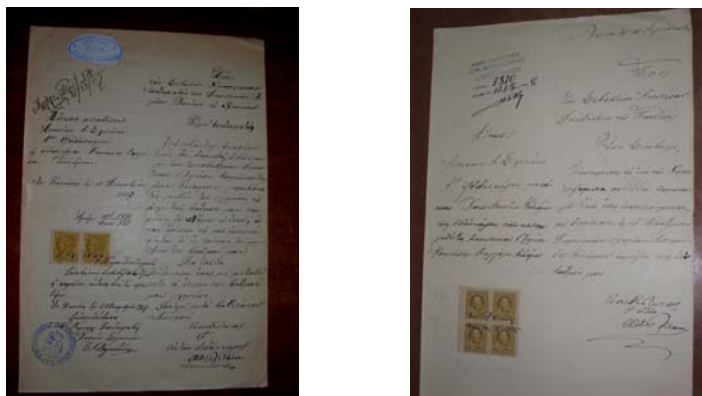
<sup>233</sup> Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας έτος Δ, τ. 2 αρ.26,13-5-1902.

<sup>234</sup> Το δημοτικό στον Δραπανιά λειτούργησε ως 6/ξιο από το 1915-1916 κ.ε. σύμφωνα με τα σωζόμενα σχολικά έγγραφα. Πολλοί ήταν οι μαθητές της Ποταμίδας οι οποίοι συνέχισαν τις σπουδές τους σε αυτό, ανάμεσά τους ο Κωνσταντουλάκης Γεώργιος που αναφέρουμε παρακάτω και ο Λυγιδάκης Ιωάννης, γιος του ιατρού της Ποταμίδας, ο οποίος σπούδασε και ο ίδιος στην Ιατρική. Είναι αξιοσημείωτο ότι στα σχολικά αρχεία του ανώτερου Δημοτικού Τοπολίων δεν αναφέρεται κανένας μαθητής με τόπο καταγωγής ή διαμονής την Ποταμίδα.

<sup>235</sup> Κωνσταντουλάκης Γ., 1995, ο.π., σ.14.

Η ζωή και η δράση του Φώτη Φωτάκη θα μπορούσε να θεωρηθεί έμπρακτη απόδειξη των ιδανικών της παιδείας στην Κρήτη στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα, καθώς σύμφωνα με τον Ν.Β.Τωμαδάκη «το σχολείο στην Κρήτη απέβλεπεν εις την δημιουργίαν Ελλήνων και μάλιστα ετοιμοπολέμων και παρεσκευασμένων δια να υπηρετήσουν δια των όπλων και του πνεύματος την Μεγάλην Επανάστασιν, η οποία θα φέρη προς το τέρμα της ποθητής Ενώσεως με την Ελλάδα εν Ελευθερίαν.»<sup>236</sup>.

Και ο δεύτερος δάσκαλος του δημοτικού Ποταμίδας, ο Αντώνιος Σχετάκης, καταγόταν από την ίδια περιοχή και ειδικότερα από το διπλανό χωριό, τα Χαιρεθιανά. Ακριβείς πληροφορίες για την οικογένεια και τις σπουδές του δεν έχουμε. Το 1901 διορίστηκε στο Ημιμερήσιο σχολείο Λουσακίων- Παλαιοκάστρου με μισθό 55 δραχμές, όπου υπηρέτησε ως το τέλος του χρόνου, οπότε και απολύθηκε λόγω κατάργησης της θέσης<sup>237</sup>. Στις 22 -9-1901 διορίστηκε και πάλι στο Παλαιοκάστρο ως προσωρινός διδάσκαλος και μισθό 45 δραχμές. Το 1902 καταγράφεται στους καταλόγους του διδασκαλικού συλλόγου ως δάσκαλος στο Βουλγάρω<sup>238</sup>. Το 1907 με αίτησή του ζητά τη μετάθεσή του σε σχολείο ανάλογο του βαθμού του. Το 1908 καταθέτει αίτηση μετάθεσης στην Ποταμίδα λόγω κατάργησης του σχολείου Καμάρας-Βουλγάρω (φωτ.19). Στο μαθητολόγιο της Ποταμίδας υπογράφει τα σχολικά έτη 1908-1909 και 1909-1910.



Φωτ. 15 (αριστερά): Αίτηση μετάθεσης του Α.Σχετάκη από τριτοβάθμιο Δημοτικό Καμάρας Βουλγάρω σε άλλο σχολείο γιατί αμειβόταν με βάση το σχολείο και όχι το βαθμό του, 1/3του μισθού 15-12-1907. Φωτ.16 (δεξιά): Αίτηση Α.Σχετάκη να μετατεθεί «από το καταργηθέν Δημοτικό Καμάρας-Βουλγάρω» στο β/βαθμιο Δημοτικό Ποταμίδας 13-8-1908

Σύμφωνα με μαρτυρία του Λ.Βεργεράκη το 1919-1920 τα παιδιά περίμεναν το δάσκαλο Σχετάκη απέναντι από το σχολείο και τον περιέγραφαν με παραδοσιακή ενδυμασία. Πρόκειται για περίπτωση δασκάλου με πολλές μεταθέσεις στο βιογραφικό του.

Μεγαλύτερη δυσκολία παρουσίασε η συγκέντρωση στοιχείων σχετικών με τις διδασκαλίσσες του Παρθηναγωγείου Ποταμίδας, Κωνσταντία Πουλεδάκη (1910-11), Αρτεμισία Τοράκη (1911-12 και 1912- 13) και Αντωνία Τσοντάκη (1913-14)<sup>239</sup>.

Η Κωνσταντία Πουλεδάκη ήταν απόφοιτη Ανώτερου Παρθηναγωγείου και διορίστηκε αρχικά στο Δημοτικό των Καλουδιανών (Αρ.διατ.174/29-09-1909). Επίσης αναφέρεται ως προσωρινή δημοδιδασκάλισσα Γ βαθμού (καλώς 6 60/71).

<sup>236</sup> Τωμαδάκης Ν.Β., 1964, ο.π., σ.70-71.

<sup>237</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας έτος Β, αρ2, 9-1-1901 και έτος Β,τ.2, 31-8-1901.

<sup>238</sup> Ανδρουλάκης, 1990, ο.π., σ. 225.

<sup>239</sup> Δελάκη Μ, 2008, ο.π., σ.304.

Η Άρτεμις Τοράκη αναφέρεται στον κατάλογο του διδακτικού προσωπικού του 1909 ως οριστική δημοδιδασκάλισσα Β βαθμού (πάνω καλώς 8 70/71) και ήταν αδελφή της Γαλάτειας Τοράκη (απόφοιτη Ανώτερου Παρθεναγωγείου, Β/θμιας διδασκάλισσας του Ανώτερου Παρθεναγωγείου το 1911-1912 του Παρθεναγωγείου Καστελίου)<sup>240</sup>.



Φωτογραφία 20 Γιάννη Φαντάκη του Ιωάννη από σχολείο της Κισάμου<sup>241</sup>

Σχετικά με την Αντωνία Τσοντάκη από την Κερά Κισάμου εντοπίσαμε αίτηση διορισμού της στο Παρθεναγωγείο στα Περβολάκια Πανεθύμου 1910 (αναφέρεται σε συνημμένο απολυτήριο- δημοδιδασκάλισσα φωτ.21). Από πληροφορίες συγγενή της επίσης γνωρίζουμε ότι ήταν η σύζυγος του Στέφανου Ξαγοράρη, συμμαθητή του ποταμιδιανού δασκάλου Φώτη Φωτάκη στο Ιεροδιδασκαλείο, δάσκαλο Τοπολιών και μετέπειτα Επιτρόπου της Εκπαίδευσης στο Καστέλι.



Φωτ.21: Αίτηση μετάθεσης Α. Τσοντάκη

<sup>240</sup> Πρβλ.Βασίλειον της Ελλάδος Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τευχ. Β ,αρ 39 Εν Χανίους 21-09-1911, στο ίδιο αρ. φ. 42, ,47 και 80.

<sup>241</sup> Πιθανόν στο κέντρο η δασκάλα να είναι η Παγώνα Κωνσταντουλάκη, που υπηρετούσε στο Δημοτικό Καμάρας. Εκεί φοίτησε από το 1914-1917 (οικία Μαρτσάκη Μανώλη) ο εικονιζόμενος Βασίλης Χουδαλάκης και πήρε μεταγραφή από το Παρθεναγωγείο Ποταμίδας, όπου είχε φοιτήσει το 1912-1913, με δασκάλα την Άρτεμις Τοράκη.

## 2.2.Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ (1899-1913) ΣΕ ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ (1910-1913)

### 2.2.1.ΜΕΓΕΘΟΣ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

#### 2.2.1.1.Μαθητικό δυναμικό

Στην παρούσα υποενότητα εξετάζουμε την αναλογία μαθητών και μαθητριών που φοίτησαν στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ποταμίδας και την πιθανή αντιστοιχία του μαθητικού δυναμικού των δυο σχολείων με τις γεννήσεις στην περιοχή την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Στόχος μας είναι να διαπιστώσουμε αν και κατά πόσο η ίδρυση των δυο σχολείων ανταποκρινόταν στις εκπαιδευτικές ανάγκες των κατοίκων, καθώς η μη εγγραφή και φοίτηση των παιδιών ήταν ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα στη λειτουργία των σχολείων της Κρήτης<sup>242</sup>. Στην αυξημένη μαθητική διαρροή συντελούσαν οικονομικοί λόγοι, όπως η απασχόληση των μαθητών/τριων σε αγροτικές εργασίες και η αδυναμία κάλυψης των απαιτούμενων εξόδων από τις οικογένειες τους. Επίσης οι δυσμενείς συνθήκες φοίτησης που επικρατούσαν, κυρίως στη επαρχία (π.χ. επιδημίες, έλλειψη κατάλληλου οδικού δικτύου, προβλήματα στην υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων, χαμηλό μορφωτικό επίπεδο διδακτικού προσωπικού) συνέβαλλαν στην αύξηση της δυσπιστίας μερίδας του πληθυσμού σχετικά με την αποτελεσματικότητα της δημόσιας εκπαίδευσης<sup>243</sup>. Αρνητικά επιπλέον επηρέαζε τη φοίτηση μαθητών και μαθητριών η έντονη κατά διαστήματα πολιτική αστάθεια στο νησί.

Προκειμένου να αντιμετωπίσει το συγκεκριμένο φαινόμενο η κεντρική διοίκηση, λαμβάνοντας υπόψη αντίστοιχες προσπάθειες που είχαν προηγηθεί στην Ελλάδα, θέσπισε η παιδεία να είναι εξαρχής υποχρεωτική και δωρεάν<sup>244</sup> και για τα δυο φύλα. Για την εφαρμογή του νόμου ιδρύθηκαν περισσότερα σχολεία, στα οποία επιτρεπόταν η συμφοίτηση, λόγω έλλειψης διδασκαλισσών<sup>245</sup>. Παρά όμως τις προαναφερόμενες προσπάθειες και την γενικότερη αύξηση των εγγράμματων χριστιανών, τα ποσοστά αναλφαβητισμού συνέχιζαν να είναι υψηλά, ειδικά στην ύπαιθρο<sup>246</sup>. Αργότερα, όταν με το διάταγμα 146 του 1909 αποφασίστηκε ότι η φοίτηση θα είναι υποχρεωτική και στις ανώτερες τάξεις των εξατάξιων σχολείων, οι δυσμενείς συνθήκες για την εκπαίδευση στην επαρχία αυξήθηκαν, καθώς τα εξατάξια δημοτικά ήταν λιγιστά σε σχέση με τις εκπαιδευτικές ανάγκες των κατοίκων εκεί. Προκειμένου να εκτονωθεί το αρνητικό κλίμα στον ίδιο νόμο προβλεπόταν να απαλλάσσονται από την υποχρεωτική φοίτηση οι μεταβαίνοντες στα Ελληνικά σχολεία<sup>247</sup>, όσοι είχαν ξεπεράσει το 14ο έτος της ηλικίας τους και όσοι κατοικούσαν μια ώρα μακριά από τα εξατάξια δημοτικά και

<sup>242</sup> Οι χριστιανοί μαθητές αποτελούσαν το 1910 μόλις το 8,66% και οι μαθήτριες το 3,17% του πληθυσμού. Το συγκεκριμένο ποσοστό φοίτησης ήταν υψηλότερο από το αντίστοιχο στην Ελλάδα, χαμηλότερο όμως σε σχέση με τα περισσότερα Ευρωπαϊκά κράτη. Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος 2<sup>ον</sup>, Εν Χανίοις 22 Ιουλίου 1910.

<sup>243</sup> Μακράκης Μ., 2013, ο.π., σ.369-399.

<sup>244</sup> Νομοθετικό διάταγμα 42,10/7/1899 Πρβλ. σχετική εγκύκλιο στην Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας έτος 1901, τεύχος Β', αφ.53, σ.213.

<sup>245</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τόμος 1899, έτος Β', αφ.86, Εν Χανίοις τη 2η-10-1899

<sup>246</sup> Στην Κίσαμο το ποσοστό αγγράμματων χριστιανών ήταν περίπου 69%, ενώ στα Χανιά ήταν μόλις 42%. Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνση επί των εσωτερικών, *Στατιστική της Κρήτης, Πληθυσμός 1900*, Εν Χανίοις 1904, σ.50 (πίνακας Γ).

<sup>247</sup> Αυτό ήταν εφικτό στην Ε τάξη με εισιτήριες εξετάσεις σύμφωνα με το άρθρο 19 του ίδιου νόμου. Τα Ελληνικά σχολεία στην επαρχία είχαν καταργηθεί με το νομοθετικό διάταγμα 110/3-8-1909. Εξαιρούνταν τα ελληνικά σχολεία της Νεάπολης Μεραμβέλου και του Βάμου Σφακίων. Νομοθετικό διάταγμα 135/12-9-1909.



εμποδίζονταν από ανυπέρβλητα χωρογραφικά κωλύματα<sup>248</sup>. Οι εξαιρέσεις αυτές όχι μόνο δεν είχαν ως αποτέλεσμα να αμβλύνουν τις διαφορές αλλά αντίθετα τις νομιμοποιούσαν.

Αποτελεσματικά όμως δεν αντιμετωπίστηκε ούτε και το υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού στις γυναίκες, καθώς οι μαθήτριες εξακολουθούσαν να θεωρούνται μια ξεχωριστή κατηγορία του μαθητικού πληθυσμού, για την οποία ο αναλφαβητισμός ήταν ανεκτός, όπου δεν πληρούνταν οι απαιτούμενες από την Πολιτεία συνθήκες φοίτησης και ο έλεγχος ήταν ανέφικτος<sup>249</sup>. Έτσι το άρθρο 31 του νόμου «περί απαλλαγής από την υποχρεωτική φοίτηση»<sup>250</sup> συμπληρώνεται από μια νέα παράγραφο, η οποία επιτάσσει: «*Της υποχρεωτικής φοίτησης απαλλάσσονται εκτός των αναγραφόμενων εις το 31 άρθρον και οι εξής, τα κορίτσια όπου δεν υπάρχει σχολείον κοριτσιών, και όσοι φοιτώσιν εις εσπερινάς σχολάς*»<sup>251</sup>. Παράλληλα ορίζονταν πρόσθετες προϋποθέσεις για τη φοίτηση κοριτσιών στα δημοτικά, όπως τη χρήση ξεχωριστής εισόδου, αυλής και αφοδευτηρίων, δυσχεραίνοντας τη φοίτησή τους και καθιστώντας δυσκολότερη την ίδρυση ξεχωριστών Παρθεναγωγείων<sup>252</sup>. Η δήλωση στη Βουλή του Α.Μιχελιδάκη ότι «άνευ εκπαίδευσεως της γυναικός, κύριοι, ματαιοπονούμεν»<sup>253</sup>, δεν συνάδει με τις παραπάνω πολιτικές επιλογές, ειδικά όταν λίγο αργότερα αυξήθηκαν οι προϋποθέσεις, οι οποίες απέτρεπαν από την υποχρεωτική φοίτηση τα κορίτσια<sup>254</sup>, παρόλο που η ίδρυση Ανώτερων Παρθεναγωγείων συνέβαλε ως ένα βαθμό στη βελτίωση της γυναικείας εκπαίδευσης. Υπέρ της άρσης των διακρίσεων τάχθηκε ο Γενεράλης το 1910 θεωρώντας απαραίτητη τη συμφοίτηση αγοριών και κοριτσιών ανεξάρτητα από την ηλικία τους, ιδιαίτερα στην επαρχία, *ένθα ποιμενίδες και βουκόλοι συνδιατρίβουσιν*<sup>255</sup>, χωρίς να δικαιολογεί την αντίθετη περί συμφοίτησης νοοτροπία των κατοίκων και να προτείνει αντισταθμιστικά μέτρα για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή της στις υπάρχουσες συνθήκες.

<sup>248</sup> Διατάγμα υπ' αριθ 146 Βασιλειον της Ελλάδος Παράρτημα της Εφημ.της Κυβερνήσεως εν Κρήτη αρ.47<sup>ος</sup>, τ.Α, 12/09/1909.

<sup>249</sup> Το ποσοστό των αναλφάβητων γυναικών το 1900 στην Κίσαμο μειώθηκε σε 88,65% από 97% το 1881, παρέμενε όμως υψηλό σε σχέση με το ποσοστό αναλφάβητων ανδρών στην ίδια επαρχία που ήταν 51% αλλά και το αντίστοιχο ποσοστό αναλφάβητων γυναικών στα Χανιά την ίδια περίοδο (83%). Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνση επί των εσωτερικών, *Στατιστική της Κρήτης, Πληθυσμός 1900*, Εν Χανίοις 1904, σ.50 (πίνακας Γ).

<sup>250</sup> Το άρθρο 31 απάλλασσε από την υποχρεωτική φοίτηση:

α) Όσους φοιτούσαν σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια.

β) Όσους διδάσκονταν κατ' οίκον από διδασκάλους αναγνωρισμένους από την Πολιτεία, τα νενομισμένα μαθήματα.

γ) Όσα παιδιά ήταν ηλίθια, κωφάλαλα ή τυφλά.

δ) Όσοι κατοικούσαν μακριά από την έδρα του σχολείου (η απόσταση εκτιμούνταν από τον αρμόδιο Επιθεωρητή και έπρεπε να ξεπερνά τη μισή ώρα). *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τόμος 1899, Εν Χανίοις τη 2-10-1899, έτος Β', αρ.φυλ.86: Αρ.νόμου 82 «Περί Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδευσεως», άρθρο34: «Περί Υποχρεωτικής φοιτήσεως», σ.2.

<sup>251</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος, έτος 1900, τεύχος Α', αρ. φυλ 51, Εν Χανίοις τη 15η Σεπτεμβρίου 1900, Αρ. Νόμου 205 «Περί τροποποιήσεων εις τον περί διοικήσεως και επιθεωρήσεως των Σχολείων Νόμον και εις τον Οργανισμόν της Δημοσίας Εκπαιδευσεως», σ.1.

<sup>252</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α', έτος Β', αρ. 50, εν Χανίοις τη 1 Αυγούστου 1901, σ.313: Νόμος 391 «Περί οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδευσεως».

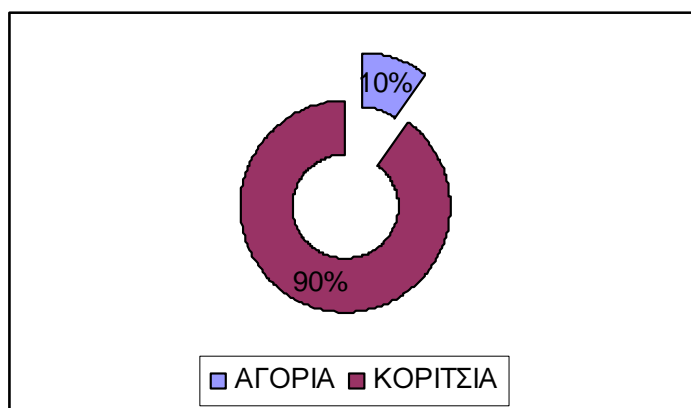
<sup>253</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής (Περίοδος Α, Συνεδρίασις ΜΘ), 13 Ιουλίου 1901, σ.1069 αβ.

<sup>254</sup> Στα δημοτικά σχολεία επιτρεπόταν να φοιτούν στο ίδιο σχολείο αγόρια και κορίτσια ως 10 ετών, ενώ μόνο εάν συγκεντρώνονταν τουλάχιστον 40 κορίτσια προβλεπόταν η ίδρυση ξεχωριστού σχολείου. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Α', έτος Β', Αρ.33, εν Χανίοις τη 28-06-1903.

<sup>255</sup> Εκθεση υπ' αριθμ. 258 του Γενικού Επιθεωρητή της Παιδείας, Εμ. Γενεράλι, προς τη Σεβαστή Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, έτος 1910, τεύχος Β, αρ.39, Εν Χανίοις τη 22-06-1910, σ.383-391.

Όσο αφορά στη φοίτηση αγοριών και κοριτσιών στο Δημοτικό Ποταμίδας, από την επεξεργασία των δεδομένων του Γενικού Ελέγχου (βλ. παρακάτω γράφημα 1 και πίνακα 1) προέκυψε ότι τη χρονική περίοδο από το 1899-1913 έγιναν 921 εγγραφές μαθητών και μαθητριών<sup>256</sup>, δηλαδή κατά μέσο όρο φοιτούσαν στο Δημοτικό Ποταμίδας κάθε χρόνο 65,8 παιδιά, από τα οποία το 89,8% ήταν αγόρια και το 10,2% κορίτσια, αναλογία ενδεικτική του μειωμένου ενδιαφέροντος για τη μόρφωση των κοριτσιών.

ΓΡΑΦΗΜΑ1: ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ



ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

ΦΥΛΟ	Συχνότητα	Ποσοστιαία Συχνότητα	Ποσοστό Συχνότητας	Αθροιστικό Ποσοστό
ΑΓΟΡΙ	827	89,8	89,8	
ΚΟΡΙΤΣΙ	94	10,2	10,2	89,8
ΣΥΝΟΛΟ	921	100,0	100,0	100,0

Σύμφωνα με το παρακάτω διάγραμμα και τον πίνακα (πίνακας 2, γράφημα 2) παρατηρούμε ότι για το διάστημα 1899-1913 σημειώνεται πτωτική τάση στις εγγραφές μαθητών και μαθητριών στο Δημοτικό Ποταμίδας, η οποία όμως δε συμβαδίζει με τον αριθμό των δηλωμένων αγοριών στο Μητρώο Αρρένων της Ποταμίδας και των υπολοίπων χωριών που υπάγονταν στο συγκεκριμένο σχολείο<sup>257</sup>. Ειδικότερα, διαπιστώσαμε προοδευτική αύξηση στον πληθυσμό των αγοριών που την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας θα έπρεπε να φοιτούν στο Δημοτικό. Ενδεικτικά, το 1899 στην Α τάξη φοίτησαν 54 από τα 88 αγόρια που γεννήθηκαν από το 1889-1895, ποσοστό 61,4%. Αντίθετα το 1913 φοίτησαν στην Α τάξη 36 αγόρια από τα 144 εγγεγραμμένα στο Μητρώο (έτος γέννησης 1902-1908), ποσοστό 25%. Συνυπολογίζοντας ότι ο ανδρικός πληθυσμός στα αντίστοιχα χωριά σύμφωνα με την απογραφή του 1900 ήταν 582 χριστιανοί, εκτιμούμε ότι το ποσοστό των εγγεγραμμένων μαθητών στο Δημοτικό κυμαίνεται περίπου στο ίδιο επίπεδο με την υπόλοιπη Κρήτη (από 9,3% το 1899 ως 6,2% το 1913). Παρόλο που δεν κατέστη εφικτό να εντοπίσουμε αντίστοιχες

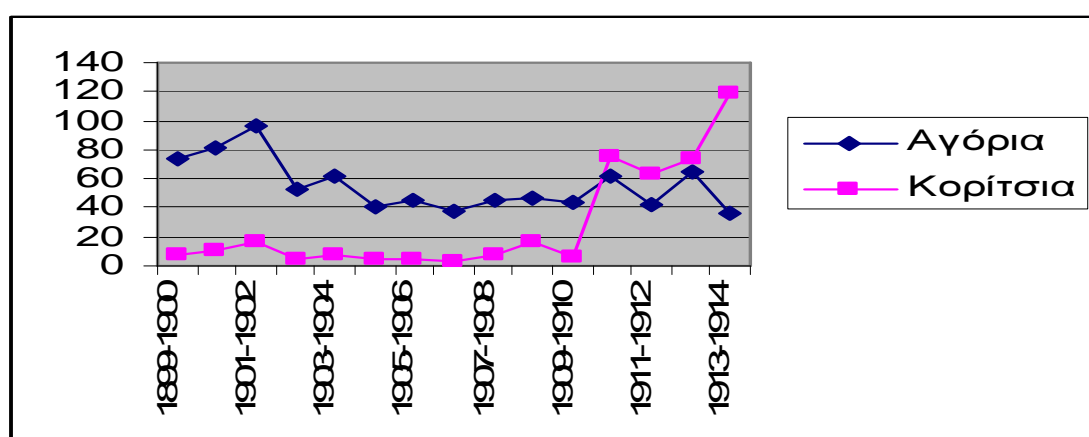
<sup>256</sup> Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας καταμετρήθηκαν το σύνολο των εγγραφών σε όλες τις τάξεις και επομένως ο απόλυτος αριθμός των 921 δεν αντιστοιχεί σε φυσικά πρόσωπα, καθώς πολλοί/ες ήταν οι μαθητές/τριες που ξαναεγγράφονταν την επόμενη χρονιά στην ίδια τάξη.

<sup>257</sup> Πρόκειται για τα Μητρώα Αρρένων των χωριών Καλουδιανά, Κουρθιανά, Χαιρεθιανά, Βουλγάρω, Καμάρα, Μάκρωνας, Χουδαλιανά.

πληροφορίες σχετικά με τις γεννήσεις κοριτσιών στην ίδια περιοχή<sup>258</sup>, εικάζουμε ότι θα είχε αυξηθεί και ο αριθμός των κοριτσιών που θα έπρεπε να φοιτούν στο Δημοτικό, λαμβάνοντας υπόψη τη γενικότερη αύξηση του πληθυσμού και τα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού στις γυναίκες στην επαρχία Κισάμου την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Οι αυξημένες εκπαιδευτικές ανάγκες στην περιοχή ενδεχομένως δικαιολογούσαν και την ίδρυση δημοτικού θηλέων στο ίδιο χωριό.

Συγκεκριμένα, με το διάταγμα 102 του 1911 στην Ποταμίδα λειτουργούσε αδιαίρετο δημοτικό αρρένων και θηλέων, παράλληλα με αδιαίρετο σχολείο θηλέων (Παρθεναγωγείο), όπου μπορούσαν να φοιτούν στην α και β τάξη αγόρια και κορίτσια. Παρότι όμως πρόκειται στην ουσία για δυο σχολεία όπου επιτρέπεται να φοιτούν παιδιά και των δυο φύλων, στο Μαθητολόγιο του Δημοτικού μετά το 1910 δεν υπάρχουν εγγεγραμμένες μαθήτριες. Αντίθετα, στο Παρθεναγωγείο Ποταμίδας από το 1910 ως το 1913 σημειώνονται συνολικά 297 εγγραφές και στις τέσσερις τάξεις, από τις οποίες 294 ήταν μαθητριών και 3 μαθητών. Ειδικότερα, το 1910 έγιναν 75 εγγραφές, το 1911 οι 63, το 1912 οι 74 και το 1913 οι 85. Από τα αγόρια το ένα φοίτησε το 1912 (Μιχαήλ Χουδαλάκης) και τα άλλα δυο το 1913 (Βασίλειος Χουδαλάκης και Νικόλαος Ξανθουδάκης). Επομένως η αναλογία μαθητών και μαθητριών διαμορφώνεται ως το 1910 ως εξής: από τις 717 εγγραφές μαθητών και μαθητριών του Δημοτικού οι 94 αφορούσαν κορίτσια. Το διάστημα από το 1910 ως το 1913 στο Δημοτικό εμφανίζονται 204 εγγραφές αγοριών, ενώ στο Παρθεναγωγείο 294 κοριτσιών και 3 αγοριών (501 μαθητές και μαθήτριες). Το ποσοστό εγγραφών δηλαδή των κοριτσιών αυξήθηκε σε 58,7% από 13,1% τα προηγούμενα χρόνια. Επομένως την τελευταία τετραετία σημειώνεται αντιστροφή των ποσοστών φοίτησης αγοριών και κοριτσιών (βλ. παρακάτω γράφημα), λόγω της εκδήλωσης αυξημένου ενδιαφέροντος των κατοίκων της περιοχής αλλά και της Πολιτείας για την εκπαίδευση, ειδικά των κοριτσιών, καθώς η ίδρυση του Παρθεναγωγείου στο συγκεκριμένο χωριό ήταν σύμφωνη με την κυρίαρχη νοοτροπία στην ύπαιθρο που ήταν αντίθετη προς τη συμφοίτηση μαθητών και μαθητριών<sup>259</sup>.

ΓΡΑΦΗΜΑ 2: ΕΓΓΡΑΦΕΣ ΑΓΟΡΙΩΝ –ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ



<sup>258</sup> Δεν κατέστη δυνατό να συγκεντρώσουμε στοιχεία για τις γεννήσεις κοριτσιών, καθώς Δημοτολόγιο για την περιοχή συντάχθηκε μετά το 1953. Βλ. επίσης Τσαντηρόπουλος Α., «Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός στην ορεινή Κεντρική Κρήτη. Μια πρώτη προσέγγιση με αφορμή το ζήτημα των Ζωνιανών», *Αριάδνη, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης*, τ.13, Ρέθυμνο 2007, σ.65.

<sup>259</sup> Μακράκης Μ., 2013, ο.π., σ. 406-410.

Σε μια προσπάθεια να ερμηνεύσουμε τις επιμέρους διακυμάνσεις που παρατηρούνται στο μαθητικό δυναμικό τόσο του Δημοτικού όσο και του Παρθεναγωγείου παρατηρήσαμε ότι αυτές συνδέονται άμεσα με τις πολιτικοκοινωνικές και εκπαιδευτικές εξελίξεις της εποχής, οι οποίες σε συνδυασμό και με άλλους σταθερούς ή αστάθμητους παράγοντες που ήδη προαναφέραμε, φαίνεται ότι επηρέαζαν με διαφορετικό τρόπο τη φοίτηση των δυο φύλων (βλ. πίνακας 2 και γράφημα 3).

Συγκεκριμένα, κατά τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (Α φάση) το μεγάλο ενδιαφέρον των Κρητικών για την παιδεία αντανακλάται στην ολοένα αυξανόμενη προσέλευση μαθητών και μαθητριών στο σχολείο. Η επανίδρυση μάλιστα του Ελληνικού σχολείου στο Καστέλι (1901-1902) ενίσχυσε τις προσδοκίες για συνέχιση των σπουδών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση συντελώντας στην περαιτέρω αύξηση των εγγραφόμενων μαθητών.

Η τάση αυτή κάμπτεται στα επόμενα χρόνια (Β φάση) λόγω της πολιτικής αστάθειας, που κορυφώνεται το 1904-1905 με το κίνημα του Θερίσου στο οποίο συμμετέχουν και Κισαμίτες πολιτικοί και στρατιωτικοί, ανάμεσά τους και ο δάσκαλος Φώτης Φωτάκης<sup>260</sup>. Τότε οι μαθητές /τριες που εγγράφονται στο σχολείο είναι κατά 2,5% λιγότεροι σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά (23 μαθητές και μαθήτριες). Έκτοτε μικρές αυξομειώσεις παρατηρούνται ως την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Ενδεικτικό είναι ότι το διάστημα 1905-1907, εμφανίζονται λιγότερες εγγραφές μαθητών/τριών στο Δημοτικό Ποταμίδας, παρόλο που με τον νόμο 601 και την αύξηση του αριθμού των μαθητών ανά τάξη, καταργήθηκαν ή συγχωνεύθηκαν γειτονικά σχολεία.

Μεγαλύτερη όμως εικάζουμε ότι ήταν αργότερα (Γ φάση) η επίδραση από την ολοένα μεγαλύτερη συμμετοχή των Κισσαμιτών στο Μακεδονικό αγώνα αλλά και τις έντονες κοινωνικές προστριβές ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στον χώρο της εκπαίδευσης με τη σύγκρουση ανάμεσα στο Σύμβουλο της Παιδείας Χασάν Σκυλιανάκη και το Γενικό Επιθεωρητή Εμ.Γενεράλη. Η πολιτική αστάθεια και το εμπόλεμο κλίμα ενέτειναν την ανασφάλεια των κατοίκων και έθεταν σε δεύτερη μοίρα τη μόρφωση των αγοριών, που λόγω της απουσίας του πατέρα αναγκάζονταν να εργαστούν για να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα. Η αποκατάσταση της τάξης αντανακλάται στη μικρή αύξηση των μαθητών το 1908 στο Δημοτικό Ποταμίδας, οπότε και αποφασίστηκε η εναρμόνιση της νομοθεσίας της Κρητικής Πολιτείας με το Ελληνικό σύνταγμα, ενώ αρνητικά φαίνεται να επέδρασε η κατάργηση των Ελληνικών σχολείων στην επαρχία το 1909 με το διάταγμα υπ' αριθμόν 110.

Οι διακυμάνσεις συνεχίζουν και την τελευταία τετραετία (Δ φάση) της Κρητικής Πολιτείας με ενδεικτική την αύξηση των εγγραφών το 1910, η οποία πιθανόν οφείλεται στην τόνωση των προσδοκιών των Κισσαμιτών για ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα λόγω πρωθυπουργίας του Ελ Βενιζέλου, ελπίδες όμως που γρήγορα διαψεύστηκαν. Αντίστοιχα αυξημένες παρατηρούνται και οι εγγραφές στο Παρθεναγωγείο Ποταμίδας, που για πρώτη χρονιά λειτούργησε στο χωριό, καθώς σημειώνεται αύξηση των εγγραφών από 7 το 1909 στο Δημοτικό σε 75 το 1910 στο Παρθεναγωγείο. Το συγκεκριμένο φαινόμενο συνάδει με τη νοοτροπία των κατοίκων να θεωρούν το Παρθεναγωγείο καταλληλότερο προς τη γυναικεία φύση και έτσι να το επιλέγουν για τη φοίτηση των κοριτσιών τους<sup>261</sup>. Η νοοτροπία μάλιστα αυτή φαίνεται να εναρμονίζεται περισσότερο με τις απόψεις του Βενιζέλου και των υποστηρικτών του υπέρ της ενίσχυσης της γυναικείας εκπαίδευσης και μάλιστα του πρακτικού

<sup>260</sup> Όπως προαναφέραμε η συμμετοχή των Κισσαμιτών στις πολιτικές εξελίξεις της εποχής ήταν ενεργή. Ο ίδιος ο δάσκαλος Φώτης Φωτάκης συμμετείχε στο κίνημα στο Θέρισσο. βλ. φωτ.9 στο παράρτημα.

<sup>261</sup> Μακράκης Μ., 2013, ο.π., σ.414.

προσανατολισμού της<sup>262</sup>, παρόλο που την περίοδο εκείνη είχε θεσπιστεί η συμφοίτηση των δυο φύλων για οικονομικούς κυρίως λόγους. Ενδεχομένως θετικά να επέδρασε στην αύξηση των εγγραφών στο Παρθεναγωγείο την τετραετία 1910-1914 η λειτουργία της Πρακτικής Σχολής στο Καστέλι το 1911 και η αναγνώρισή της από την επίσημη Πολιτεία το 1912, οπότε και ορίστηκε η φοίτηση σε αυτήν να είναι πενταετής και οι απόφοιτες να μπορούν να εργαστούν ως διδασκάλισσες. Η κατάργηση των γειτονικών Παρθεναγωγείων στα Τοπόλια και τα Περιβολάκια το ίδιο διάστημα, δε φαίνεται να επηρέασε σε μεγάλο βαθμό το μαθητικό δυναμικό του εν λόγω Παρθεναγωγείου, εξαιτίας της απόστασης των χωριών αυτών από την Ποταμίδα, καθώς μόλις 3 από τις 297 (περίπου 1%) είναι οι εγγραφές στις οποίες τα συγκεκριμένα χωριά αναφέρονται ως τόπος διαμονής<sup>263</sup>. Αντίθετα, το 1911-1912, χρονιά πολιτικού αναβρασμού λόγω των Βαλκανικών πολέμων, στους οποίους συμμετείχαν ενεργά πολλοί Κισαμίτες ως εθελοντές, την πρόσφατη αύξηση στις εγγραφές διαδέχεται μια αισθητή μείωση, ειδικά στο Δημοτικό. Το ίδιο διάστημα η ίδρυση του Παρθεναγωγείου στην Ποταμίδα συνέβαλε περαιτέρω στη μείωση του συνολικού μαθητικού δυναμικού του Δημοτικού, καθώς πλέον τα κορίτσια της περιοχής εγγράφονταν σε αυτό και όχι στο Δημοτικό. Η μείωση του μαθητικού πληθυσμού αίρεται στο Παρθεναγωγείο το 1912-13, οπότε και η λήξη του Β Βαλκανικού πολέμου σε συνδυασμό με την επικείμενη ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα επηρέασε θετικά τη φοίτηση των κοριτσιών, ενώ το αντίθετο παρατηρείται ως προς τις εγγραφές των αγοριών στο Δημοτικό. Είναι αξιοσημείωτο ότι τη χρονιά που η Κρήτη ενώθηκε με την Ελλάδα οι μαθητές του Δημοτικού σχολείου ήταν λιγότεροι παρά ποτέ, καθώς απ'ότι φαίνεται, παρά την έστω πρόσκαιρη σταθεροποίηση της πολιτικής κατάστασης, το κλίμα αβεβαιότητας που διαμορφώθηκε ίσως λόγω του επικείμενου Α παγκόσμιου πολέμου, σε συνδυασμό με την ανάγκη σε εργατικά χέρια για την καλλιέργεια της γης, επηρέαζε αρνητικά τη φοίτηση μόνο των αγοριών. Αντίθετα φαίνεται να αυξήθηκαν οι προσδοκίες για κοινωνική ανέλιξη μέσω της μόρφωσης των κοριτσιών, καθώς οι προϋποθέσεις για κοινωνική κινητικότητα βελτιώθηκαν ειδικά προς το τέλος της Αυτονομίας.

### 2.2.1.3. Τάξη εγγραφής

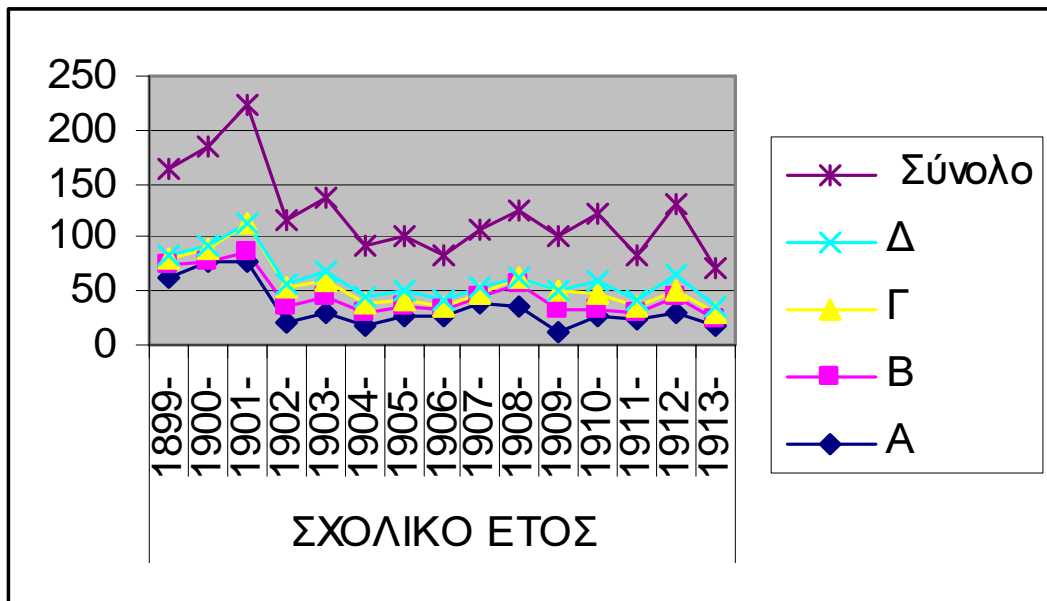
Σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί (πίνακας 2) οι περισσότερες εγγραφές στο Δημοτικό ανεξάρτητα από φύλο σημειώνονται στην Α τάξη, τόσο επειδή η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία ήταν εξ αρχής υποχρεωτική και για τα δυο φύλα όσο γιατί πολλοί ήταν οι μαθητές/τριες που ξαναεγγράφονταν στην τάξη αυτή<sup>264</sup>. Αντίθετα παρατηρούμε ότι οι λιγότερες εγγραφές εμφανίζονται στην Δ τάξη, καθώς σε αντίθεση με τους στόχους του εκπαιδευτικού συστήματος που έθετε ως προϋπόθεση αποφοίτησης την εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης, η φοίτηση στις τρεις πρώτες τάξεις του σχολείου θεωρούταν υπεραρκετή για την απόκτηση βασικών γνώσεων. Έτσι η αποφοίτηση από τη Δ τάξη ήταν πολυτέλεια για την πλειοψηφία των μαθητών/τριών και αφορούσε περισσότερο όσους σκόπευαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στη μέση εκπαίδευση.

<sup>262</sup> Ζιόγλου –Καραστεργίου Σ., «Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου», στο *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος κ. Βενιζέλος, Χανιά 2007.

<sup>263</sup> Βλ. πίνακα υποβιβαστέων και καταργητέων σχολείων 1910 του Επιθεωρητή της Δημοσίας Εκπ/σεως Εμ. Γενεράλη ΙΑΚ φάκελος 1910.

<sup>264</sup> Μόλις το 52,8% των μαθητών /τριών προαγόταν ή αποφοιτούσε από το Δημοτικό Ποταμίδας .

ΓΡΑΦΗΜΑ 3 : Εγγραφές μαθητών/τριων στο Δημοτικό Ποταμίδας ανά έτος και τάξη

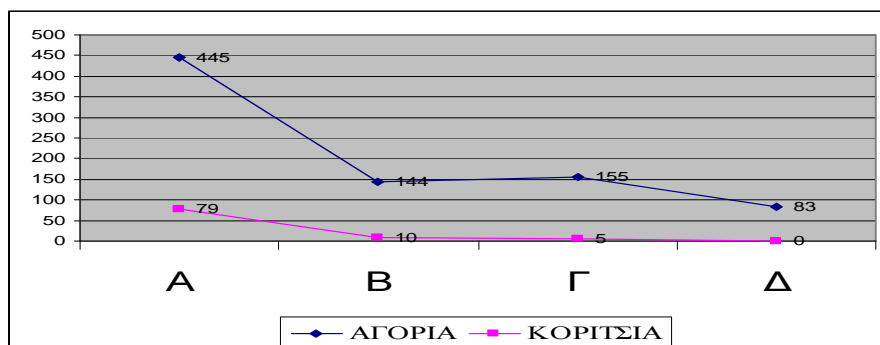


ΠΙΝΑΚΑΣ 2 : Εγγραφές μαθητών/τριων στο δημοτικό Ποταμίδας ανά έτος και τάξη

Σχολικό έτος	ΤΑΞΗ				Σύνολο
	Α	Β	Γ	Δ	
1899-1900	62	12	5	3	82
1900-1901	76	0	12	5	93
1901-1902	76	10	26	0	112
1902-1903	20	16	17	5	58
1903-1904	30	14	16	9	69
1904-1905	19	11	10	6	46
1905-1906	27	8	7	8	50
1906-1907	27	5	3	6	41
1907-1908	40	4	4	5	53
1908-1909	37	20	6	0	63
1909-1910	11	22	17	0	50
1910-1911	28	5	16	12	61
1911-1912	24	5	8	5	42
1912-1913	29	15	8	13	65
1913-1914	18	7	5	6	36
Σύνολο	524	154	160	83	921

Όπως παρατηρούμε και στο γράφημα που ακολουθεί (γράφημα 4) ο αριθμός των εγγραφών στο Δημοτικό και στα δυο φύλα είναι αντιστρόφως ανάλογος προς την τάξη φοίτησης, όσο δηλαδή μεγαλώνει η τάξη τόσο μειώνεται ο αριθμός των εγγραφών και στα δυο φύλα. Επίσης, ενώ η μείωση στις εγγραφές από την Α στη Β τάξη είναι μεγαλύτερη στα αγόρια, στη συνέχεια εμφανίζεται σταθεροποίηση σε αντίθεση με τα κορίτσια που οι εγγραφές στη Δ τάξη μηδενίζονται.

ΓΡΑΦΗΜΑ 4 : Εγγραφές μαθητών και μαθητριών ξεχωριστά στο δημοτικό Ποταμίδας ανά τάξη



ΠΙΝΑΚΑΣ 3 : Εγγραφές μαθητών και μαθητριών ξεχωριστά στο δημοτικό Ποταμίδας ανά τάξη

	ΤΑΞΗ				Σύνολο
	A	B	Γ	Δ	
ΑΓΟΡΙ	445 (53,8%)	144 (17,4%)	155 (18,7%)	83 (10%)	827
ΚΟΡΙΤΣΙ	79 (84%)	10 (10,6%)	5 (5,3%)	0	94
Σύνολο	524 (56,9%)	154 (16,7%)	160 (17,4%)	83 (9%)	921

Ειδικά όσο αφορά τις εγγραφές των αγοριών (βλ. πίνακα 4), παρατηρούμε ότι σε περιόδους πολιτικής κρίσης (π.χ.1904-5) οι εγγραφές, ειδικά στην Α τάξη, μειώνονται δραματικά, λόγω της ανασφάλειας των γονέων να στείλουν τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά να φοιτήσουν στο σχολείο.

Πίνακας 4 : ΦΟΙΤΗΣΗ ΑΓΟΡΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΑΝΑ ΤΑΞΗ

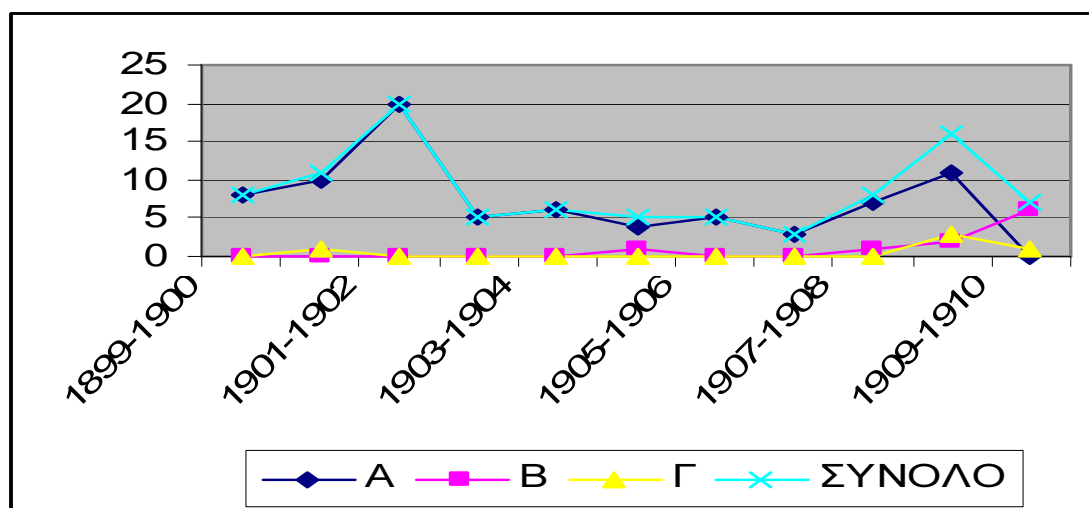
ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ	ΤΑΞΗ				Total
	A	B	Γ	Δ	
1988-1900	54	12	5	3	74
1900-1901	66	0	11	5	82
1901-1902	56	10	26	0	92
1902-1903	15	16	17	5	53
1903-1904	24	14	16	9	63
1904-1905	15	10	10	6	41
1905-1906	22	8	7	8	45
1906-1907	24	5	3	6	38
1907-1908	33	3	4	5	45
1908-1909	26	18	3	0	47
1909-1910	11	16	16	0	43
1910-1911	28	5	16	12	61
1911-1912	24	5	8	5	42
1912-1913	29	15	8	13	65
1913-1914	18	7	5	6	36
Total	445	144	155	83	827

Σχετικά με τη φοίτηση των κοριτσιών στο Δημοτικό Ποταμίδας (βλ. πίνακα 5) αξιοσημείωτος είναι ο διπλασιασμός των εγγραφών στη Α τάξη το 1901-1902. Παρατηρείται επομένως χρονική καθυστέρηση 1 έτους σε σχέση με την αντίστοιχη αύξηση στις εγγραφές των αγοριών, φαινόμενο που μπορεί να αποδοθεί στη δυσπιστία της τοπικής κοινωνίας σχετικά με την αναγκαιότητα της γυναικείας μόρφωσης. Τα επόμενα χρόνια σημειώνονται μάλλον τυχαίες αυξομειώσεις στις εγγραφές των κοριτσιών στην Α τάξη, που λόγω του περιορισμένου δείγματος δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε. Αντίθετα το 1909 είναι χαρακτηριστικό ότι καμία μαθήτρια δεν εγγράφηκε στην Α τάξη, ένδειξη πιθανής κλιμάκωσης της ασκούμενης πίεσης για την ίδρυση Παρθεναγωγείου στο χωριό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΑΝΑ ΤΑΞΗ

ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ	A	B	Γ	Δ	ΣΥΝΟΛΟ
1899-1900	8	0	0	0	8
1900-1901	10	0	1	0	11
1901-1902	20	0	0	0	20
1902-1903	5	0	0	0	5
1903-1904	6	0	0	0	6
1904-1905	4	1	0	0	5
1905-1906	5	0	0	0	5
1906-1907	3	0	0	0	3
1907-1908	7	1	0	0	8
1908-1909	11	2	3	0	16
1909-1910	0	6	1	0	7
Total	79	10	5	0	94

ΓΡΑΦΗΜΑ 5: ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΑΝΑ ΤΑΞΗ

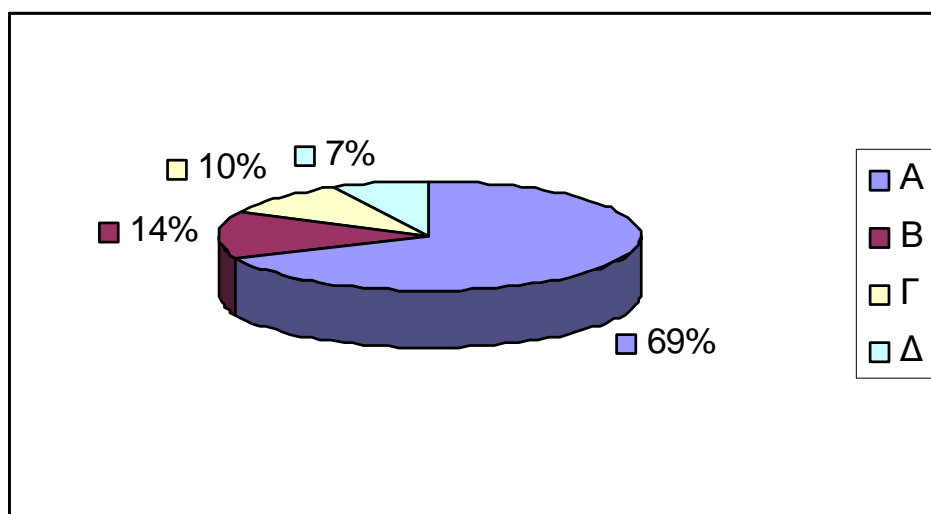


Μελετώντας συνολικά την πορεία της φοίτησης των κοριτσιών και στα δυο εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ποταμίδας παρατηρούμε από το γράφημα που ακολουθεί (γράφημα 6) ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των προσερχομένων στο Παρθεναγωγείο



μαθητριών και μαθητών<sup>265</sup> φοιτούσαν κυρίως στην Α τάξη (69%), ενώ ακολουθεί η Β (14%), στη συνέχεια με μικρή διαφορά η Γ (10%) και τέλος η Δ τάξη (7%)<sup>266</sup>. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι το ποσοστό των κοριτσιών που εγγραφόταν στη Β, Γ και Δ τάξη του Δημοτικού και του Παρθεναγωγείου ήταν κατά πολύ μικρότερο από το αντίστοιχο ποσοστό των εγγραφών των μαθητών στο Δημοτικό<sup>267</sup>. Η εγγραφή της συντριπτικής πλειοψηφίας των μαθητριών των δυο σχολείων κυρίως στην Α τάξη υποδηλώνει ότι στην τοπική κοινωνία ακόμα και η απόκτηση βασικών γνώσεων θεωρούνταν λιγότερο απαραίτητη για τα κορίτσια απ' ό,τι για τα αγόρια. Το συγκεκριμένο φαινόμενο μπορεί να θεωρηθεί σύνηθες και αναμενόμενο, καθώς παρατηρείται και σε άλλα σχολεία της οθωμανικής επικράτειας την ίδια περίοδο, σε μικρότερο όμως βαθμό<sup>268</sup>, παρόλο που η φοίτηση και για τα δυο φύλα ήταν υποχρεωτική στην Κρητική Πολιτεία και η στοιχειώδης εκπαίδευση των κοριτσιών σύμφωνη με τη θεωρητικά κρατούσα αντίληψη της εποχής ότι η μορφωμένη κόρη θα προσέφερε στην οικογένειά της τις υπηρεσίες της ως χρηστή οικοδέσποινα, μητέρα και παιδαγωγός των παιδιών της<sup>269</sup>. Από τη μελέτη των συγκεκριμένων δεδομένων επιβεβαιώνεται ότι σε αγροτικές περιοχές στις περισσότερες περιπτώσεις οι ίδιες οι οικογένειες διέκοπταν τη φοίτηση των κοριτσιών μετά την ολοκλήρωση της Α τάξης, καθώς υπήρχε ανάγκη για εργατικά χέρια αλλά και την ανατροφή των μικρότερων μελών της οικογένειας<sup>270</sup>.

Γράφημα 6: Εγγραφές μαθητριών/των στο Παρθεναγωγείο Ποταμίδας κατά τάξη



Συμπληρωματικά, εξετάζοντας τον αριθμό φοίτησης των μαθητών/τριών του Παρθεναγωγείου σε κάθε τάξη κατά έτος ξεχωριστά παρατηρούμε σύμφωνα με τον πίνακα 6 και το γράφημα 7 που ακολουθεί ότι στα τρία πρώτα χρόνια λειτουργίας του Παρθεναγωγείου η φοίτηση των μαθητριών παρουσιάζει διακυμάνσεις, παρόλο που είναι σαφώς μειωμένη στις τρεις μεγαλύτερες τάξεις. Μικρή αύξηση στις εγγραφές των

<sup>265</sup> Τα δύο αγόρια φοίτησαν στην Α τάξη του Παρθεναγωγείου, ακολουθώντας τις μεγαλύτερες αδελφές τους. Το επόμενο διάστημα συνεχίζουν τη φοίτησή τους στο Δημοτικό Καμάρας.

<sup>266</sup> Βλ. πίνακα 6.

<sup>267</sup> Βλ. πίνακες 4,5 με εγγραφές ανά και φύλο στο δημοτικό και γράφημα 4

<sup>268</sup> Δαλακούρα Κ., 2000, ο.π., σ.108-109.

<sup>269</sup> Έκθεσις Ν. Μπέμπηλη, Νομαρχιακού Επιθεωρητού Ηρακλείου προς την Σεβαστήν Γενικήν Επιθεώρησιν της Παιδείας Εν Ηρακλείω τη 15<sup>η</sup> Μαρτίου 1908.

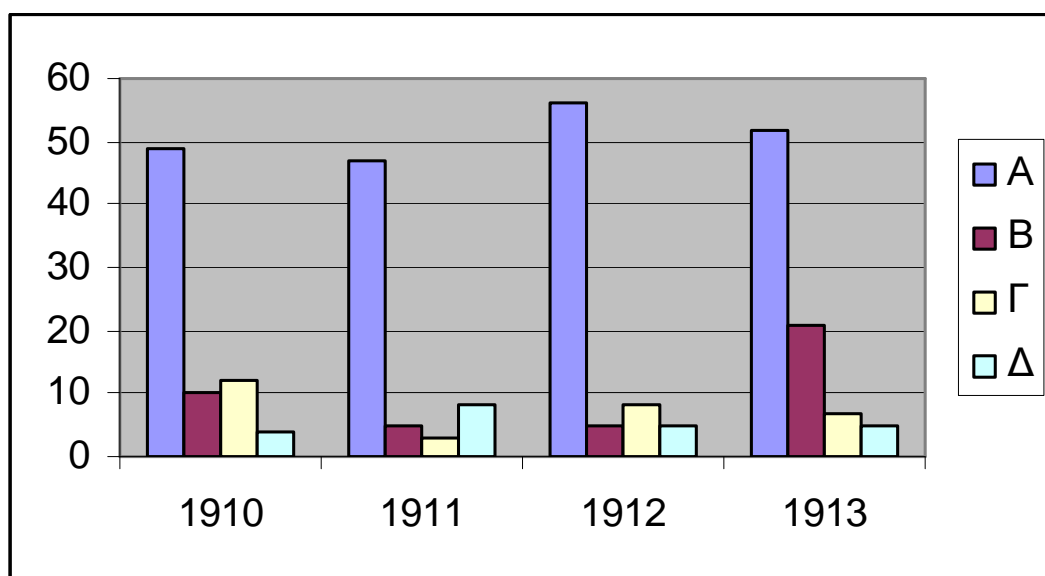
<sup>270</sup> Χουρδάκης Α., 2009, ο.π., σ.916.

μαθητριών σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια σημειώνεται μόνο στη Β τάξη το 1913-14, γεγονός που θα μπορούσαμε να αποδώσουμε ενδεχομένως στη βελτίωση του πολιτικού κλίματος και τη διαμόρφωση ευνοϊκότερων προϋποθέσεων για την απόκτηση βασικών γνώσεων.

Πίνακας 6 : Εγγραφές μαθητριών στο Παρθεναγωγείο Ποταμίδας κατά τάξη και έτος

ΕΤΟΣ	A	B	Γ	Δ	ΣΥΝΟΛΟ
1910-1911	49	10	12	4	75
1911-1912	47	5	3	8	63
1912-1913	56	5	8	5	74
1913-1914	52	21	7	5	85
ΣΥΝΟΛΟ	204(69%)	41(14%)	30(10%)	22(7%)	297

Γράφημα 7: Εγγραφές μαθητριών/τών κατά έτος και κατά τάξη στο Παρθεναγωγείο



#### 2.2.1.4 .Ηλικία φοίτησης

##### 2.2.1.4.1.Ηλικία φοίτησης μαθητών/τριων

Η ηλικία φοίτησης μαθητών και μαθητριών στα σχολεία της υποχρεωτικής εκπαίδευσης δεν ήταν αυστηρά προσδιορισμένη σε όλη τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας ούτε κοινή για αγόρια και κορίτσια, προκειμένου να μην αποκλειστούν από τη βασική εκπαίδευση παιδιά που εγκατέλειψαν τα προηγούμενα χρόνια το σχολείο, λόγω της πολιτικής αστάθειας που είχε προηγηθεί. Συγκεκριμένα το 1899 ορίστηκε ότι «Η εις τα Δημοτικά σχολεία φοίτησις αγοριών και κοριτσιών είναι υποχρεωτική από του βου έτους της ηλικίας τους αρχομένου μέχρι και του 9ου συμπληρωμένου.». Η υποχρεωτική φοίτηση ήταν τετραετής (άρθρο 31) ή πενταετής (άρθρο 32) για τους «ανεπαρκώς παιδευθέντες εις τα σπουδαιότερα μαθήματα». Επίσης σύμφωνα με το άρθρο 238 υποχρεούνταν να φοιτούν στο Δημοτικό για μια τετραετία όσοι είχαν συμπληρώσει τον Αύγουστο του ίδιου έτους το 5<sup>ο</sup> έτος και δεν είχαν ξεπεράσει το 7<sup>ο</sup>,

ενώ οι μαθητές ως 12 ετών υποχρεούνταν να φοιτήσουν έως ότου μάθουν ανάγνωση, γραφή και τις τέσσερις πράξεις των ακεραίων, οπότε και είχαν το δικαίωμα να αποφοιτήσουν μετά από εξέταση και στη μέση της χρονιάς. Όσο αφορά στη φοίτηση των κοριτσιών καθορίζονται επιπλέον περιορισμοί, καθώς λίγο αργότερα με εγκύκλιο διευκρινίζεται ότι «...όσα κορίτσια είναι 8 ετών και πάνω υποχρεούνται να φοιτώσιν, μόνον αν είναι εντελώς αγράμματα δηλ. δεν ηξεύρουν τουλάχιστον ανάγνωσιν και γραφήν. Αλλά όπου δεν υπάρχουν χωριστά σχολεία δια τα κορίτσια, εκεί θα είναι δεκτά μόνο μέχρι του 9ου έτους της ηλικίας των να συμφοιτώσι με τα αγόρια. Όταν τα κορίτσια έχουν ηλικίαν ανωτέρα των 9 ετών, δεν επιτρέπεται με κανέναν τρόπο να φοιτώσι εις σχολεία αγοριών<sup>271</sup>. Μετά από κριτική που ασκήθηκε σχετικά με το κατώτερο όριο ηλικίας φοίτησης<sup>272</sup>, το 1902 η φοίτηση των αγοριών και των κοριτσιών έγινε πλέον υποχρεωτική από το 7ο έτος της ηλικίας τους μέχρι συμπληρώσεως του ορίου μαθητείας στο Δημοτικό σχολείο, δηλ. του τετραετούς κύκλου μαθημάτων, με εξαιρέσεις που αφορούσαν εξίσου και τα δυο φύλα<sup>273</sup> και την οδηγία όπως μη απολύονται μαθηταί αγνοούντες να αναγιγνώσκωσιν απταιστώσ εκ νεοελληνικού κειμένου, ως και το τυπικόν της γραμματικής της νέας ελληνικής γλώσσης»<sup>274</sup>. Οι διακρίσεις ως προς την ηλικία φοίτησης κορυφώθηκαν με το διάταγμα 135/26-8-1911, οπότε η εκπαίδευση για μεν τα αγόρια άρχισε υποχρεωτικά από το 7ο έτος της ηλικίας τους και διαρκούσε έξι έτη, για τα δε κορίτσια ξεκινούσε από το 6ο έτος της ηλικίας τους και διαρκούσε τέσσερα έτη, ενώ η εγγραφή δε γινόταν σε περίπτωση που είχαν μικρότερη ηλικία από τους υπόλοιπους μαθητές της τάξης.

Σύμφωνα με τα σχολικά αρχεία οι μαθητές/τριες του Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας είχαν ηλικία από 5-16 ετών (βλ. πίνακα 7 και γράφημα 8). Το συγκεκριμένο ηλικιακό εύρος είναι πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των σύγχρονων σχολείων ως τη Δ τάξη (6-10 ετών). Μεγαλύτερη ηλικιακή ποικιλία εμφανίζεται στους μαθητές, οι οποίοι ήταν 5-16 ετών, ενώ στην πλειοψηφία τους ανεξάρτητα από την τάξη φοίτησης είχαν ηλικία 8-11 ετών. Αντίθετα οι μαθήτριες του ίδιου σχολείου ήταν 6-11 ετών, ενώ οι περισσότερες από αυτές είχαν ηλικία 7-10 ετών. Διαπιστώνουμε επομένως ότι οι εγγραφές των περισσότερων αγοριών γινόταν σε μεγαλύτερη από την προβλεπόμενη από το νόμο ηλικία, σύμφωνα με το νομικό πλαίσιο της εποχής, ενώ οι μαθήτριες φοιτούσαν σε μικρότερη ηλικία και στην πλειοψηφία τους δεν ξεπερνούσαν το 10ο έτος, ακολουθώντας με μικρή απόκλιση τα προβλεπόμενα από τη νομοθεσία ηλικιακά όρια.

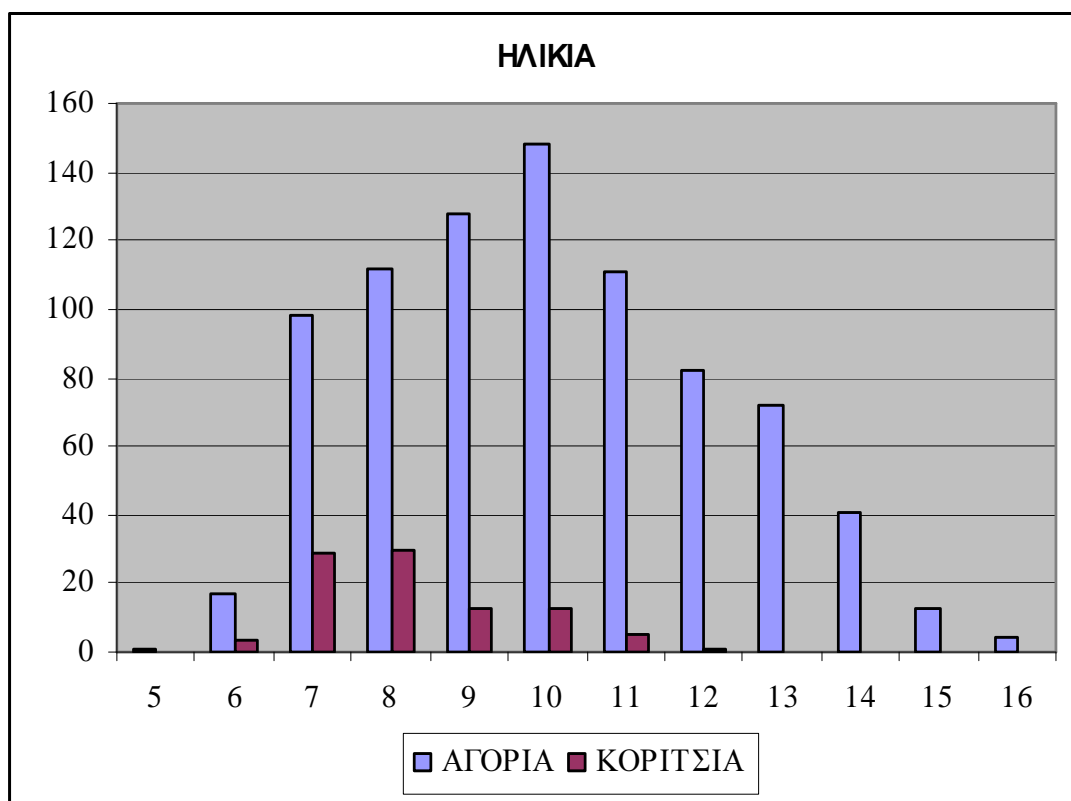
<sup>271</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τόμος 1899, Εν Χανίοις τη 2-10-1899, έτος Β', αρ.φυλ. 86: Αρ.νόμου 82 «Περί Οργανισμού της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως», άρθρο 29: «Περί Υποχρεωτικής φοιτήσεως», σ2. βλ. επίσης *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τόμος 1899, έτος Γ', αρ.φυλ. 114, αρ.πρωτ.2306 Εγκύκλιος προς τους Νομαρχιακούς Επιθεωρητάς, Διευθυντάς και Διδασκάλους των Δημοτικών Σχολείων.

<sup>272</sup> Η διάταξη σχετικά με τα όρια φοίτησης αποτέλεσε σημείο επίκρισης του εκπαιδευτικού οργανισμού, καθώς σύμφωνα με τον Α.Μιχελιδάκη θεωρήθηκε ότι οι μαθητές στο 6<sup>ο</sup> έτος της ηλικίας τους όχι μόνο δε θα μπορούσαν να μάθουν γράμματα αλλά θα παρακώλυαν και το έργο του διδασκάλου. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Δ, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, (Περίοδος Α, Συνεδρίασις ΜΘ)13 Ιουλίου 1901, σ. 1064.

<sup>273</sup> Εδώ αφήνεται να υπονοηθεί ότι ο κύκλος αυτός μπορούσε να διευρυνθεί με δυο ή και περισσότερα χρόνια εκπαίδευσης στο Δημοτικό σχολείο. Σχετικά με τις κατηγορίες που απαλλάσσονταν από την υποχρεωτική φοίτηση βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Α', έτος Β', αφ. 50, εν Χανίοις τη 1 Αυγούστου 1901. Τα ίδια επαναλαμβάνονται και με το νόμο 485/26-6-1903.

<sup>274</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Α', έτος Δ', αφ. 22, αρ. διατ.41 εν Χανίοις τη 20-05-1902, άρθρο 3

Γράφημα 8: Ηλικία φοίτησης μαθητών /τριων Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας 1899-1913



Πίνακας 7: Ηλικία φοίτησης μαθητών /τριων Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας 1899-1913

ΗΛΙΚΙΑ	ΦΥΛΟ		ΣΥΝΟΛΟ
	ΑΓΟΡΙΑ	ΚΟΡΙΤΣΙΑ	
5	1	-	1
6	17	3	20
7	98	29	127
8	112	30	142
9	128	13	141
10	148	13	161
11	111	5	116
12	82	1	83
13	72	-	72
14	41	-	41
15	13	-	13
16	4	-	4
Σύνολο	827	94	921

Αντίστοιχα, μελετώντας την ηλικία φοίτησης των κοριτσιών στο Παρθεναγωγείο την τελευταία τετραετία της Κρητικής Πολιτείας διαπιστώνουμε ότι το ηλικιακό εύρος των μαθητριών ήταν μεγαλύτερο σε σύγκριση με αυτό του Δημοτικού, κατά παρέκκλιση του νόμου, καθώς σε αυτό φοιτούσαν κορίτσια 5-18 ετών και τρία εξάχρονα αγόρια (Πίνακας 8 και Γράφημα 9).

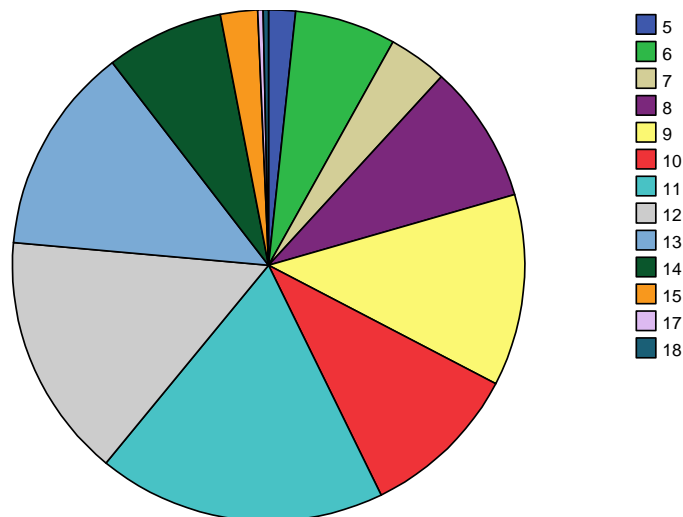
Πίνακας 8: Ηλικία φοίτησης μαθητών/τριων Παρθεναγωγείου Ποταμίδας  
1910-1913

**ΗΛΙΚΙΑ**

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid 5	5	1,7	1,7	1,7
6	19	6,4	6,4	8,1
7	11	3,7	3,7	11,8
8	26	8,8	8,8	20,5
9	36	12,1	12,1	32,7
10	30	10,1	10,1	42,8
11	54	18,2	18,2	60,9
12	46	15,5	15,5	76,4
13	39	13,1	13,1	89,6
14	22	7,4	7,4	97,0
15	7	2,4	2,4	99,3
17	1	,3	,3	99,7
18	1	,3	,3	100,0
Total	297	100,0	100,0	

Γράφημα 9: Ηλικία φοίτησης μαθητών/τριων Παρθεναγωγείου Ποταμίδας  
1910-1913

**ΗΛΙΚΙΑ**



#### 2.2.1.4.2. Ηλικία φοίτησης ανά τάξη

Ο παρακάτω πίνακας (πίνακας 9) δείχνει ποιας ηλικίας ήταν οι μαθητές/μαθήτριες που φοιτούσαν σε κάθε τάξη του Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας. Συγκεκριμένα παρατηρούμε ότι η πλειοψηφία των μαθητών/τριών στην Α τάξη ήταν 8 ετών, στην Β 10, στην Γ 11 και στη Δ 13. Όσο επομένως μεγάλωνε η τάξη τόσο αυξανόταν και η απόκλιση από τα σημερινά δεδομένα. Χαρακτηριστικά, στη Δ τάξη η διαφορά φτάνει τα τρία χρόνια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: ΗΛΙΚΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ /ΤΡΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΑΝΑ ΤΑΞΗ

ΗΛΙΚΙΑ	ΤΑΞΗ				Σύνολο
	A	B	Γ	Δ	
5	1	0	0	0	1
6	20	0	0	0	20
7	126	1	0	0	127
8	128	10	4	0	142
9	109	23	9	0	141
10	84	44	31	2	161
11	33	29	41	13	116
12	13	26	32	12	83
13	7	13	24	28	72
14	3	6	14	18	41
15	0	2	4	7	13
16	0	0	1	3	4
Σύνολο	524	154	160	83	921

Τη μεγαλύτερη ηλικιακή ποικιλία παρουσιάζει η Α τάξη, όπου φοιτούσαν αγόρια και κορίτσια 5-14 ετών. Ο μικρότερος μαθητής του σχολείου ήταν ο Αντώνιος Φωτάκης, ο αδελφός του δασκάλου Φώτη Φωτάκη και γιος του οπλαρχηγού και δημάρχου Φωτογιώργη. Ήταν ο μοναδικός 5χρονος μαθητής του δημοτικού. Στο Μητρώο αρρένων της Ποταμίδας δηλώνεται ότι γεννήθηκε το 1894 και επομένως το 1899 είχε συμπληρώσει το 5<sup>ο</sup> έτος που ήταν υποχρεωτικό για τη νόμιμη εγγραφή του στο δημοτικό. Την ίδια χρονιά γεννήθηκαν στην περιοχή αλλά 9 αγόρια από τα οποία κανένα άλλο δε γράφτηκε στο σχολείο (για την εξέλιξη των σπουδών του βλ. εκπαιδευτικές διαδρομές παρακάτω σ.113-115).

Μελετώντας στο Δημοτικό την ηλικία φοίτησης αγοριών και κοριτσιών ξεχωριστά, παρατηρούμε ότι η πλειοψηφία των αγοριών που εγγράφεται στην Α τάξη ήταν 8-9 ετών, στη Β τάξη 10-11, στη Γ τάξη 11-12 και στη Δ 13-14. Τα περισσότερα δηλαδή αγόρια που ενεγράφησαν στις τέσσερις τάξεις ήταν κατά 2 περίπου έτη μεγαλύτερα σε σύγκριση με την ηλικία των μαθητών στα σύγχρονα σχολεία στις αντίστοιχες τάξεις, φαινόμενο το οποίο μπορούμε να αποδώσουμε στις ιδιαίτερες οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην επαρχία εκείνη την εποχή αλλά και τις δυσκολίες πρόσβασης στο σχολείο<sup>275</sup>. Επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι από τα 17 αγόρια ηλικίας 15-16 ετών τα 5 μόνο προβιβάσθηκαν ή αποφοίτησαν.

<sup>275</sup>Μακράκης Μ., 2013, ο.π., σ.369-399.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10: ΗΛΙΚΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ ΑΝΑ ΤΑΞΗ

		ΤΑΞΗ				Total
		A	B	Γ	Δ	
ΗΛΙΚΙΑ	5	1	0	0	0	1
	6	17	0	0	0	17
	7	97	1	0	0	98
	8	101	8	3	0	112
	9	100	19	9	0	128
	10	75	43	28	2	148
	11	31	27	40	13	111
	12	13	25	32	12	82
	13	7	13	24	28	72
	14	3	6	14	18	41
	15	0	2	4	7	13
	16	0	0	1	3	4
	Total	445	144	155	83	827

Σε αντίθεση με τα αγόρια, τα κορίτσια του Δημοτικού φοιτούσαν σε ηλικία μικρότερη κατά ένα χρόνο σε σχέση με την αντίστοιχη ηλικία των αγοριών (βλ. πίνακα 11), καθώς, όπως προβλεπόταν από τη σχετική νομοθεσία, έπρεπε να έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση ως τα 9, αφού μετά δεν επιτρεπόταν η συμφοίτηση με τα αγόρια<sup>276</sup>. Εντούτοις διαπιστώνουμε ότι η συγκεκριμένη ρύθμιση δεν εφαρμόζεται στο Δημοτικό Ποταμίδας ακριβώς, καθώς στην Α τάξη οι μαθήτριες ήταν κυρίως 7 ετών, Β τάξη 9 ετών, Γ τάξη 10 ετών .

ΠΙΝΑΚΑΣ 11 :ΗΛΙΚΙΑ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ ΑΝΑ ΤΑΞΗ

		ΤΑΞΗ			Total
ΗΛΙΚΙΑ		A	B	Γ	
6		3	0	0	3
7		29	0	0	29
8		27	2	1	30
9		9	4	0	13
10		9	1	3	13
11		2	2	1	5
12		0	1	0	1
Total		79	10	5	94

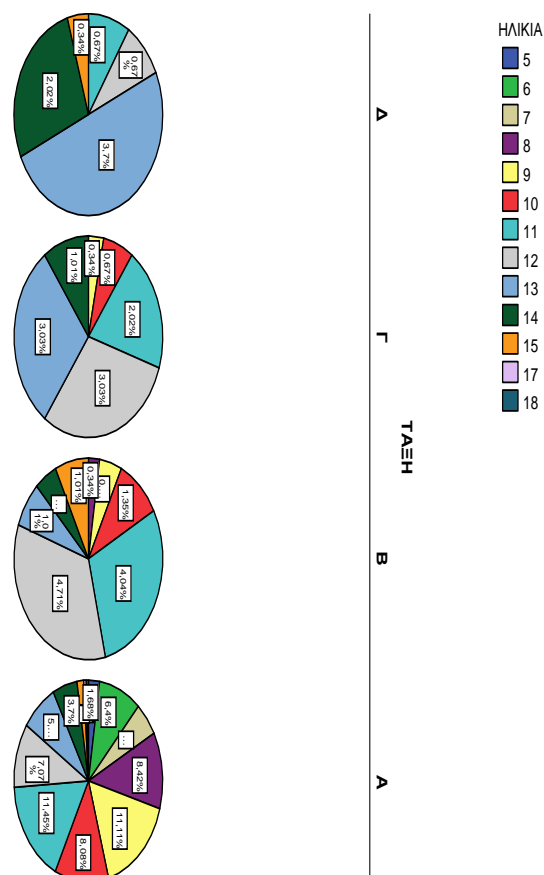
Αντίστοιχα, μετά από την εξέταση της ηλικίας φοίτησης των μαθητριών<sup>277</sup> του Παρθεναγωγείου ανά τάξη (Βλ. γράφημα 10) παρατηρούμε ότι η συχνότητα στις ακραίες τιμές, στο απόλυτο κατά τάξη εύρος ηλικίας, είναι πάρα πολύ μικρή, καθώς είναι πολύ λίγες οι περιπτώσεις των μαθητριών που φοιτούσαν σε τάξεις μεγαλύτερες από την ηλικία τους. Για παράδειγμα στην Α τάξη εγγράφονται μόλις 5 μαθήτριες 5

<sup>276</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Γ', αρ.φυλ. 114, αρ.πρωτ.2306 Εγκύκλιος προς τους Νομαρχιακούς Επιθεωρητές, Διευθυντές και Διδασκάλους των Δημοτικών Σχολείων.

<sup>277</sup> Και τα τρία αγόρια ήταν 6 ετών.

ετών, 1 17 ετών και 1 18 ετών. Έτσι το εύρος της ηλικίας κατά τάξη περιορίζεται εξακολουθώντας όμως να παραμένει αρκετά μεγάλο. Το φαινόμενο οφείλεται στο γεγονός ότι εκείνη την εποχή υπάρχει η τάση το θεσμικό πλαίσιο να μην εφαρμόζεται απόλυτα, ειδικά στην επαρχία, όπου ο έλεγχος είναι ακόμα μικρότερος σε σχέση με τις πόλεις λόγω απόστασης και οι κοινωνικοοικονομικές σχέσεις τέτοιες που να επιτρέπουν προώθηση πελατειακών συμφερόντων. Η ανοχή στη φοίτηση κοριτσιών διαφορετικών ηλικιών στην ίδια τάξη λειτουργούσε ενισχυτικά στην εγγραφή νέων μαθητριών στο σχολείο, όχι όμως και στην ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Έτσι, ενώ η συγκεκριμένη πρακτική δεν απέτρεπε θεωρητικά τις μαθήτριες, που για διάφορους λόγους δεν εγγράφηκαν εγκαίρως, από την προσέλευσή τους στο σχολείο σε μεγαλύτερη από τη συνήθη ηλικία, εντούτοις είναι χαρακτηριστικό ότι όλες οι μαθήτριες με πολύ μεγαλύτερη ηλικία από τη μέση της τάξης τους δε φοίτησαν ή απερρίφθησαν<sup>278</sup>. Πάντως ακόμα και αν αφαιρέσουμε τις ακραίες περιπτώσεις, τα κορίτσια που εγγράφηκαν στο Παρθεναγωγείο Ποταμίδας την περίοδο 1910-1913 βρίσκονταν σε μεγαλύτερη ηλικία σε σύγκριση με άλλα Παρθεναγωγεία της εποχής τους<sup>279</sup>. Για παράδειγμα στην Α τάξη φοιτούσαν κυρίως κορίτσια 10 ετών, στη Β τάξη 11, στη Γ τάξη 12 και στη Δ τάξη 13 ετών. Επίσης οι μαθήτριες στο Παρθεναγωγείο φοιτούσαν σε μεγαλύτερη ηλικία ανά τάξη απ' ότι φοιτούσαν οι μαθητές στο Δημοτικό την ίδια περίοδο.

Γράφημα 10: Ηλικία ανά τάξη μαθητριών Παρθεναγωγείου Ποταμίδας



<sup>278</sup> Πρόκειται για 7 μαθήτριες 15-18 ετών που φοίτησαν στο Παρθεναγωγείο ανεξάρτητα από τάξη. 1 μόνο προήχθη.

<sup>279</sup> Δαλακούρα Κ., 2000, ο.π., σ.121-122, Μακράκης Μ., 2013, ο.π., σ.610-611 (Παρθεναγωγείο Άνω Βιάννου).



### 2.2.1.4.3. Ηλικία φοίτησης ανά έτος

Προκειμένου να διαπιστώσουμε κατά πόσο οι μαθητές και οι μαθήτριες που φοιτούσαν στο Δημοτικό και το Παρθεναγωγείο Ποταμίδας είχαν ηλικία ανάλογη με τα προβλεπόμενα από το νόμο ηλικιακά όρια σε όλη τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας, ελέγξαμε την ηλικία όσων φοιτούσαν κάθε χρόνο στα συγκεκριμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα.

Σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί (πίνακας 12) διαπιστώσαμε ότι το ηλικιακό εύρος των μαθητών στο Δημοτικό είναι μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των μαθητριών, ειδικά το πρώτο έτος της Αυτονομίας (περίπου 4-8 χρόνια για τα αγόρια και 1-4 χρόνια για τα κορίτσια), με αποτέλεσμα η ηλικία μόνο των κοριτσιών να πλησιάζει περισσότερο τα προσδιορισμένα από το νόμο όρια. Όσο αφορά την ηλικία φοίτησης των αγοριών στην Α τάξη διαπιστώνουμε ότι τα δυο πρώτα και τα δυο τελευταία χρόνια του αυτόνομου κράτους εγγράφονταν αγόρια σε μικρότερες ηλικίες, σύμφωνα με τις επιταγές της Πολιτείας και τις προσδοκίες της κοινωνίας για πρόοδο μέσω της εκπαίδευσης. Επίσης ως προς την ηλικία των μαθητριών του Δημοτικού παρατηρήσαμε ότι οι ελάχιστες περιπτώσεις 11χρονων μαθητριών και μιας 12χρονης εμφανίζονται μετά το 1903 και αποτελούν τις ελάχιστες εξαιρέσεις που αντίκεινται στο νόμο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12: Ηλικία μαθητών/τριών Δημοτικού Ποταμίδας ανά τάξη και έτος

ΕΤΟΣ	ΗΛΙΚΙΑ ΑΝΑ ΤΑΞΗ							
	Α		Β		Γ		Δ	
	αγόρια	κορίτσια	αγόρια	κορίτσια	αγόρια	κορίτσια	αγόρια	κορίτσια
1899-1900	5-13	6-10	8-13	-	11-15	-	10-15	-
1900-1901	6-12	7-10	-	-	9-16	10	11-16	-
1901-1902	7-13	7-10	8-15	-	10-15	-	-	-
1902-1903	8-12	8	8-14	-	10-14	-	11-15	-
1903-1904	7-14	8-11	9-15	-	9-15	-	11-16	-
1904-1905	7-11	7-9	10-15	10	10-14	-	10-14	-
1905-1906	8-11	7-8	10-11	-	9-11	-	11-15	-
1906-1907	8-13	8-10	10-13	-	11-13	-	12-14	-
1907-1908	7-13	7-10	12-14	11	13	10	13-14	-
1908-1909	7-13	7-8	8-13	9-10	13-14	8-12	-	-
1909-1910	7-9	-	8-14	8-9	9-14	10	-	-
1910-1911	8-14	-	9-13	-	9-13	-	12-16	-
1911-1912	8-11	-	9-11	-	10-14	-	11-14	-
1912-1913	7-12	-	10-14	-	10-12	-	11-15	-
1913-1914	6-11	-	10-13	-	9-12	-	11-15	-

Παράλληλα, σύμφωνα με τον Γενικό Έλεγχο του Παρθεναγωγείου (βλ. πίνακα 13) διαπιστώνουμε το εύρος της ηλικίας φοίτησης των κοριτσιών του συγκεκριμένου σχολείου είναι πολύ μεγαλύτερο από αυτό των μαθητών και των μαθητριών του Δημοτικού ανεξάρτητα από το έτος λειτουργίας του Παρθεναγωγείου (4-13 χρόνια), λόγω πιθανόν καθυστερημένης εγγραφής μαθητριών που για οικονομικούς, πολιτικούς ή κοινωνικούς λόγους δεν είχαν εγγραφεί στο σχολείο τα προηγούμενα χρόνια. Είναι αξιοσημείωτο ότι το ηλικιακό εύρος εμφανίζεται μειωμένο μόνο το 1<sup>ο</sup> έτος λειτουργίας του σχολείου, καθώς ενδεχομένως ακολουθείται αρχικά το πλαίσιο του νόμου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13: ΗΛΙΚΙΑ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ/ΤΩΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΑΝΑ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

	ΣΥΝΟΛΙΚΑ	1210-11	1911-12	1912-13	1913-14
A	5-18	8-13	5-17	6-18	5-15
B	8-15	9-13	11-13	10-12	8-15
Γ	9-14	9-13	11-13	12-14	11-14
Δ	11-15	11-13	13-14	13-14	13-15

Αξίζει τέλος να αναφέρουμε ότι η ηλικιακή ποικιλία που παρουσιάζεται και στα δυο σχολεία της Ποταμίδας όσο αφορά τις εγγραφές μαθητών και μαθητριών είναι μεγαλύτερη την τελευταία τετραετία μόνο για κορίτσια σε σχέση με τα πρώτα χρόνια σύστασης της Κρητικής Πολιτείας, καθώς παρατηρούμε ότι το ηλικιακό εύρος των μαθητριών στο Δημοτικό ήταν περίπου 6 χρόνια, ενώ στο Παρθεναγωγείο 13. Αντίθετα το ηλικιακό εύρος των μαθητών του Δημοτικού παραμένει σχεδόν το ίδιο σε όλη τη διάρκεια της Αυτονομίας. Το συγκεκριμένο φαινόμενο που μπορούμε να αποδώσουμε στη χαλαρότητα με την οποία εφαρμόζεται ο νόμος ως προς τη γυναικεία εκπαίδευση, λίγο πριν τη ένωση της Κρήτης με τη Ελλάδα.

#### 2.2.1.5. Απουσίες

Σύμφωνα με το θεσπισμένο νομοθετικό πλαίσιο που προέβλεπε ότι η εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική και για τα δυο φύλα, ορίστηκε αρχικά ότι το ανώτατο όριο αδικαιολόγητων απουσιών για την προαγωγή στην επόμενη τάξη θα ήταν αντίστοιχο με το είδος των μαθημάτων. Συγκεκριμένα από τις εξετάσεις του Ιουνίου αποκλειόταν κάθε μαθητής με 40 απουσίες στα Ελληνικά, 25 σε οποιοδήποτε άλλο μάθημα ή 150 συνολικά σε όλα τα μαθήματα. Μόνο στην περίπτωση που οι απουσίες προέρχονται από ασθένεια και ο μαθητής είχε στα δυο εξάμηνα βαθμό 6, μπορούσε να εξεταστεί σε όλα τα μαθήματα στην αρχή του επόμενου έτους μετά από απόφαση όμως του συλλόγου<sup>280</sup>. Αργότερα οι μαθητές/τριες με καλή επίδοση, που απουσίαζαν δικαιολογημένα αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερη επιείκεια, καθώς ορίζεται ότι μαθητής/τρια με 125 δικαιολογημένες απουσίες και βαθμό 7 προάγεται χωρίς εξετάσεις, ενώ σε διαφορετική περίπτωση είναι υποχρεωμένος/η να επαναλάβει την τάξη<sup>281</sup>. Επίσης ορίστηκε πρόστιμο για τους κηδεμόνες των μαθητών/τριών με ελλιπή φοίτηση από 10 λεπτά μέχρι 1 δραχμή για κάθε ημέρα απουσίας. Αργότερα η επιβολή προστίμων στους κηδεμόνες που αμελούσαν τη συστηματική φοίτηση των παιδιών τους διατηρήθηκε και συνδυάστηκε με πρόστιμα προς τους διδάσκालους και τους δημοσίους φορείς που ήταν αρμόδιοι για την είσπραξή τους. Σοβαρές συνέπειες όμως προβλέπονταν και για τους μαθητές/τριες, καθώς η ελλιπής φοίτηση, όταν ήταν αδικαιολόγητη, λειτουργούσε ανασταλτικά για την περαιτέρω πρόοδό τους. Στην αντιμετώπιση της μαθητικής διαρροής αλλά και της κόσμιας συμπεριφοράς των

<sup>280</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Έτος Δ', τευχ. Α', αριθμ. Φυλ. 22, αρ. διατ.41, Εν Χανίοις τη 20 Μαΐου 1902.*

<sup>281</sup> Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, αρ. διατ. 135, αρ. 59, Εν Χανίοις 26 Αυγούστου 1911.

μαθητών εκτός σχολείου αποσκοπούσε και ο διορισμός παιδονόμου σε Χανιά, Ρέθυμνο και Ηράκλειο<sup>282</sup>.

Συνεκτιμώντας τα παραπάνω δεδομένα και εφόσον δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε ακριβώς τις απουσίες των μαθητών/τριών σε κάθε μάθημα, περιοριστήκαμε στην ταξινόμηση των μαθητών/τριών και των δυο σχολείων ανάλογα με το αν απουσίαζαν και πόσο, προκειμένου να εκτιμήσουμε τη συνεπή ή μη φοίτησή τους και στα δυο εκπαιδευτικά ιδρύματα. Για την εξυπηρέτηση του συγκεκριμένου στόχου οι μαθητές /τριες διακρίθηκαν σε όσους/ες δεν απουσίασαν καθόλου και σε όσους σημείωσαν 1-25 απουσίες, 26-50, 51-75, 76-100, 101-125, 126- 150, 150 κ.ε..

Σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί (πίνακας 14) παρατηρούμε ότι το συντριπτικό ποσοστό των μαθητών και μαθητριών που φοιτούσαν στο Δημοτικό της Ποταμίδας σημείωναν λιγότερες από 25 απουσίες (περίπου 87,9%: 78,5% χωρίς καμία απουσία και 9,4% με 1-25 απουσίες), ενώ τα κορίτσια εμφάνιζαν μεγαλύτερη συνέπεια στη φοίτησή τους (94,6%: 92,5% χωρίς καμία απουσία και 2,1% με 1-25 απουσίες) σε σχέση τα αγόρια (86,8%: 76,4% χωρίς καμία απουσία και 10,4% με 1-25 απουσίες). Παρά τη διαπίστωση του Γενεράλη ότι οι απουσίες των κοριτσιών ήταν διπλάσιες σε σχέση με αυτές των συμμαθητών τους στα περισσότερα δημοτικά σχολεία της Κρητικής Πολιτείας<sup>283</sup>, στην Ποταμίδα διαπιστώνουμε ότι δεν ίσχυε κάτι τέτοιο. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι δεν απουσίαζε κανείς/καμία τα έτη 1901, 1903, 1905, 1906, 1908, 1909, φαινόμενο που ενδεχομένως σχετίζεται περισσότερο με τη μη συνεπή τήρηση των σχολικών αρχείων<sup>284</sup> και λιγότερο με την πιθανή βελτίωση των συνθηκών φοίτησης και τον περιορισμό των απουσιών των μαθητών/τριών, καθώς δεν παρουσιάζεται αντίστοιχη αύξηση στο μαθητικό δυναμικό του σχολείου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14: ΑΠΟΥΣΙΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ /ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

ΑΠΟΥΣΙΕΣ	ΑΓΟΡΙΑ		ΚΟΡΙΤΣΙΑ		ΣΥΝΟΛΟ	
	ΑΡΙΘ/ΚΑ	%	ΑΡΙΘ/ΚΑ	%	ΑΡΙΘ/ΚΑ	%
0	632	76,4	87	92,5	719	78,5
1-25	86	10,4	2	2,1	88	9,4
26-50	70	8,5	3	3,3	73	7,9
51-75	17	2	2	2,1	19	2,1
76-100	14	1,7	0	0	14	1,4
101-125	1	0,2	0	0	1	0,01
125 κ.ε.	7	0,8	0	0	7	0,7
ΓΕΝ. ΣΥΝΟΛΟ	827	100	94	100	921	100

Προκειμένου να εξακριβώσουμε κατά πόσο οι γονείς των μαθητών και μαθητριών του Δημοτικού της Ποταμίδας ενδιαφέρονταν έμπρακτα για τη φοίτησή και την πρόοδο των παιδιών τους εκπληρώνοντας την τυπική τους υποχρέωση να δικαιολογούν τις απουσίες τους, ελέγξαμε το ποσοστό των δικαιολογημένων απουσιών των μαθητών και μαθητριών του Δημοτικού. Έτσι διαπιστώσαμε (βλ. πίνακα 15) ότι,

<sup>282</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α', έτος Β', αφ. 50, εν Χανίοις τη 1 Αυγούστου 1901.

<sup>283</sup> Έκθεση υπ' αριθμ. 258 του Γενικού Επιθεωρητή της Παιδείας, Εμ. Γενεράλι, προς τη Σεβαστή Ανωτέρα Διεύθυνση της παιδείας, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, έτος 1910, τεύχος Β, αφ.39, Εν Χανίοις τη 22-06-1910, σ.383-391. Επίσης σώζεται στο Ι. Α. Κ. στον Φάκελο με μαύρη ράχη (παλαιός), όπου αναγράφεται με μολύβι, μόλις διακρινόμενο, το έτος 1910, όλη η προαναφερόμενη έκθεσή του χειρόγραφο: έγγραφο υπ' αριθμ. 258/10-6-1910 του Γενικού Επιθεωρητή της Παιδείας Εμμαν. Γενεράλη, προς την Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας.

<sup>284</sup> Ο Γενεράλις το 1909 υποστήριξε ότι η διατήρηση και οργάνωση των αρχείων των Δημοτικών ήταν ένα μεγάλο πρόβλημα για τους δασκάλους. Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ. 218-219.

σε σύνολο 204 εγγεγραμμένων μαθητών/τριών που σημείωσαν απουσίες, μόνο σε 35 περιπτώσεις οι γονείς είχαν σύμφωνα με το νομοθετικό πλαίσιο δικαιολογήσει τις απουσίες τους, δηλαδή ποσοστό περίπου 17,2%. Από τις 35 αυτές περιπτώσεις φαίνεται ότι οι γονείς πιο συχνά δικαιολογούσαν τις απουσίες των κοριτσιών, καθώς 5 από τις 12 μαθήτριες που απουσίαζαν εμφανίζουν δικαιολογημένες απουσίες (ποσοστό 41,7%) σε αντίθεση με τα αγόρια που, ενώ απουσιάζουν συχνότερα, ελάχιστα παρουσιάζουν δικαιολογημένες απουσίες (από τα 190 αγόρια που απουσίαζαν μόνο 30 παρουσιάζονται με δικαιολογημένες απουσίες, ποσοστό 15,8%). Το συγκεκριμένο ποσοστό φανερώνει την τάση των κατοίκων να μη δικαιολογούν τις απουσίες ειδικά των μαθητών, με εξαίρεση το 1902, που σύμφωνα με το Γενικό Έλεγχο του Δημοτικού όλοι οι γονείς δικαιολόγησαν τις απουσίες των παιδιών τους. Παρατηρήσαμε επίσης ότι ακόμα και οι γονείς με παιδιά που είχαν σημειώσει πολλές απουσίες (51 κ.ε.) σε ελάχιστες περιπτώσεις τις δικαιολογούσαν (8 από 41 μαθητές/τριες ή ποσοστό 19,5%) είτε γιατί δεν ήταν εύκολο να προσκομίσουν τα απαιτούμενα δικαιολογητικά<sup>285</sup> είτε επειδή οι απουσίες των μαθητών δεν προέρχονταν από ασθένεια. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε καμία περίπτωση επισήμως δε φαίνεται να ειδοποιούνται οι γονείς των μαθητών/τριών αυτών ή να τους επιβάλλεται πρόστιμο, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο εκάστοτε δάσκαλος ενδεχομένως θεωρούσε μια τέτοια διαδικασία μάταιη, καθώς οι ίδιοι οι γονείς απασχολούσαν τα παιδιά τους σε αγροτικές εργασίες και αδιαφορούσαν για τη συστηματική φοίτησή τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15: ΜΑΘΗΤΕΣ/ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ ΜΕ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΜΕΝΕΣ ΑΠΟΥΣΙΕΣ ΑΝΑ ΕΤΟΣ

ΕΤΟΣ	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	ΑΓΟΡΙΑ		ΚΟΡΙΤΣΙΑ	
		ΔΙΚ/ΝΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ 1-100	ΔΙΚ/ΝΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ 1-100
1899	23	2	23	0	0
1900	10	1	10	0	0
1901	0	0	0	0	0
1902	20	15	15	5	5
1903	0	0	0	0	0
1904	5	5	5 <sup>286</sup>	0	0
1905	0	0	0	0	0
1906	0	0	0	0	0
1907	26	0	19	0	7
1908	0	0	0	0	0
1909	0	0	0	0	0
1910	10	7	10	-	-
1911	33	0	33	-	-
1912	44	0	44	-	-
1913	33	0	33	-	-
ΣΥΝΟΛΟ	204	30	190	5	12

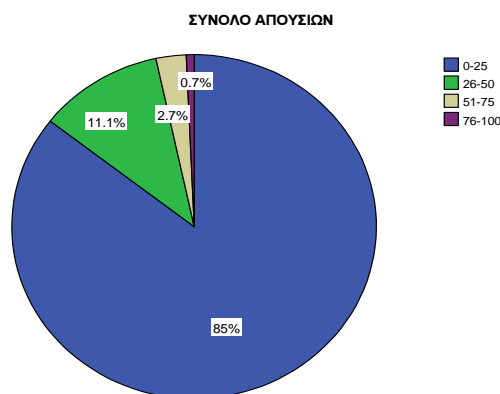
<sup>285</sup> Ακόμα και αν διέμενε γιατρός στο χωριό, καθώς στο σχολείο φοιτούσε και ο γιος του (Λυγιδάκης), την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας το σύστημα της δημόσιας υγείας ήταν ανύπαρκτο στην επαρχία και το κόστος για την επίσκεψη του γιατρού δυσβάστακτο για τις φτωχές οικογένειες.

<sup>286</sup> Όλοι απεργήθησαν, γιατί απουσίαζαν στις εξετάσεις.

Αν εξετάσουμε την εξέλιξη του φαινομένου σε βάθος χρόνου, παρατηρούμε ότι, σύμφωνα με τον σχετικό πίνακα στο Παράρτημα (πίνακας 7 σ.151), το ποσοστό των μαθητών στο Δημοτικό που απουσιάζουν αυξάνεται ιδιαίτερα την τελευταία τετραετία της Κρητικής Πολιτείας, ενώ σταδιακά μειώνεται κατά περίοδο ο αριθμός των μαθητών που εμφανίζουν 1-25 απουσίες, δηλαδή τα τέσσερα τελευταία χρόνια πριν την Ένωση παρουσιάζεται χαλάρωση ως προς τη φοίτηση των αγοριών, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τη διαπίστωση ότι δε δικαιολογούσαν οι περισσότεροι γονείς τις απουσίες των παιδιών τους. Το συγκεκριμένο φαινόμενο ενδεχομένως να σχετίζεται με τις πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις της εποχής στις οποίες οι Κισαμίτες συμμετείχαν ενεργά, καθώς ο Βενιζέλος με ειδική νομοθεσία είχε επιτρέψει την εθελοντική στράτευση μαθητών και φοιτητών<sup>287</sup>.

Αντίθετα, σύμφωνα με τον Γενικό Έλεγχο του Παρθεναγωγείου οι μαθήτριες στο μεγαλύτερο ποσοστό τους ήταν συνεπείς ως προς τη φοίτησή τους. Το ίδιο παρατηρούμε και σχετικά με τη φοίτηση των τριών αγοριών (βλ. πίνακα 7 στο Παράρτημα και γράφημα 11 στην ίδια σελίδα)<sup>288</sup>. Συγκεκριμένα, από το σύνολο των μαθητριών το μεγαλύτερο ποσοστό (85,9%) απουσιάζει καθόλου ως ελάχιστα (0-25 απουσίες), ενώ λιγιστές ήταν οι μαθήτριες που σημείωναν απουσίες περισσότερες από 70 (0,9%). Αξίζει όμως να επισημάνουμε ότι από το 1910–1912 οι μαθήτριες, που απουσίαζαν, προοδευτικά αυξήθηκαν (βλ. γράφημα 5 σ.151 και πίνακα 14 στο παράρτημα), ενώ τη χρονιά ένωσης της Κρήτης με τη Ελλάδα σχεδόν όλες φοίτησαν χωρίς να απουσιάζουν καθόλου, φαινόμενο αντίστροφο με το αυξημένο ποσοστό των μαθητών του Δημοτικού που απουσίαζαν περισσότερο τη τελευταία τετραετία της Κρητικής Πολιτείας. Μολονότι δε γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των κοριτσιών τα οποία θα έπρεπε το συγκεκριμένο διάστημα να εγγραφούν στο Παρθεναγωγείο, και λαμβάνοντας υπόψη ότι από το σύνολο των 297 εγγεγραμμένων μαθητριών και μαθητών δε φοίτησαν καθόλου στο σχολείο για διάφορους λόγους οι 11 (3,7%), θεωρούμε ότι το φαινόμενο αυτό είναι ενδεικτικό της θετικής στάσης των κατοίκων ως προς τη φοίτηση των κοριτσιών σε σχολείο προορισμένο ειδικά γι'αυτά, γεγονός που, όπως προαναφέραμε, επιβεβαιώνεται και από την αύξηση των εγγραφών των κοριτσιών στο Παρθεναγωγείο σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια.

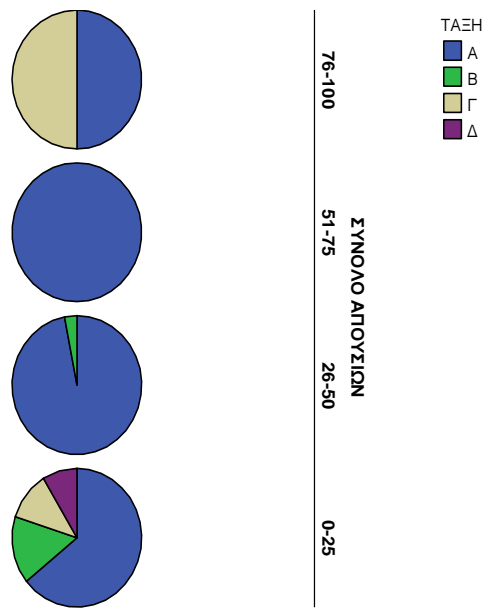
Γράφημα 11: Απουσίες μαθητριών/των Παρθεναγωγείου ανά 25 απουσίες.



<sup>287</sup> Γεωργιακάκης Γ., 2005, ο.π., σ. 47.

<sup>288</sup> Οι μαθητές του Παρθεναγωγείου σημείωσαν: Μιχαήλ Χουδαλάκης 2 απουσίες, Χουδαλάκης Βασίλειος 4 και Ξανθουδάκης Νικόλαος 4.

Γράφημα 12: Απουσίες μαθητών/τριων Παρθεναγωγείου συνολικά και ανά τάξη.



Σχετικά με το Παρθεναγωγείο παρατηρούμε επίσης ότι σε καμία περίπτωση οι απουσίες των μαθητριών/των δε δικαιολογούνταν. Το συγκεκριμένο φαινόμενο, σε συνδυασμό με τη διαπίστωση ότι όλες σχεδόν οι μαθήτριες έλειψαν έστω ορισμένες φορές είναι ενδεικτικό της ελαστικότητας που επιδείκνυαν οι δασκάλες στην εφαρμογή του σχετικού νόμου, κάτω ίσως και από την πίεση των γονέων που, ενώ έστελναν τα κορίτσια τους στο σχολείο σε μεγαλύτερο ποσοστό απ'ότι στο παρελθόν, δεν υποστήριζαν έμπρακτα τη συνεπή φοίτησή τους, ειδικά την περίοδο διεξαγωγής των Βαλκανικών πολέμων. Επιπλέον, σύμφωνα με το παραπάνω γράφημα (γράφημα 12), παρατηρούμε ότι όσο μεγαλύτερη ήταν η τάξη φοίτησης τόσο λιγότερο απουσίαζαν οι μαθήτριες, καθώς στη Δ τάξη είχε γίνει ήδη ένα είδος προεπιλογής τα προηγούμενα χρόνια και οι ελάχιστες μαθήτριες που φοιτούσαν στην τάξη αυτή συνέχιζαν με μεγαλύτερη συνέπεια τις σπουδές τους. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι το υψηλότερο ποσοστό απουσιών σημειώνεται στην Α και στη Γ τάξη είτε γιατί στην πρώτη περίπτωση οι μικρές σε ηλικία μαθήτριες δυσκολεύονταν περισσότερο στη μετακίνηση και παρακολούθηση των μαθημάτων είτε, κυρίως σχετικά με τη δεύτερη περίπτωση, επειδή κάλυπταν οικογενειακές ανάγκες και η περαιτέρω φοίτησή τους στο σχολείο δεν κρινόταν απαραίτητη.

## 2.2.2.Δημογραφική εικόνα

### 2.2.2.1.Εισαγωγικά

Το Δημοτικό και το Παρθεναγωγείο Ποταμίδας ήταν δυο εκπαιδευτικά ιδρύματα εγκατεστημένα σε μια ιδιόμορφη περιοχή, προκειμένου να καλύψουν τις εκπαιδευτικές ανάγκες των μονίμων, στην πλειοψηφία τους, κατοίκων της, καθώς, όπως επιβεβαιώθηκε και από τα σχολικά αρχεία των δυο σχολείων ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις που ο «τόπος διαμονής του πατρός» ήταν διαφορετικός από τον «τόπο καταγωγής» (περίπου 5%). Η επιλογή του συγκεκριμένου χωριού για τη λειτουργία δυο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας ήταν αποτέλεσμα μιας σειράς περιβαλλοντικών, κοινωνικοοικονομικών αλλά και πολιτικών παραγόντων, οι οποίοι αντανακλώνται εν μέρει στη δημογραφική εικόνα των υπό εξέταση σχολείων.

Ειδικότερα, ήδη από την περίοδο της οθωμανικής διοίκησης στην Κρήτη οι περισσότεροι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής, στην οποία αναφερόμαστε, ζούσαν σε οικισμούς που ήταν διασπαρμένοι σε μεγάλη ακτίνα γύρω από τα κυρίως χωριά. Οι συγκεκριμένοι οικισμοί έπαιρναν το όνομά τους ανάλογα με τις οικογένειες (π.χ.Μαζοκοπιανά)<sup>289</sup> ή το επάγγελμα (π.χ. Παπαδιανά)<sup>290</sup> των κατοίκων, το παλαιότερο ιδιοκτησιακό καθεστώς (π.χ.Μπρεδιανά<sup>291</sup>, Αγία Άννα<sup>292</sup>) ή τα περάσματα (π.χ. Στρατολαθιά<sup>293</sup>, Καμάρα<sup>294</sup>). Στην Ποταμίδα όμως οι οικισμοί αυτοί ήταν περισσότεροι, καθώς η ανεξέλεγκτη ροή του Τυφλού χειμάρρου<sup>295</sup> ανάγκαζε τους κατοίκους να ζουν σε γειτονιές κτισμένες στις πλαγιές σε ασφαλή απόσταση από τις «τυφλές» όχθες του. Οι οικισμοί αυτοί ήταν εγκατεστημένοι σε μικρή απόσταση ο ένας από τον άλλο, λόγω του εύφορου εδάφους και του διαθέσιμου άφθονου νερού<sup>296</sup>, με αποτέλεσμα τα γεωγραφικά και πληθυσμιακά όρια του συγκεκριμένου χωριού να είναι συγκεχυμένα (βλέπε χάρτη 5 στο Παράρτημα). Είναι χαρακτηριστικό ότι η Ποταμίδα στην απογραφή του 1881 αναφέρεται ως «περιφέρεια» αποτελούμενη από την πλειοψηφία των οικισμών αυτών, ενώ στην απογραφή του 1900 αναφέρονται οι οικισμοί χωριστά και όχι η Ποταμίδα, παρόλο που σε έγγραφο της Κρητικής Πολιτείας οι επίσημοι φορείς δηλώνουν αυτήν ως ενιαίο χωριό, στο οποίο υπάγονται επιμέρους οικισμοί<sup>297</sup>. Ο Νουχάκης επίσης το 1903 χαρακτηρίζει την Ποταμίδα «περιφέρεια»

<sup>289</sup> Περιοχή στα νότια της Ποταμίδας όπου διέμεναν πολλά από τα μέλη της οικογένειας Μαζοκοπάκη.

<sup>290</sup> Περιοχή στα βορειοδυτικά της Ποταμίδας.

<sup>291</sup> Η περιοχή φημολογείται ότι ανήκε σε τούρκο αξιωματικό (μπέη) και από αυτήν πήρε το όνομά της η οικογένεια που αγόρασε τα κτήματα εκεί (Μπρεδάκηδες).

<sup>292</sup> Η περιοχή στα βορειοανατολικά του Τυφλού χειμάρρου πήρε το όνομά της από την ενετική εκκλησία της Αγίας Άννας και θεωρείται από τους παλαιότερους οικισμούς της Ποταμίδας.

<sup>293</sup> Οικισμός στα δυτικά της Ποταμίδας πάνω στον λόφο, ο οποίος, πριν την διάνοιξη της σήραγγας Τοπολίων και του νέου οδικού δικτύου Καλουδιανών –Τοπολίων το 1914, αποτελούσε πέρασμα και σημείο διανυκτέρευσης για τους εμπόρους και τον στρατό (Στρατολαθιά πιθανόν από στρατός +ελαύνω).

<sup>294</sup> Η συγκεκριμένη ονομασία αποδίδεται σε πολλές περιπτώσεις οικισμών κτισμένων δίπλα σε γέφυρες (καμάρες). Τέτοιος ήταν και ο οικισμός ανάμεσα στην Ποταμίδα και το Βουλγάρω, ο οποίος αποτελούσε σημαντικό εμπορικό κόμβο πριν την διάνοιξη του δρόμου Καλουδιανών –Τοπολίων το 1914 και πέρασμά των κατοίκων της περιοχής για τα Χανιά.

<sup>295</sup> Δυο μικρότεροι χειμάρροι από το Σάσαλο και τα Εννιά χωριά –Ιναχώριον, ενώνονταν στα Χουδαλιανά, περιοχή του Βουλγάρω, για να σχηματίσουν τον Τυφλό ποταμό, που με τα ορμητικά νερά του και τις πλημμύρες που προκαλούσε, σχημάτισε την εύφορη κοιλάδα της Ποταμίδας.

<sup>296</sup> Η σύσταση του εδάφους ήταν τέτοια που συγκρατούσε το νερό (ιλύθλιθος) με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλές πηγές στο χωριό. Simonelli Vittorio, *Κρήτη 1893, οι περιηγητικές αναμνήσεις του Vittorio Simonelli*, Ένα άγνωστο οδοιπορικό εμπλουτισμένο με πρωτότυπες φωτογραφίες, μτφρ. Ιωάννα Φουντουλάκη, Ρέθυμνο 1996, σ. 72-73.

<sup>297</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι σε έγγραφο με τις σχολικές περιφέρειες, η περιοχή της Ποταμίδας αναφέρεται ως Αγία Άννα που περιλαμβάνει τους εξής οικισμούς Αγία Άννα, Καλουδιανά, Ποταμίδα,

απαρτιζόμενη από τα χωριά Μαζοκοπιανά, Ντανελιανά, Παππαδιανά, Αγία Άννα, Κατερμάδο, Γαλιανιά, Μουλαδιανά, Μπουμπουλιανά, Νταμπασιανά, Μπρεδιανά και Μπαμπά Αχμέτ<sup>298</sup>. Παράλληλα, ο Αναστασάκης αναφέρει ότι η Ποταμίδα αποτελούταν από δυο οικισμούς: αυτόν της έδρας και αυτόν στην απέναντι όχθη του Τυφλού ποταμού<sup>299</sup>.



Φωτ. 22:

Μπρεδιανά (φωτογραφία από προσωπικό αρχείο όπου φαίνεται η θέση του οικισμού σε σχέση με το Παρθεναγωγείο)

Παρά την αδυναμία των φορέων της κεντρικής εξουσίας να σχηματίσουν σαφή εικόνα για την περιοχή, ειδικά την περίοδο της Αυτονομίας, που στην ύπαιθρο οι οικονομικοκοινωνικές αλλαγές συνοδεύονταν και από πληθυσμιακές μετατοπίσεις<sup>300</sup>, η Ποταμίδα ήταν από τα πρώτα μέρη της επαρχίας Κισάμου όπου λειτούργησε σχολείο την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας αλλά και νωρίτερα, κυρίως λόγω της προνομιακής θέσης του χωριού, στο κέντρο ενός μεγάλου αριθμού οικισμών<sup>301</sup>. Επίσης, το χωριό ήταν χτισμένο σε περισσότερο γόνιμη και επίπεδη περιοχή σε σχέση με τα γειτονικά Καμάρα και Βουλγάρω<sup>302</sup>, ενώ το κλίμα του θεωρούταν πιο υγιεινό συγκριτικά με τα Καλουδιανά, όπου λίμναζαν τα νερά<sup>303</sup>.

---

Κορφαλώνας, Μπαντουδιανά. Τα Χαιρεθιανά υπάγονταν στον Δραπανιά και το Βουλγάρω στα Τοπόλια. Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1900-1, Έγγραφα διάφορα-Α'». Πίνακας σχολείων Κισάμου δημοσίας εκπαιδύσεως 13-3-1901, Αρ.πρ.744. βλ. επίσης Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνση επί των εσωτερικών, *Στατιστική της Κρήτης, Πληθυσμός 1900*, Εν Χανίοις 1904.

<sup>298</sup> Νουχάκης Ι., 1903, ο.π., σ.258.

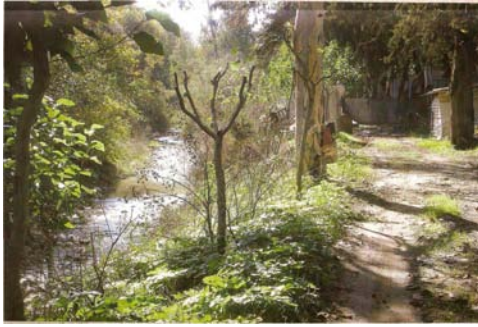
<sup>299</sup> Αναστασάκης Μ., 1954, ο.π., σ.165

<sup>300</sup> Ο Μπαμπαμέτης αποτελεί μια από τις παλιότερες γειτονίες της Ποταμίδας (μαζί με τα Νταμπασιανά, τα Ντανελιανά, την Αγία Άννα κ.α.), η οποία πήρε το όνομά της από τον τούρκο Αγά που την έκτισε και τη χρησιμοποίησε ως εξοχική κατοικία, ενώ την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας κατοικήθηκε από τις οικογένειες των χριστιανών της γύρω περιοχής. Αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση μετατόπισης του πληθυσμού για οικονομικοκοινωνικούς λόγους, καθώς η χάραξη νέου δρόμου το 1914 από τα Καλουδιανά στα Τοπόλια, συντέλεσε στην εγκατάλειψη του οικισμού προοδευτικά ως τα τέλη του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Αντίθετα κάποιοι άλλοι οικισμοί, όπως τα Φωτακιανά, δεν αναφέρονται σε επίσημα έγγραφα της περιόδου, καθώς κατοικήθηκαν αργότερα. Βλ. επίσης σχετικά Πεπονάκης Μ., «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897-1899», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998.

<sup>301</sup> Σύμφωνα με την απογραφή του 1881 χαρακτηρίζεται ως περιφέρεια που περιλαμβάνει 1.Ποταμίδα, Κουρθιανά, Γερωνυμιανά, Καλουδιανά, Κορφαλώνας.

<sup>302</sup> Παρόλο που η Καμάρα αποτελούσε εμπορικό κόμβο της περιοχής, εκεί σχολείο λειτούργησε αργότερα (1900-1904) σε σχέση με τη Ποταμίδα ( βλ παράρτημα πίνακας 3), καθώς αριθμούσε





Φωτ. 23 και 24: Η γονιμότητα της περιοχής της Ποταμίδας θα μπορούσε να αποδοθεί όχι μόνο στον Τυφλό ποταμό αλλά κυρίως στη σύσταση του εδάφους που συγκρατούσε το νερό (ιλυόλιθος), με αποτέλεσμα σε πολλά σημεία να υπάρχουν πηγάδια και πηγές, όπως η Βρύση στην Κορφή της Ποταμίδας, όπου και ο οικισμός Μπαμπαμέτης.



Φωτ. 25: Στις φωτογραφίες εικονίζεται τμήμα του οικισμού Μπαμπαμέτη εξωτερικά και εσωτερικά. (φωτογραφίες από το αρχείο του Μ.Βιολάκη 2011)

Η συγκεκριμένη εικόνα της κεντρική εξουσίας για τις ιδιαιτερότητες της περιοχής, ενδεχομένως επηρέαζε την εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής της εκάστοτε κυβέρνησης, καθώς αυτή εξαρτιόταν άμεσα από τους τοπικούς πολιτικούς παράγοντες που αύξαναν ολοένα περισσότερο την επιρροή τους. Καθοριστικός εικάζεται ότι ήταν και ο ρόλος των οικογενειών των Μαζοκοπάκηδων και Μπρεδάκηδων, οι οποίες μαζί με το Μαρκαντώνη από τα Τοπόλια, κατείχαν εξέχουσα θέση στην πολιτική ζωή του τόπου στο πλευρό του Ελευθέριου Βενιζέλου και συνέβαλλαν καθοριστικά στη διάνοιξη κεντρικού δρόμου ο οποίος περνούσε από την Ποταμίδα και ένωσε τα Εννιά χωριά<sup>304</sup> με το Καστέλι και τα Χανιά<sup>305</sup>, ευνοώντας την πρόσβαση στο συγκεκριμένο χωριό. Καταλυτικά ενδεχομένως λειτούργησε και η ενοικίαση από την κοινότητα του

---

λιγότερους κατοίκους σε σχέση με το σύνολο των κατοίκων που ζούσαν στους οικισμούς που υπάγονταν στην Ποταμίδα.

<sup>303</sup> Μαρτυρία Μαζοκοπάκη Γ.

<sup>304</sup> Στα Εννιά χωριά ή Ινναχώριον που βρίσκονται νοτιοδυτικά της Ποταμίδας και περιλαμβάνουν τα χωριά :Κούνεσι, Αερινόσι, Αμυγδαλοκεφάλι, Βλάτος, Έλος, Κάμπος, Κεραμωτή, Λούχι, Λίμνη, Μελισσιά, Παπαδιανά, Περιβόλια, Πλοκαμιανά, Ρογδιά, Σφηνάρι, Τζιτζιφιά, Μονή Χρυσοσκαλίτισσα. Απογραφή 1900, ο.π., σ.6.

<sup>305</sup> Σχετικά με τον πολιτικό ρόλο των οικογενειών Μαρκαντωνάκη και Μπρεδάκηδων βλ. Αναστασάκης Μιχ., 1954, ο.π., σ.15-16, 89-90, 117-118). Βλ. επίσης Σπανουδάκης Α, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κίσαμος μέσα από ιστορικές πηγές*, [http://sadentrepeze.blogspot.gr/2013/03/blog-post\\_1542.html](http://sadentrepeze.blogspot.gr/2013/03/blog-post_1542.html) φωτογραφία 14 στο παράρτημα. Ο Κωνσταντουλάκης επιπλέον αναφέρει στη βιογραφία του ότι στα παιδικά του χρόνια δούλεψε ως εργάτης στο συγκεκριμένο έργο. Κωνσταντουλάκης Γ., 1995, ο.π., σ.16.

κτηρίου ιδιοκτησίας οικογένειας Μπρεδάκη στα Γαλιανιά, όπου λειτούργησε, όπως προαναφέραμε, το Παρθεναγωγείο και ενδεχομένως για κάποιο διάστημα και το Δημοτικό σχολείο, καθώς βρισκόταν σε περισσότερο κομβικό σημείο, αφού την επικοινωνία των οικισμών γύρω από την Ποταμίδα με το χωριό την καθόριζε όχι μόνο η απόσταση από αυτό, αλλά και τα φυσικά εμπόδια (λόφοι, χείμαρροι) που διευκόλυναν ή δυσχέραιναν την συγκοινωνία, ειδικά, αν λάβουμε υπόψη ότι ελάχιστοι ήταν οι «αμαξωτοί» δρόμοι και τα γεφύρια στην περιοχή (φωτ. 25, 26, 27)<sup>306</sup> Έτσι για παράδειγμα η πρόσβαση στο Παρθεναγωγείο ήταν ευκολότερη για τα παιδιά από το Μάκρωνα παρά από τα Γερολιμνιά (ή Γερωνυμιά) που βρισκόταν σχεδόν στην ίδια απόσταση, καθώς στη δεύτερη περίπτωση τα παιδιά έπρεπε να περάσουν το ποτάμι.



Η γέφυρα στην Καμάρα του χωριού Βουλγάρω (φωτ.26 δεξιά), πολυσύχναστος κόμβος της εποχής, καθώς αποτελούσε το πέρασμα για τα Χανιά. Στο οίκημα πλησίον της γέφυρας (φωτ.25 αριστερά) φημολογείται ότι λειτούργησε το δημοτικό Καμάρας (ιδιοκτησία Μαρτσάκη Μανώλη). φωτ. Μιχαήλ Βιολάκη 2011.



Φωτ. 27: Ο νερόμυλος του Στέφανου Καλογρίδη (βλ. εκπαιδευτικές διαδρομές παρακάτω) που εξαιτίας της αρχιτεκτονικής του εικάζεται ότι κτίστηκε την ίδια περίοδο με την Αγία Άννα (ενετοκρατία). Η πρόσφατη αναπαλαίωσή του ανέδειξε ένα ξεχασμένο τμήμα του οδικού δικτύου της εποχής, καθώς τόσο ο νερόμυλος όσο και ο δρόμος έπαψαν να χρησιμοποιούνται από τη δεκαετία του 1950, επιβεβαιώνοντας ότι το σχολείο στα Γαλιανιά ήταν χτισμένο κοντά στο κομβικότερο σημείο του χωριού<sup>307</sup>.

<sup>306</sup> Τρεις μόλις γέφυρες ήταν οι σημαντικότερες στην περιοχή: της Καμάρας, στα Μαζοκοπιανά και στα Μπρεδιανά, όπου πρόσφατα ήρθε στο φως ενετικός μύλος (βλ. φωτ.27) .

<sup>307</sup> Κάκανος Γ., «Στην Ποταμίδα ξανά σε λειτουργία ο παλιός νερόμυλος», *Χανιώτικα νέα*, 28-9-2013

### 2.2.2.2.Γεωγραφική προέλευση του μαθητικού πληθυσμού

Οι γεωγραφικές περιοχές από τις οποίες προέρχονταν οι μαθητές και μαθήτριες του Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί:

Πίνακας 16: Γεωγραφική προέλευση μαθητών και μαθητριών Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας.

ΔΗΜΟΙ	Περιοχές	Συχνότητα	Ποσοστιαία Συχνότητα	Ποσοστό Συχνότητας
ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΕΛΙΟΥ	Καστέλι	3	,3	,3
	Βαρδιανά <sup>308</sup>	38	4,4	4,1
	Χαιρετιανά	111	12,8	12,1
	Νοπήγια	1	0,1	0,1
	Δραπανιάς	2	0,2	0,2
	Τοπόλια	1	,1	,1
	Ποταμίδα	<b>529</b>	61,4	57,4
	<b>Νταμπασιανά</b>	<b>3</b>	0,3	0,3
	Καλουδιανά	<b>65</b>	7,5	7,1
	Κουρθιανά	21	2,4	2,2
	<b>Μπαντουργιανά</b>	<b>2</b>	0,2	0,2
	Κορφαλώνας	9	1	1
	Γερολιμνιανά	25	2,9	2,7
	<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>810</b>		
	Βουλγάρω <sup>309</sup>	<b>23</b>	2,5	2,5
	Δερμιτζιανά	2	,2	,2
	Καμάρα <sup>310</sup>	4	,4	,5
	<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>839</b>		
Δ. ΠΑΝΕΘΗΜΟ	Μουρί	1	,1	,1
	Χουδαλιανά	2	,2	,2
	<b>Κάτω Παλαιόκαστρο</b>	1	0,1	0,1
	Μάκρωνας	3	,3	,3
	<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>7</b>		
	Χανιά	1	,1	,1
	Νέα Χώρα	2	,2	,2
ΑΜΕΡΙΚΗ	Αμερική	3	,3	,3
ΟΡΦΑΝΟΙ	Ορφανός/ή	9	1	1
	<b>Σύνολο</b>	<b>861</b>	<b>93,4</b>	<b>100,0</b>
	<b>Κενές Τιμές<sup>311</sup></b>	<b>60</b>	<b>6,5</b>	
	<b>Σύνολο</b>	<b>921</b>	<b>100,0</b>	

<sup>308</sup> Οικισμός κοντά στα Καλλεργιανά. Βερυκάκης Α.Α., *Ηρωικές μορφές της κρητικής επανάστασης του 1821: τοπική ιστορία Λουσακίων, Αντώνιος Ι.Βερυκάκης ή Βαρδαντώνης*, Κίσαμος 2004.

<sup>309</sup> Αναφέρεται Βουλγάρω στη Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης Ν. Σταυράκης 1881 σ.18 και Βουλγάρων και Καμάρα( κάτοικοι 184) στη Στατιστική του 1900.

<sup>310</sup> Υπάρχει και Καμάρα Κομούλι, επίσης Καμάρα Πανεθήμου βλ ο.π. ενδεικτικά στατιστική 1900, Αναστασάκης,1954.

<sup>311</sup> Στον Γενικό Έλεγχο δεν υπάρχουν στοιχεία για 60 περιπτώσεις από τις οποίες σύμφωνα με το Μαθητολόγιο οι 36 αφορούν ορφανούς/ες, το ποσοστό των οποίων ανέρχεται σε 5,2%.

Με βάση τον παραπάνω πίνακα (Βλ. χάρτη 5 στο Παράρτημα) παρατηρούμε ότι οι μαθητές και οι μαθήτριες του Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας προέρχονταν από 23 διαφορετικά χωριά και οικισμούς, ενώ σύμφωνα με τον Πίνακα σχολείων Κισάμου δημοσίας εκπαίδευσης του 1901 οι περιοχές οι οποίες υπάγονταν στο Δημοτικό Ποταμίδας ήταν αρχικά οι εξής μόλις 8: τα Χαιρεθιανά (αναφέρεται ότι το χωριό υπάγεται και στο Δημοτικό Δραπανιά, που όμως βρίσκεται σε λίγο μεγαλύτερη απόσταση από τη Ποταμίδα), Κουρθιανά, Βαρδιανά, Χουδαλιανά, Μάκρωνας (οι μαθητές του οποίου σημειώνεται ότι μπορούν να φοιτούν και στο Δημοτικό Σφακοπηγαδίου του δήμου Πανεθύμου), Καμάρα-Βουλγάρω (με τη σημείωση ότι οι μαθητές/τριες μπορούν να φοιτούν και στο δημοτικό Τοπολίων). Από τις υπόλοιπες τα Καλουδιανά, τα Γερωνυμιανά υπάγονταν στο Δημοτικό Δραπανιά, ο Κορφαλώνας και τα Παντουριανά στο Καστέλλι, ενώ για τους υπόλοιπους οικισμούς είτε δε γίνεται αναφορά είτε αποτελούν μεμονωμένες περιπτώσεις μαθητών που οι οικογένειές τους διέμεναν προσωρινά στην Ποταμίδα για οικογενειακούς ή επαγγελματικούς λόγους, δηλώνοντας ως «τόπο διαμονής πατρός» είτε τη μόνιμη κατοικία τους είτε τον τόπο διαμονής και εργασίας αποκλειστικά του πατέρα<sup>312</sup>. Πράγματι ελάχιστοι ήταν οι μαθητές των περιοχών αυτών που σύμφωνα με το Γενικό Έλεγχο του Δημοτικού Ποταμίδας φοίτησαν στο σχολείο το σχολικό έτος 1899-1900 και 1900-1901, επιβεβαιώνοντας ότι παρά τη σχετική σύγχυση δεν υπήρχε μεγάλη απόκλιση από το θεσμικό πλαίσιο.

Γενικότερα, η συντριπτική πλειοψηφία του μαθητικού πληθυσμού του Δημοτικού κατοικούσε στο δήμο Καστελλίου. Το μεγαλύτερο ποσοστό δηλώνει ως τόπο διαμονής, όπως είναι αναμενόμενο, την Ποταμίδα και τα Νταμπασιανά (61,7%), ακολουθούν τα Καλουδιανά και οι γειτονικοί σε αυτά οικισμοί (Κουρθιανά, Κορφαλώνας, Γερολιμνιανά) με ποσοστό 14,1%, έπονται τα Χαιρεθιανά με 12,8% και τέλος το Βουλγάρω με την Καμάρα και τα γειτονικά Δερμιτζιανά με ποσοστό 3,1%. Όλα τα παραπάνω χωριά απείχαν λιγότερο από μισή ώρα από την Ποταμίδα και η φοίτηση των μαθητών/τριων που προέρχονταν από αυτά ήταν υποχρεωτική, όπως όριζε τη νομοθεσία της εποχής<sup>313</sup>, με εξαίρεση το Καστέλλι, τα Τοπόλια, τα Νοπήγια, τα Χανιά, τη Νέα Χώρα και την Αμερική που αποτελούσαν, όπως προαναφέραμε, μεμονωμένες εξαιρέσεις. Αυτό συνέβαινε κυρίως, επειδή η Ποταμίδα ήταν το χωριό με τους περισσότερους κατοίκους στο δήμο Καστελλίου, μετά το Καστέλλι που ήταν η έδρα της επαρχίας Κισάμου και του δήμου, και επομένως ο πληθυσμός της δικαιολογούσε την ίδρυση σχολείου ήδη από το πρώτο έτος της Κρητικής Πολιτείας, προκειμένου να εξυπηρετηθούν και τα γειτονικά χωριά. Συγκεκριμένα σύμφωνα με την απογραφή του 1900 η Ποταμίδα και οι οικισμοί που την απάρτιζαν (Αγία Άννα, Μαζοκοπιανά, Ντανελιανά, Νταμπασιανά, Μπαμπαμέτη, Παπαδιανά, Κουρθιανά) αριθμούσαν περίπου 366 κατοίκους, τα Καλουδιανά 190, τα Χαιρεθιανά ή Χαιρεθιανά 155 και το Βουλγάρω ή Βουργάρω 184<sup>314</sup>. Επίσης στο συγκεκριμένο σχολείο φοιτούσαν μαθητές/τριες από χωριά και άλλων δήμων της επαρχίας Κισάμου λόγω της θέσης της Ποταμίδας σε κομβικό σημείο του οδικού δικτύου που ένωνε τα Εννιά χωριά (ή Ινναχώριον) με το Καστέλλι και τα Χανιά. Η εύκολη πρόσβαση στο συγκεκριμένο χωριό σε συνδυασμό με τα φυσικά εμπόδια (π.χ. διαμόρφωση εδάφους, Τυφλός χείμαρρος), ωθούσαν κάποιες οικογένειες να επιλέξουν τα σχολεία της Ποταμίδας για

<sup>312</sup> Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1900-1, Έγγραφα διάφορα-Α'». Πίνακας σχολείων Κισάμου δημοσίας εκπαίδευσεως 13-3-1901, Αρ.πρ.744.

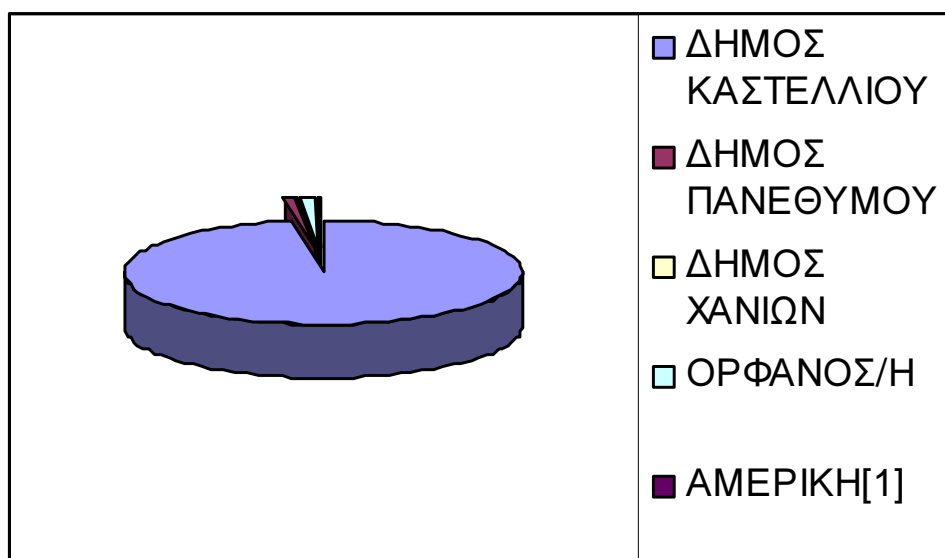
<sup>313</sup> Απαλλάσσονταν από τη υποχρεωτική φοίτηση όσοι κατοικούσαν περισσότερο από ½ ώρα μακριά από τη έδρα του σχολείου. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος Β, αρ. φυλ.86, αρ.νόμου 82, εν Χανίοις τη 2-8-1899, άρθρο 31.

<sup>314</sup> Βλ. χάρτη 5 με οικισμούς και χωριά της περιοχής στο Παράρτημα.

τη φοίτηση των παιδιών τους, παρόλο που το χωριό στο οποίο διέμεναν υπαγόταν σε άλλο δήμο ( γράφημα 13). Το φαινόμενο αυτό συνεχίστηκε ακόμα και όταν αργότερα ιδρύθηκαν σχολεία σε γειτονικά της Ποταμίδας χωριά, όπως στο Βουλγάρω και τα Καλουδιανά, τα οποία όμως λειτούργησαν περιστασιακά<sup>315</sup>.

Ως προς τον κοινωνικοοικονομικό τους χαρακτήρα, οι παραπάνω περιοχές δεν παρουσίαζαν σημαντικές διαφοροποιήσεις, καθώς πρόκειται για χωριά που εκτεινόταν στις όχθες του Τυφλού χειμάρρου (Ποταμίδα, Καλουδιανά) και τις κοντινές πλαγιές (Βουλγάρω, Χαιρεθιανά), με ανεπτυγμένη τη γεωργία. Το γεγονός όμως ότι η Ποταμίδα, όπως προαναφέραμε, βρισκόταν στο κέντρο και αποτελούνταν από μικρότερους οικισμούς κτισμένους σε κομβικά σημεία επικοινωνίας των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής με το Καστέλι (π.χ. Μπαμπαμέτη, Νταμπασιανά, Μπρεδιανά), τα Καλουδιανά<sup>316</sup>, αλλά και τα Χανιά (π.χ. Κατρεμάδω), καθιστούσε το χωριό διακομιστικό σταθμό. Την Ποταμίδα φαίνεται ότι επέλεγαν ως τόπο διαμονής και κάτοικοι άλλων περιοχών, όχι μόνο επειδή προσέφερε περισσότερες ευκαιρίες για εργασία αλλά και γιατί αποτελούσε μέρος ασφαλούς διαμονής για οικογένειες στις οποίες ο άνδρας απουσίαζε (λόγω θανάτου, μετανάστευσης ή περιστασιακής εργασίας σε ορεινές ή αστικές περιοχές). Στις περιπτώσεις αυτές εικάζουμε ότι καθοριστικό ρόλο διαδραμάτιζαν και τα συγγενικά δίκτυα, όπως αυτά είχαν αναπτυχθεί εκείνη την εποχή, καθώς η Ποταμίδα ήταν ένα από τα πεδινά χωριά της περιοχής, που οι κάτοικοι τόσο των ορεινών χωριών όσο και του Καστελλίου προτιμούσαν για τη σύναψη γάμων<sup>317</sup>.

Γράφημα 13 : Δήμοι προέλευσης μαθητών /μαθητριών Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας



<sup>315</sup> Σύμφωνα με τον πίνακα 3 στο παράρτημα και τον Κασιμάτη τα Δημοτικά σχολεία που λειτούργησαν στην ευρύτερη περιοχή την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας ήταν: Βουλγάρω 1900-1909 (Διορισμός Κων. Μανουσάκη ΙΑΚ Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία- Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1899- Έγγραφα διάφορα»), Δραπανιάς 1899-1913, Καλουδιανά 1907-1913, Καστέλλι 1899-1913, Μουρί 1899-19013, Παλαιόκαστρον 1899-1911, Σφακοπηγάδι 1899-1913, Τοπόλια 1899-1913. Κασιμάτης, Π., 1953, ο.π., σ.105-113.

<sup>316</sup> Ενδεχομένως στα Καλουδιανά λειτουργούσε Τελωνείο. Σπανουδάκης Α, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κίσαμος μέσα από ιστορικές πηγές*, [http://sadentrepe.se.blogspot.gr/2013/03/blog-post\\_1542.html](http://sadentrepe.se.blogspot.gr/2013/03/blog-post_1542.html)

<sup>317</sup> Βλ.Κωνσταντουλάκης Γ.1995, ο.π., σ.13, Καμηλάκης Λ., 2002 ,ο.π., σ.461-262.

Πίνακας 17 : Δήμοι προέλευσης μαθητών /μαθητριών Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας

ΠΕΡΙΟΧΕΣ	Συχνότητα	%
ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΕΛΛΙΟΥ	839	97,4
ΔΗΜΟΣ ΠΑΝΕΘΥΜΟΥ	7	,8
ΔΗΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ	3	,3
ΟΡΦΑΝΟΣ/Η	9	1
ΑΜΕΡΙΚΗ <sup>318</sup>	3	,3
Σύνολο	861	93,5
Κενές Τιμές	60	6,5
Σύνολο	921	100,0

Μελετώντας τη γεωγραφική προέλευση ξεχωριστά μαθητών και μαθητριών του Δημοτικού, παρατηρούμε ότι, σύμφωνα με τους παρακάτω πίνακες (18 και 19) και το γράφημα 14, τα αγόρια που φοιτούσαν στο σχολείο προέρχονταν και από τις 23 συνολικά περιοχές που αναφέρονται στον Πίνακα 16 (σ.75 στην ίδια εργασία) σε αντίθεση με τα κορίτσια που κατοικούσαν σχεδόν αποκλειστικά στο δήμο Καστελίου και ειδικότερα στους περισσότερο κοντινούς στην Ποταμίδα οικισμούς, καθώς, παρόλο που η φοίτηση ήταν υποχρεωτική και για τα δυο φύλα, σύμφωνα με τη νοοτροπία της εποχής η εκπαίδευση των κοριτσιών θεωρούνταν περιττή και η πρόσβαση στο σχολείο από απομακρυσμένες περιοχές δυσκολότερη. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι οι ορφανοί παρουσιάζουν το δεύτερο σε σειρά ποσοστό (1,2% σύμφωνα με τον Γενικό έλεγχο ή 8,9% σύμφωνα με το Μαθητολόγιο)<sup>319</sup>.

Πίνακας 18: Δήμοι προέλευσης μαθητών Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΕΛΙΟΥ	753	97,2	91,1	97,6
ΔΗΜΟΣ ΠΑΝΕΘΥΜΟΥ	7	,9	,8	98,4
ΔΗΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ	3	,4	,4	98,8
ΟΡΦΑΝΟΣ/Η	9, 45	1,2	,8	99,6
ΑΜΕΡΙΚΗ	3	,4	,4	100,0
Total	775	93,7	100,0	
Missing System	52	6,3		
Total	827	100,0		

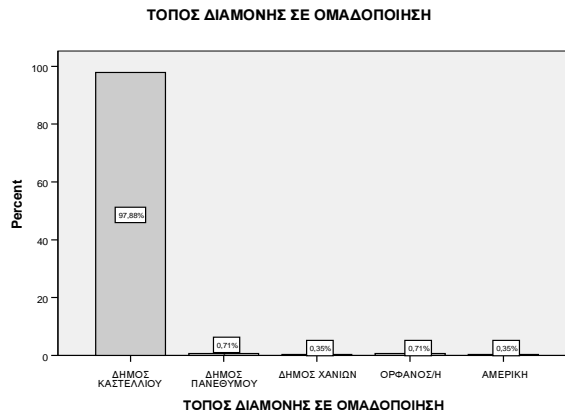
<sup>318</sup> Φραγκάκης Α, *Οικονομία και Κοινωνία, Η μεγάλη βενιζελική μεταρρύθμιση, 1910-1932 Στα χρόνια του Βενιζέλου...*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», σ.100.

<sup>319</sup> Ο αριθμός των ορφανών μαθητρών/μαθητριών παρουσιάζεται με ασάφεια και προχειρότητα στον Γενικό έλεγχο, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις είτε εμφανίζεται κενό στον τόπο διαμονής του πατρός είτε ενώ σημειώνεται ο χαρακτηρισμός ορφανός στη στήλη «επάγγελμα πατρός» δεν συμβαίνει το ίδιο και στον «τόπο διαμονής». Στην προκειμένη περίπτωση περισσότερο αξιόπιστο ποσοστό φαίνεται να είναι το 8,9%, καθώς οι ορφανοί/νέα που εντοπίστηκαν στο Μαθητολόγιο ήταν 82 άτομα.

Πίνακας 19 : Δήμοι προέλευσης μαθητριών Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας

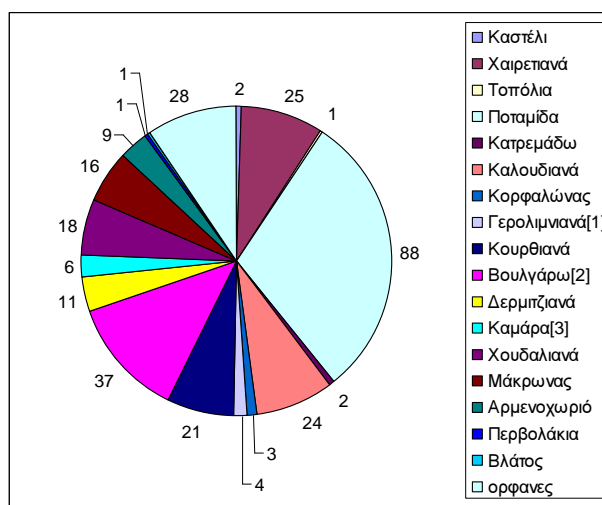
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΕΛΛΙΟΥ	86	91,5	100,0	100,0
Missing	System	8	8,5		
Total		94	100,0		

Γράφημα 14: Δήμοι προέλευσης μαθητριών Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας



Παράλληλα, σχετικά με τη δημογραφική προέλευση των μαθητριών/των του Παρθεναγωγείου Ποταμίδας παρατηρήσαμε ότι σύμφωνα με τον Γενικό Έλεγχο του σχολείου ο τόπος διαμονής του πατέρα και ο τόπος καταγωγής δε διαφέρουν σε ποσοστό 95%, όπως περίπου ίσχυε και στο Γενικό Έλεγχο του Δημοτικού (πίνακας 20, γράφημα 15). Πληροφορίες για τη γεωγραφική προέλευση των μαθητριών δίνει ο πίνακας που ακολουθεί. Τα τρία αγόρια που φοίτησαν στο Παρθεναγωγείο εξετάζονται χωριστά<sup>320</sup>.

Γράφημα 15 : Γεωγραφική προέλευση μαθητριών Παρθεναγωγείου Ποταμίδας



<sup>320</sup> Ως τόπος διαμονής του πατέρα των τριών αγοριών αναφέρονται τα Δερμιτζιανά, τα Χουδαλιανά και η Ποταμίδια.

Πίνακας 20 : Γεωγραφική προέλευση μαθητριών Παρθεναγωγείου Ποταμίδας

		ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ	Συχνότητα	Ποσοστιαία Συχνότητα	
<b>Δ. ΚΑΣΤΕΛΙΟΥ</b>		Καστέλι	2	,7	
		Χαιρετιανά	25	8,4	
		Τοπόλια	1	,3	
	ΠΟΤΑΜΙΔΑ		Ποταμίδα	88	29,6
			Κατρεμάδω	2	,7
			Καλουδιανά	24	8
			Κορφαλώνας	3	1
			Γερολιμνιανά <sup>321</sup>	4	1,3
			Κουρθιανά	21	7
			<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>170</b>	<b>57,2</b>
			Βουλγάρω <sup>322</sup>	37	12,5
		Δερμιτζιανά	11	3,7	
		Καμάρα <sup>323</sup>	6	2,0	
		<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>54</b>	<b>18,2</b>	
<b>Δ. ΠΑΝΕΘΗΜΟΥ<sup>324</sup></b>		Χουδαλιανά	18	6	
		Μάκρωνας	16	5,4	
		Αρμενοχωριό	9	3,0	
		Περβολάκια	1	,3	
		<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>44</b>	<b>14,8</b>	
<b>Δ. ΙΝΝΑΧΩΡΙΟΥ</b>		Βλάτος	1	,3	
<b>ΟΡΦΑΝΕΣ<sup>325</sup></b>			28	9,4	
<b>Γενικό Σύνολο</b>			<b>297</b>	<b>100</b>	

Όπως διαπιστώνουμε και από το γράφημα που ακολουθεί το μεγαλύτερο ποσοστό των μαθητριών του Παρθεναγωγείου προέρχονταν από το Δήμο Καστελλίου (75,4%). Οι παραπάνω ενδείξεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν αναμενόμενες, αλλά δε συμβαίνει το ίδιο και με τις 44 μαθήτριες από διάφορα χωριά του δήμου Πανεθήμου, καθώς διοικητικά οι συγκεκριμένοι οικισμοί δεν υπάγονταν στην Ποταμίδα. Μετά από επιτόπια έρευνα διαπιστώσαμε ότι από τους οικισμούς του Δήμου Πανεθήμου που αναφέρονται στο Μαθητολόγιο, τα Χουδαλιανά, ο Μάκρωνας και το Αρμενοχωριό βρίσκονται σε απόσταση μικρότερη από το Παρθεναγωγείο Ποταμίδας σε σχέση με το πλησιέστερο σχολείο του δήμου Πανεθήμου, που ήταν το αδιαίρετο Δημοτικό

<sup>321</sup> Διαφορετικά αναγράφονται στα σχολικά αρχεία Γερωνυμιανά.

<sup>322</sup> Αναφέρεται Βουλγάρω στη στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης του Ν.Σταυράκη 1881 σ.18, ενώ στην απογραφή του 1900 Βουλγάρων και Καμάρα με 184 κατοίκους .

<sup>323</sup> Υπάρχει και Καμάρα Κομούλι .

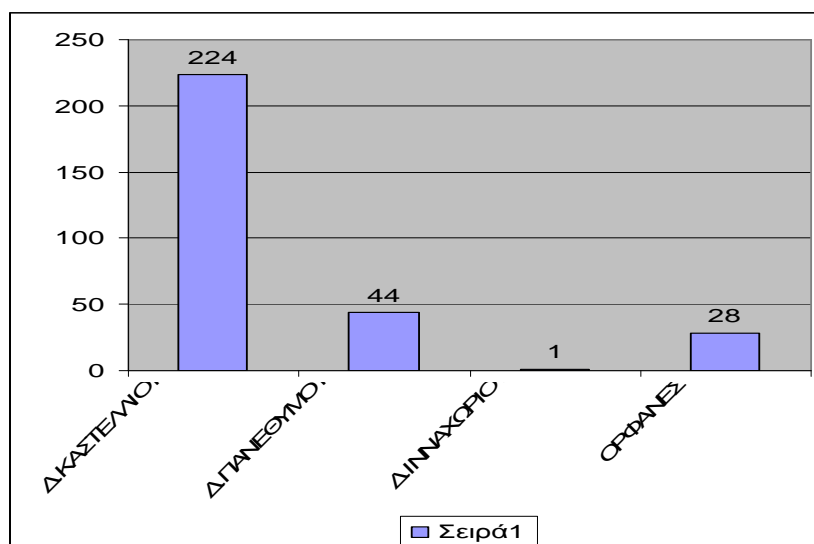
<sup>324</sup> Γράφεται και Πανεθύμου

<sup>325</sup> Σχετικά με τον ακριβή αριθμό των μαθητριών που χαρακτηρίζονται στο Γενικό Έλεγχο του Παρθεναγωγείου ως «ορφανές», διαπιστώσαμε ότι αυτές ήταν 11 το 1910, 9 το 1911 και 8 το 1912. Το σχολικό έτος 1913-1914 η δασκάλα του χωριού (Αντωνία Τσόντου) δηλώνει κανονικά τον τόπο διαμονής του πατέρα των 9 ορφανών κοριτσιών (3 από Ποταμίδα, 5 από Βουλγάρω και 1 από Γερολιμνιανά), με αποτέλεσμα να εμφανίζονται ως προς τον τόπο διαμονής 28 ορφανές, ενώ ως προς την κοινωνικοοικονομική προέλευση 37.



Σφακοπηγαδίου<sup>326</sup>. Πρόκειται για χωριά που βρίσκονται πολύ κοντά στο Βουλγάρω και την Καμάρα, στα οποία όμως δε λειτουργούσε Δημοτικό σχολείο εκείνη την περίοδο. Η περίπτωση της μαθήτριας από τα Περιβολάκια, χωριό δίπλα από το Σφακοπηγάδι, είναι μεμονωμένη και πιθανόν ίσχυε ό,τι και για τις περιπτώσεις των μαθητριών από τα Τοπόλια, το Καστέλι, και το Βλάτος. Τη μετακίνησή της 1ης μαθήτριας δικαιολογούσε η παύση λειτουργίας του Παρθεναγωγείου Τοπολίων το 1911, της δεύτερης οικογενειακοί λόγοι, καθώς ήταν συχνό φαινόμενο να διαμένουν οι μαθήτριες σε συγγενικά σπίτια, για να πηγαίνουν στο σχολείο. Επίσης η οικογένεια της τρίτης μαθήτριας διατηρούσε επιχείρηση στην Ποταμίδα και πιθανόν, ενώ αρχικά δηλώθηκε ως τόπος διαμονής το Καστέλι, στην πραγματικότητα να διέμενε μαζί με την οικογένειά της στην Ποταμίδα λόγω των επαγγελματικών υποχρεώσεων των οικείων της<sup>327</sup>

Γράφημα 16 : Δήμοι προέλευσης μαθητριών Παρθεναγωγείου Ποταμίδας



Κατηγοριοποιώντας στη συνέχεια τις περιοχές διαμονής των οικογενειών των μαθητριών ανάλογα με την απόσταση από το Παρθεναγωγείο Ποταμίδας διαπιστώσαμε ότι το 47,6% (142 εγγραφές) προερχόταν από την Ποταμίδα και τους πλησιέστερους οικισμούς που σύμφωνα με την απογραφή του 1881 υπάγονταν σε αυτήν<sup>328</sup> και το 41,3% (123 εγγραφές) από τα κοντινά χωριά, τα οποία απείχαν από την Ποταμίδα ως μισή ώρα απόσταση<sup>329</sup>. Το μεγαλύτερο επομένως ποσοστό των μαθητριών του Παρθεναγωγείου διέμενε στην Ποταμίδα και τους γύρω οικισμούς, διαπίστωση αναμενόμενη, όχι μόνο εξαιτίας της γεωγραφικής θέσης του σε σχέση με τα γειτονικά

<sup>326</sup> Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1900-1- Έγγραφα διάφορα-Α' ». Πίνακας σχολείων Κισσάμου δημοσίας εκπαιδύσεως 13-3-1901, Αρ.πρ.744.

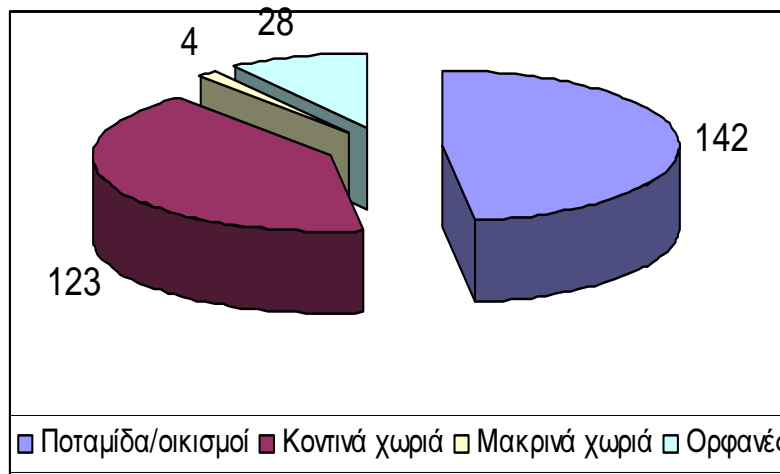
<sup>327</sup> Σχετικά με τις κοινότητες της επαρχίας Κισσάμου Βλ. Αναστασάκη Μ., 1954.

<sup>328</sup> Πρόκειται για τους οικισμούς Κατρεμάδω, Καλουδιανά, Κορφαλώνας, Γερολιμνιανά, Κουρθιανά

<sup>329</sup> Πρόκειται για τα χωριά Χαιρεθιανά, Βουλγάρω, Δερμιτζιανά, Καμάρα, Χουδαλιανά, Μάκρωνας Αρμενοχωριό, Περβολάκια.

χωριά<sup>330</sup>, αλλά και γιατί ήταν το χωριό με τις περισσότερες μαθήτριες (29,6%), πολλές από τις οποίες ήδη είχαν ξεκινήσει την εκπαίδευσή τους στο Δημοτικό του χωριού.

Γράφημα 17 : Γεωγραφική προέλευση μαθητριών Παρθεναγωγείου Ποταμίδας ανάλογα με την απόσταση του τόπου διαμονής από το σχολείο



Επομένως ολοκληρώνοντας τη σύγκριση των δυο σχολείων ως προς το δημογραφικό τους χαρακτήρα βασιζόμενοι στην επεξεργασία των σχολικών αρχείων διαπιστώνουμε ότι η κεντρική διοίκηση αδυνατούσε να σχηματίζει μια ξεκάθαρη εικόνα για την περιοχή και επομένως να ελέγξει αν τηρούνταν πλήρως οι προβλεπόμενες προϋποθέσεις σχετικά με την ίδρυση και τη λειτουργία των συγκεκριμένων σχολείων. Παρόλα αυτά η Ποταμίδα εμφανιζόταν ως το πολυπληθέστερο σε κατοίκους χωριό λόγω τους πλήθους των οικισμών που την απάρτιζαν, με κομβική θέση γεγονός που δικαιολογεί την ίδρυση εκεί δυο σχολείων. Ο αριθμός των χωριών και των οικισμών που δηλώνονταν ως «τόπος διαμονής πατρός» ήταν πολύ μεγάλος και στις δυο περιπτώσεις, καταδεικνύοντας το εύρος της περιοχής που τα δυο σχολεία εκπαιδευτικά εξυπηρετούσαν, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι για κοινωνικούς μάλλον λόγους τα κορίτσια σε ελάχιστες περιπτώσεις διέμεναν σε περιοχές εκτός του χωριού που λειτουργούσε το σχολείο, ειδικά μέχρι την ίδρυση του Παρθεναγωγείου.

<sup>330</sup> Υπόνοιες για άσκηση πολιτικών πιέσεων από την οικογένεια Μπρεδάκη και Φωτάκη, που εκείνη την εποχή είχαν διασυνδέσεις με την φιλοβενιζελική παράταξη, δεν επιβεβαιώθηκαν.

## 2.2.3. Κοινωνικο-οικονομική φυσιολογία

### 2.2.3.1. Κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά σχολείων Ποταμίδας

Προκειμένου να προσδιορίσουμε τον κοινωνικοοικονομικό χαρακτήρα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Ποταμίδας διερευνήσαμε την κοινωνική προέλευση κάθε μαθητή/τριας. Εκτιμώντας ότι η κοινωνική ομάδα που ανήκει ένας μαθητής/τρια καθορίζεται από το εισόδημα, τη μόρφωση, το εύρος και τη θέση της οικογένειας στο κοινωνικό δίκτυο<sup>331</sup>, αλλά και το επάγγελμα του πατέρα, περιοριστήκαμε στην μελέτη μόνο της τελευταίας παραμέτρου, όχι μόνο γιατί θεωρούμε ότι περιλαμβάνει εν μέρει τις προηγούμενες αλλά και γιατί είναι το μόνο στοιχείο για το οποίο διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες.

Από τα Μαθητολόγια των δυο σχολείων κατηγοριοποιήσαμε τα δηλωμένα επαγγέλματα των γονέων σε ομάδες με παρόμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά. Στο σημείο αυτό αντιμετωπίσαμε σημαντικές δυσκολίες, καθώς δεν υπάρχει μια αποδεκτή ταξινόμηση και επίσης δε δηλώνεται πάντοτε το επάγγελμα με ακρίβεια στα σχολικά αρχεία. Εντοπίστηκε μάλιστα περίπτωση ο ίδιος γονέας να δηλώνει διαφορετικά επαγγέλματα σε διαφορετικά σχολικά έτη, ενώ αρκετά ήταν και τα κενά στην αντίστοιχη στήλη.

Η κατάταξη των επαγγελμάτων σε έξι κατηγορίες συνιστά μια προσπάθεια αποφυγής του σχήματος ανώτερη –μεσαία- κατώτερη τάξη<sup>332</sup>, καθώς ειδικά στη επαρχία τα όρια δεν ήταν σαφή, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη ότι σε αγροτικές κοινωνίες, όπως αυτή της Κισάμου, στο πλαίσιο μιας οικονομίας που βασιζόταν στην αυτάρκεια και την πολλαπλή δραστηριότητα<sup>333</sup>, κάθε κάτοικος συχνά ασκούσε περισσότερα του ενός επαγγέλματα, ανεξάρτητα με το ποιο από αυτά δήλωνε<sup>334</sup>. Παράλληλα, για τον ίδιο λόγο η ταξινόμηση των επαγγελμάτων σε τομείς πρωτογενούς και δευτερογενούς παραγωγής, με βάση τα χαρακτηριστικά επαγγελματικών κατηγοριών, όπως αυτές παρουσιάζονται σε στατιστικές της εποχής, δε βρίσκει απόλυτη εφαρμογή στην αγροτική κοινωνία της υπαίθρου, ειδικά σε μια περίοδο μετάβασης, όπως αυτή που εξετάζουμε<sup>335</sup>.

<sup>331</sup> Τσαντηρόπουλος Α., 2007, ο.π., σ.181-185.

<sup>332</sup> Το συγκεκριμένο σχήμα εφαρμόστηκε για τη γερμανική κοινωνία κυρίως από τους Scheuch και Moore -Kleining. Με κριτήριο το ενδεχόμενο ύψος του μισθού, τη σχέση με θέσεις εξουσίας καθώς και το κοινωνικό γόητρο. Σύμφωνα όμως με τον Ζώρζ Γκέρβιτς οι κοινωνικές τάξεις εμφανίζονται μόνο στις εκβιομηχανισμένες κοινωνίες όπου τα τεχνικά πρότυπα και οι οικονομικές λειτουργίες έχουν έντονη παρουσία. Ο Σβολόπουλος επίσης υποστηρίζει ότι η διαμόρφωση ανώτερης τάξης στην ελληνική κοινωνία είναι δύσκολο να επιβεβαιωθεί, πολύ περισσότερο στην Κρήτη όχι μόνο εξαιτίας της έλλειψης ουσιαστικής αριστοκρατίας και ανώτερης αστικής τάξης αλλά και διότι στις περιορισμένες διαστάσεις των αστικών κέντρων επικρατούσαν τα κατώτερα και μεσαία αστικά στρώματα. Σβολόπουλος Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα σ.145 στο Μαμάκης Γ., 2010, ο.π., σ.110.

<sup>333</sup> Μοσχονάς Α., Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, Η περίπτωση της Ελλάδας, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986, σ.270 και Ψυχογιός Δ., Προίκες, φόροι σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19<sup>ου</sup> αιώνα, Αθήνα 1987. Βλ. επίσης Ψυχογιός Δ., «Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων», στο *Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, Ψυχογιός Δ. κ.α.(επιμ.), Εθνικό κέντρο κοινωνικών ερευνών, Αθήνα 1987, σ.7.

<sup>334</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Τεύχος Δ, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής (Περίοδος Α, Συνεδρίασις Ν), 14 Ιουλίου 1901, σ.1142β-1143<sup>α</sup>, στο Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.135.

<sup>335</sup> Μαμάκης Γ., 2010, ο.π., σ.111, στατιστική 1900, Επίσημα Πρακτικά Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, εκ του τυπογραφείου της κυβερνήσεως 1910, Συνεδρίασις ΙΖ, 14/12/1910, σ.134 στο Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.74-75. Βλ. επίσης Χουρδάκης Α., «[www.crete.gov.gr/attachments/article/.../Κοινωνίες%20σε%20μετάβαση.d...](http://www.crete.gov.gr/attachments/article/.../Κοινωνίες%20σε%20μετάβαση.d...)», Νιτσιάκος Β.,

Ειδικότερα, ενώ σε τοπικό επίπεδο, στην ύπαιθρο κυρίως, οι αρρενογονικές και προσωποπαγείς σχέσεις συγγένειας συνεχίζουν να κυριαρχούν και να αποτελούν προϋπόθεση για την ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων<sup>336</sup>, παράλληλα, όταν οι οικονομικές συνθήκες το επιτρέπουν, εμφανίζεται μια τάση αποδέσμευσης από τον οικογενειακό κλοιό και ενασχόλησης με άλλες περισσότερο επισφαλείς δραστηριότητες, όπως το εμπόριο, το οποίο όμως άφηνε περισσότερο περιθώρια κέρδους<sup>337</sup>. Η παραπάνω τακτική σε συνδυασμό με την παραχώρηση του δικαιώματος αγοράς γης<sup>338</sup> είχε ως αποτέλεσμα στην κοινωνία της υπαίθρου, και ειδικά της Κισιάμου, να υπερτερούν αριθμητικά οι χριστιανοί ιδιοκτήτες μικρών ή μεγάλων εκτάσεων γης (κτηματίες), οι έμποροι ορισμένοι από τους οποίους ασχολούνταν με χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες και οι βιοτέχνες/τεχνίτες. Λιγосτοί όμως ήταν οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι κληρικοί<sup>339</sup> και οι κτηνοτρόφοι, κυρίως στα ορεινά, που, εξαιτίας της κουλτούρας συνεργασίας που τους διέκρινε και της στρατιωτικής τους δράσης τον προηγούμενο αιώνα, εμφάνιζαν αξιόλογη κοινωνική και πολιτική επιρροή<sup>340</sup>. Παράλληλα στις μεγάλες πόλεις του νησιού η μουσουλμανική κοινότητα, η οποία στο παρελθόν ασκούσε τα περισσότερο προσοδοφόρα επαγγέλματα και την εξουσία, άρχισε να αποδυναμώνεται λόγω της πολιτικής αστάθειας και των πρόσφατων επαναστατικών κινημάτων σε αντίθεση με τους χριστιανούς που, καθώς ασχολούνταν με το εμπόριο, ολοένα αύξαναν τα κέρδη τους υποκαθιστώντας πριν την Αυτονομία τις τράπεζες. Σημαντικός επίσης ήταν στις πόλεις ο αριθμός των δημόσιων λειτουργών (στελέχη της διοίκησης, κατώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, δάσκαλοι, κληρικοί ) αλλά και οι εργάτες<sup>341</sup>.

Αποτέλεσμα των οικονομικών αυτών εξελίξεων ήταν να αναδειχθεί στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα μια ιδιότυπη «άρχουσα» τάξη στην κρητική κοινωνία, με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά στα αστικά κέντρα και την απομονωμένη επαρχία, λόγω έλλειψης κατάλληλου για το εμπόριο οδικού δικτύου<sup>342</sup>, χωρίς όμως να καταργούνται

---

*Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα 1991 σ.139.Ο Τσουκαλάς θεωρεί την αποικιοκρατία ως ενδιάμεση φάση μεταξύ των σταδίων της φεουδαρχίας και του καπιταλισμού, διάκριση με την οποία Πιζάνιας διαφωνεί. Τσουκαλάς Κ. *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 274-278. Πιζάνιας Π. «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις καπιταλιστικού κέντρου και της υποανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνικά ιστοριογραφία» *Μνήμων*, 11, 1987, σ.268-286.

<sup>336</sup> Σύμφωνα με τον Τσαντηρόπουλο στις αγροτικές κοινωνίες ιδιαίτερη βαρύτητα για ένα άτομο ως μορφή συλλογικής βούλησης έχει η ομάδα αιματοσυγγενών του, έπονται οι αγχιστείες και ακολουθούν οι τελετουργικοί συγγενείς, οι οποίοι συνιστούν και τον κύκλο των πιο εξατομικευμένα επιλεγμένων σχέσεων του ατόμου. Απόδειξη επιρροής ενός άνδρα είναι το εύρος της επιρροής του σχετικά με καθημερινά κοινωνικά, ακόμα πολιτικά, ζητήματα, σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο κύκλο ανθρώπων, ακόμα και έξω από τα όρια της τοπικής κοινωνίας (**κόζι**). Σε αυτή την περίπτωση οι πολιτικές ιδεολογίες δεν εκφράζουν συγκεκριμένα τμήματα της κοινωνίας, καθώς βασίζονται στην καιροσκοπική υποστήριξη οποιασδήποτε εξουσίας. Τσαντηρόπουλος Α., 2007, ο.π., σ.182-185, Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, 1988, ο.π., σ. 95-96 και Νιτσιάκος Β., 1991, ο.π., σ. 50,52, 77,87,89.

<sup>337</sup> Νιτσιάκος Β., 1991, ο.π., σ.29-30. Σχετικά με την ιστορία της ανταρσίας και το ρόλο της οικογένειας στη Δυτική Κρήτη βλ. Αστρινάκη Ο., *Ο άνδρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άνδρα; Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή δυτική Κρήτη* (ιδ. Διατριβή), Αθήνα Ιούλιος 2002, σ.12-15.

<sup>338</sup> Μαργαρίτης Γ., 1998, ο.π., σ.105.

<sup>339</sup> Η Κίσαμος εμφανίζεται με το μεγαλύτερο ποσοστό κληρικών στο νομό ανάλογα με τον πληθυσμό της, ενδεικτικό της μεγάλης επιρροής της εκκλησίας στην περιοχή.

<sup>340</sup> Μαυράκης Ι.Γ., *Ποιμενικά Δυτικής Κρήτης*, Τυπογραφείο Κ.Μαυριδάκη, Χανιά 1948, σ.33-45, 80-84, 64-75. Ο Ανδρουλάκης αναφέρεται στη χειραφέτηση των Κισαμιτών απέναντι στην εκκλησία και την Πολιτεία εξαιτίας της δημοκρατικής κουλτούρα των ντόπιων, Βλ. Ανδρουλάκης Γ., 1990, ο.π., σ.178.

<sup>341</sup> Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνση επί των εσωτερικών, *Στατιστική της Κρήτης, Πληθυσμός 1900*, Εν Χανίοις 1904, σ. 63-65.

<sup>342</sup> Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, 1988, ο.π., σ.78.

οι στενοί μεταξύ τους κοινωνικοί δεσμοί<sup>343</sup>. Στις πόλεις η άρχουσα τάξη συγκροτείται κυρίως από μεγαλοκεφαλαιούχους επαγγελματίες του δευτερογενούς τομέα (εμπόρους, βιοτέχνες, διανοούμενους) που προσανατολίζονται προς την Ευρώπη εξαρτημένοι οικονομικά από αυτήν και μιμούμενοι τα δυτικά πρότυπα. Αντίθετα στην ύπαιθρο η άρχουσα τάξη βασίζεται περισσότερο στην κοινωνική επιρροή και την ενεργό πολιτική δράση των εκπροσώπων της και λιγότερο στην οικονομική επιφάνεια<sup>344</sup>, ενώ σταθερή παραμένει η πίστη τους στην παράδοση<sup>345</sup>. Καθώς τα όρια ως προς την κοινωνική θέση των κατοίκων εκείνη την εποχή δεν είναι απόλυτα διακριτά<sup>346</sup>, τα κοινωνικά δίκτυα δεν περιορίζονται γεωγραφικά, με αποτέλεσμα να σημειώνεται η τάση μετακίνησης των κατοίκων της επαρχίας προς τα αστικά κέντρα.

Συνδυάζοντας τα παραπάνω δεδομένα με στοιχεία τα οποία αντλήσαμε μετά από επιτόπια έρευνα για την οικονομική και κοινωνική επιφάνεια ορισμένων οικογενειών του χωριού, καταλήξαμε στην εξής κατηγοριοποίηση:

1.Επαγγέλματα υψηλού κύρους λόγω μόρφωσης, οικονομικής επιφάνειας ή υψηλής θέσης στη δημόσια διοίκηση, Στην κατηγορία αυτή εντάσσουμε τους δημάρχους και τους οπλαρχηγούς μαζί με τους κτηματίες, καθώς μελετήθηκαν ως περιπτώσεις και διαπιστώσαμε ότι μετά τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, τα ίδια πρόσωπα που δήλωναν δήμαρχοι και οπλαρχηγοί στη συνέχεια δήλωναν κτηματίες. Επιπλέον ορισμένες από τις αναφερόμενες οικογένειες κτηματιών συμμετείχαν στους επαναστατικούς αγώνες του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Επίσης τη μοναδική περίπτωση ιατρού την εντάξαμε στη συγκεκριμένη κατηγορία, καθώς πρόκειται για ευκατάστατη οικογένεια με μεγάλη επιρροή στην τοπική κοινωνία, όπως συνέβαινε με τις περισσότερες περιπτώσεις ιατρών στην Κρήτη οι οποίοι διακρίθηκαν για τη στρατιωτική και πολιτική τους δράση.<sup>347</sup>

2.Δημόσιοι υπάλληλοι και ιερείς. Η συγκεκριμένη επαγγελματική κατηγορία αντλούσε το κύρος της από την σχέση με το επίσημο κράτος και την εκκλησία.

<sup>343</sup> Περάκης Μ, *Έρευνες για την οικονομία και την κοινωνία της Κρήτης του 19<sup>ου</sup> αιώνα*, (διατριβή), Αθήνα 2005, σ.615.

<sup>344</sup>Η Καλλιτάκη Μερτικοπούλου αναφέρεται στην διάκριση των κατοίκων της υπαίθρου σε «βουνίσσιους» και «καμπίσιους» και τον ανταγωνισμό των δυο αυτών ομάδων. Οι πρώτοι ασχολούνταν κυρίως με την κτηνοτροφία και ήταν περισσότερο ριζοσπαστικοί σε αντίθεση με τους δεύτερους που στην πλειοψηφία τους ήταν γεωργοί και συντηρητικότεροι. Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου, Κ., 1988, *ο.π.*, σ.96-97.

<sup>345</sup>Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ξεχωριστής κουλτούρας της επαρχίας Κισάμου είναι η ιδιαίτερη μουσική παράδοση που είχε αναπτυχθεί και διατηρείται ως σήμερα. Ένας από τους παράγοντες διαφοροποίησής της ίσως ήταν η συχνή επικοινωνία των Κισαμιτών με την Ιταλία απ όπου παρήγγελλαν βιολιά, αλλά και η ιδιομορφία του εδάφους, ώστε να αναπτυχθούν πολλά είδη συρτού αλλά και τα λεγόμενα ριζίτικα στα οποία διατηρούνται βυζαντινές επιρροές. Στην Κίσαμο γεννήθηκαν και έζησαν στα τέλη του 19-αρχές 20<sup>ου</sup> αιώνα γνωστοί σε όλη την Κρήτη βιολάτορες, οι περισσότεροι από τους οποίους πρωτοστάτησαν σε μάχες του κρητικού αγώνα. Δεικτάκης Αθ., *Χανιώτες λαϊκοί μουσικοί που δεν υπάρχουν πια*, Καστέλλι Κισάμου 1999, σ.290-291. Για πληροφορίες σχετικά με τα ριζίτικα σε Χανιά και ειδικά στην επαρχία Κισάμου βλ. Αποστολάκης Σ., *Ριζίτικα: τα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*, Χανιά 2010. Επίσης αναλυτική αναφορά στις διαφορές στον τρόπο ζωής των κατοίκων επαρχίας και πόλεων βλ. Αρχοντάκη Σ., «Εισοδήματα , τρόπος ζωής και συμπεριφορές στην Κρητική Πολιτεία», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα*, Πρακτικά συμποσίου επιμ.Τρούλης Μ., Ρέθυμνο 2007, σ.385-389 και Καλλιτάκη Μερτικοπούλου, 1988, *ο.π.*, σ.96-98.

<sup>346</sup>Σχετικά με την απουσία διαμορφωμένων κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα βλ. Χαράλαμπος Δ., 1989, *ο.π.*, σ.28. Επίσης την ύπαρξη διαμορφωμένης αστικής τάξης στην Ελλάδα το 19<sup>ο</sup> αιώνα αμφισβητούν ενδεικτικά οι Σβολόπουλος Κ., 1974, *ο.π.*,σ.145 και 2005, *ο.π.* σ.142-149, Μαμάκης Γ., 2010, *ο.π.*, σ. 109-110, Πιζάνιας Π., 1987,*ο.π.*, σ.271. Σχετικά με την πολλαπλή δραστηριότητα στην ελληνική κοινωνία βλ. Μοσχονάς Α., 1986, *ο.π.*, σ.270.

<sup>347</sup>Σχετικά με τη δράση Κρητών ιατρών στις κρητικές επαναστάσεις βλ. Δετοράκης Μ., *Γιατροί αγωνιστές των κρητικών επαναστάσεων του 19<sup>ου</sup> αιώνα*, Ηράκλειο 1987 σ.16-19, Τρούλης Μ., 2005, *ο.π.*

3. Έμποροι. Πρόκειται για ανερχόμενη επαγγελματική κατηγορία, καθώς στα τέλη του 19<sup>ου</sup> και στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα η βελτίωση των συγκοινωνιών αλλά και η αποκατάσταση της ειρήνης στην Κρήτη ευνόησαν την ανάπτυξη του εμπορίου, με αποτέλεσμα σε τοπικό επίπεδο οι έμποροι να λειτουργούν ως πιστωτικά ιδρύματα που δάνειζαν στους αγρότες σε περίπτωση κακής σοδιάς, προσυμφωνώντας την τιμή της παραγωγής το επόμενο έτος<sup>348</sup>.

4. Τεχνίτες/βιοτέχνες. Η άσκηση επαγγελμάτων που προϋπέθεταν τεχνογνωσία ήταν συνήθως πατροπαράδοτη και κατέτασσαν όσους τα ασκούσαν σε διακριτή κοινωνική θέση λόγω της συμβολής τους στην τοπική οικονομία. Πιθανόν σε κάποιες περιπτώσεις, όπως οι σαπωνοποιοί ή οι βυρσοδεψείς να πρόκειται για μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις που απασχολούσαν περιστασιακά και εργάτες, καθώς δεν αναφέρονται μνήμες για την ανάπτυξη οργανωμένων βιοτεχνιών στην περιοχή, όπως συνέβαινε στα αστικά κέντρα του νησιού την ίδια περίοδο<sup>349</sup>.

5. Γεωργοί –εργάτες<sup>350</sup>.

6. Ορφανοί και αργοί<sup>351</sup>. Ξεχωριστή κατηγορία συνιστούν οι ορφανοί και οι αργοί, καθώς η κοινωνική τους θέση εξαρτιόταν κυρίως από την οικογένεια που τους συντηρούσε.

#### 2.2.3.2. Κοινωνική διαστρωμάτωση μαθητικού πληθυσμού

Η κοινωνικοοικονομική προέλευση των μαθητριών/τριων αποτελεί μια ενδιαφέρουσα παράμετρο της παρούσας έρευνας, προκειμένου να προσδιοριστεί η κοινωνική φυσιογνωμία του σχολείου και να αναδειχθούν τα κοινωνικοοικονομικά στρώματα που μερίμνησαν για τη μόρφωση αγοριών και κοριτσιών στην περιοχή της Κισάμου.

Μελετώντας τον σχετικό πίνακα στο παράρτημα (πίνακας 8 ) και το γράφημα που ακολουθεί(γράφημα 18), παρατηρούμε ότι, ανάμεσα στα 26 διαφορετικά επαγγέλματα που εμφανίζονται, η πλειοψηφία των πατέρων των παιδιών που φοιτούσαν στο Δημοτικό της Ποταμίδας ήταν, όπως είναι αναμενόμενο να συμβαίνει σε μια κυρίως αγροτική περιοχή, γεωργοί ή εργάτες (62,4% και 10,4% αντίστοιχα), ενώ

<sup>348</sup> Σχετικά με τους παράγοντες ανάπτυξης του εμπορίου στην Κρητική Πολιτεία βλ. Γιάνναρης Α., *Περί της κατάστασης της εν της Κρήτης γεωργίας και εμπορίας. Σύντομος και πρακτική μελέτη*, εν Χανίοις 1906.

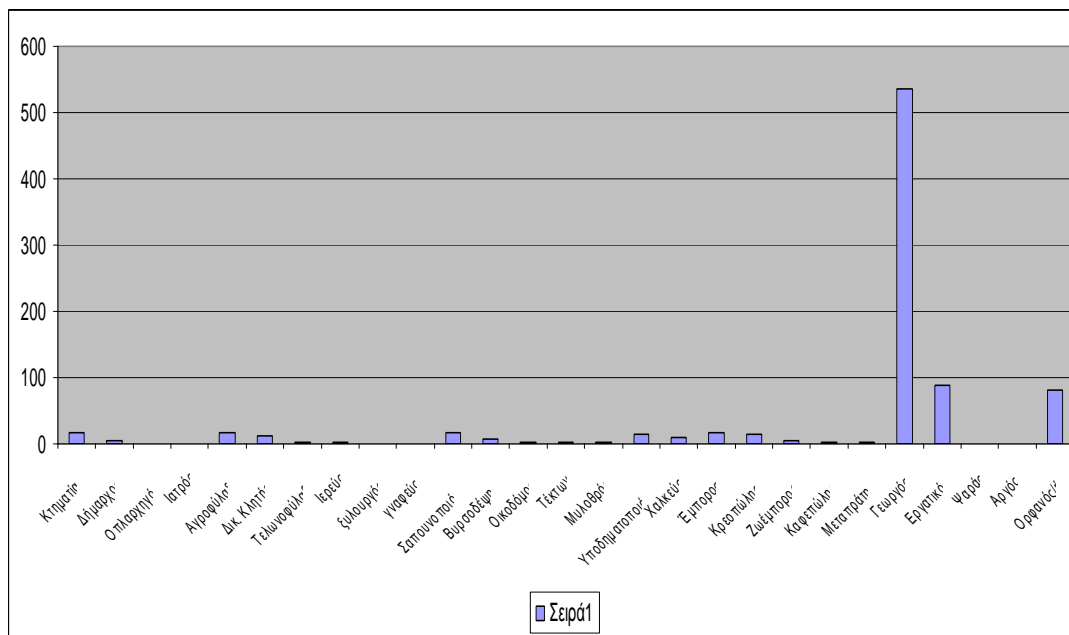
<sup>349</sup> Ο Α. Γιάνναρης υποστηρίζει ότι η βιομηχανία στην Κρήτη βρίσκεται στα σπάργα (Γιάνναρη Α., *Δημοσιολογική μελέτη*). Σχετικά με τη βυρσοδεψία βλ. Παναγιώτης Μιχ. Παρασκευάς, *Μερικές ειδήσεις για τη βυρσοδεψία του Ρεθύμνου (1918-1939)*, Κρητολογικά Γράμματα, τευχ. 5-6, Αύγουστος 1992. Σχετικά με τα σαπωνοποιία βλ. Παρασκευάς Π., *Οι σαπωνοποιίες του Ρεθύμνου, ο χώρος, οι εργαζόμενοι, το εργατικό κίνημα το Ρεθύμνο(1900-1974)*, η κατεργασία του σαπουνιού, Κρητολογικά Γράμματα τευχ.17, 2001. Για τους ορισμούς των παραδοσιακών επαγγελμάτων βλ. Γιάνναρης Α., *Επίτομον Λεξικόν*, 1905, Γρηγοράκης Μ., *Χανιώτικα παραδοσιακά επαγγέλματα*, Χανιά 2006, Δαφέρμος Α., *Παραδοσιακά επαγγέλματα που χάνονται*, Εκτύπωση Καλαϊτζάκης Ε.Ε., Ρέθυμνο 2007.

<sup>350</sup> Σχετικά με την αγροτική παραγωγή στην Κίσαμο, ειδικά την αμπελοκαλλιέργεια βλ. ενδεικτικά Πεπονάκης Μ., «Η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή κρασιού ,σταφίδας και ρακής στην Κρήτη (τέλη 18<sup>ου</sup> –μέσα 19<sup>ου</sup> αιώνα)», σ.281-296, *Κρητολογικά Γράμματα* τευχ.13 ,1997 και Rasley, R. *Ταξίδια στην Κρήτη*, μτφρ. Δανιήλ Γ. Γόντικα, Ηράκλειο 1991, τ.2, σ.47-48.

<sup>351</sup> Οργανωμένη κοινωνική πρόνοια για την προστασία των ορφανών στην Κρητική Πολιτεία δεν υπήρχε, παρά τη θέσπιση συντάξεων για την προστασία των οικογενειών αγωνιστών του κρητικού αγώνα. Τη φροντίδα των ορφανών αναλάμβανε κυρίως η Εκκλησία ή στενοί συγγενείς, καθώς ήταν σύνθητος φαινόμενο η λεηλασία της περιουσίας του αποθανόντος, όταν δεν υπήρχε ισχυρός προστάτης για την οικογένεια.

καταγράφεται ένα πολύ μικρότερο ποσοστό από βιοτέχνες/τεχνίτες (2%) και έμπορους (2%)<sup>352</sup>. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι ορφανοί ανέρχονταν στο 10% του συνολικού μαθητικού πληθυσμού, φαινόμενο που παρουσιάζεται και αργότερα στο Παρθεναγωγείο και σχετίζεται με τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας στην περιοχή λόγω ασθενειών αλλά και της έντονης επαναστατικής/πολιτικής δράσης των κατοίκων σε συνδυασμό με την απουσία υγειονομικής περίθαλψης στην επαρχία<sup>353</sup>.

ΓΡΑΦΗΜΑ18 : ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ



Παρόλο που το δείγμα είναι περιορισμένο, εξετάσαμε το άθροισμα των δέκα πρώτων επαγγελμάτων, όπως αυτά εμφανίζονται στα σχολικά αρχεία της Ποταμίδας, καθώς αυτό συνιστά τη μέγιστη πλειοψηφία του συνόλου των επαγγελμάτων και από αυτή την άποψη καταδεικνύει τις επαγγελματικές κατηγορίες που εκδήλωσαν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη μόρφωση των παιδιών τους.

<sup>352</sup> Διαπιστώνουμε ότι το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού που εμφανίζεται στο Γενικό Έλεγχο του σχολείου της Ποταμίδας είναι κατά πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό σε όλη την Κρήτη, καθώς σύμφωνα με την απογραφή του 1900 στην Κρήτη το επάγγελμα του γεωργού είναι το επικρατέστερο (40.09%), ακολουθεί το επάγγελμα του βιομηχάνου (7.7%) και αυτό του εμπόρου με (4,32%), Απογραφή 1900 σ.ιζ

<sup>353</sup> Σχετικά με την περίθαλψη στην επαρχία της Κρήτης τον 20 ο αιώνα και την παιδική θνησιμότητα βλ. ενδεικτικά Siember F.W., 1994, ο.π., σ.121-122, Φωτάκης Γ. «Η αναδιοργάνωση της Δημόσιας Υγείας .Η εν Κρήτη κατάσταση», *Ιατρικός Μηνύτωρ*, τ.4, τ.χ.Α και Β, Αύγουστος 1904.Νο 15-16, σ.141-142. Μακράκης, 2013, ο.π., σ.377-380. Δετοράκη Μ.,«Φροντίδες της Κρητικής Πολιτείας για τη δημόσια υγεία περίοδος 1898-1905», *Λόγος*, τ.1<sup>ος</sup>, 1984, σ.173, Σβολόπουλος Κ., *Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 Μελετήματα*, β έκδοση, Αθήνα 1999,σ.32-33. Επίσης ο Χατζηδάκης αναφέρεται γενικά στις ελώδεις περιοχές της περιοχής δυτικά των Χανίων και προτείνει τη φύτευση ευκαλύπτων. Χατζηδάκης Ι., 1881, σ.109. Ο Πολυχρονίδης υποστηρίζει ότι το 1906 ο γενικός δείκτης υγείας ήταν 15 ασθενείς στους χίλιους κατοίκους, ποσοστό όμως μικρότερο από το αντίστοιχο της Ελλάδας, διαφορά που αποδίδεται στις κοινωνικο-οικονομικές (μικρότερος βαθμός αστικοποίησης σε σχέση με την Ελλάδα) και πολιτικές διαφορές τους (παρουσία ξένων δυνάμεων, οι οποίες είχαν υψηλό επίπεδο Δ.Υγείας.), αλλά και το μικρό μέγεθος του νησιού που δεν ευνοούσε την επέκταση των επιδημιών. Πολυχρονίδης Ι, 2010, , σ.122-140.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21 ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΠΑΤΡΟΣ ΜΑΘΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΟΔΟ

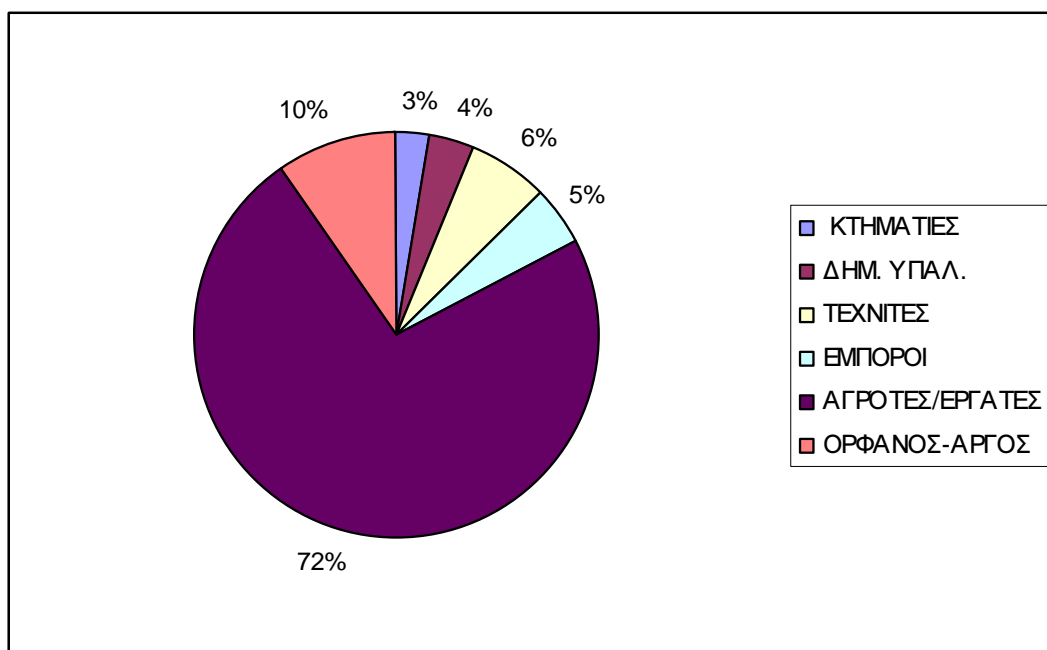
Α/Α	1899-1904		1905-1907		1908-1909		1910-1913	
	ΕΠ/ΛΜΑ ΠΑΤΡΟΣ	ΜΑΘ ΗΤ.	ΕΠ/ΛΜΑ ΠΑΤΡΟΣ	ΜΑΘ ΗΤ.	ΕΠ/ΛΜΑ ΠΑΤΡΟΣ	ΜΑΘ ΗΤ.	ΕΠ/ΛΜΑ ΠΑΤΡΟΣ	ΜΑΘ ΗΤ.
1.	Γεωργός	213	Γεωργός	126	Γεωργός	85	Γεωργός	112
2.	Ορφανός	70	Έμπορος	3	Σαπουνοποιός	6	εργατικός	35
3.	Εργατικός	53	Ορφανός	2	Δικ. Κλητήρ	6	αγροφύλαξ	12
4.	Υποδηματοποιός	15	Κρεοπώλης	1	Ορφανός	5	σαπουνοποιός	10
5.	Κρεοπώλης	14	Κτηματίας	1	Βυρσοδέψης	4	Ορφανός	5
6.	Κτηματίας	11	Καφεπώλης	1	Κτηματίας	3	Δικ. κλητήρ	4
7.	Έμπορος	11	Σαπουνοποιός	1	Εργατικός	1	χαλκεύς	4
8.	Χαλκεύς	6	Οπλαρχηγός	1	Τελωνοφύλαξ	1	Ζωοέμπορος	4
9.	Αγροφύλαξ	5	Δικ. κλητήρ	1	Ιερέυς	1	Έμπορος	3
10.	Δήμαρχος	5	Γναφεύς	1	ξυλουργός	1	βυρσοδέψης	2
11.	τέκτων	2	Ιερέυς	1			Τελωνοφύλαξ	2
12.	μυλοθρός	2					Μεταπράτης	2
13.	Οικοδόμος	1					Ιερέυς	1
14.	καφεπώλης	1					Οικοδόμος	1
15.	Μεταπράτης	1					Ψαράς	1
16.	Αργός	1					Ιατρός	1
17.							κτηματίας	1
	ΚΕΝΑ	49		5		-		4
	ΣΥΝΟΛΟ	411		139		113		200
	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	460		144		113		204

Από τη συγκριτική μελέτη των επαγγελματιών που εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα κατά περίοδο (βλ. προηγούμενο πίνακα 21) παρατηρούμε ότι δεν παρουσιάζονται αξιόλογες διαφοροποιήσεις, ειδικά στην πρώτη και την τελευταία φάση της Αυτονομίας. Παρά τη διαπίστωση αυτή, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εμφάνιση των ορφανών στην 4<sup>η</sup> θέση της τρίτης περιόδου και στην 5<sup>η</sup> θέση της τέταρτης περιόδου, αλλά και η άνοδος των εμπόρων στη 2<sup>η</sup> θέση της δεύτερης περιόδου, καθώς ως επαγγελματική κατηγορία στις υπόλοιπες περιόδους είτε δεν εμφανίζεται καθόλου (1908-1909) είτε βρίσκεται χαμηλά στην κατάταξη. Οι παραπάνω διαπιστώσεις αντανακλούν εν μέρει την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της εποχής, καθώς οι έμποροι ήταν μια από τις επαγγελματικές κατηγορίες που σημείωναν κοινωνική πρόοδο την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, ενώ οι ορφανοί πιθανόν να στράφηκαν προς τη μόρφωση θεωρώντας τη μοναδική διέξοδο για την επιβίωση και την επαγγελματική τους αποκατάσταση. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι την τέταρτη περίοδο εμφανίζεται στα σχολικά αρχεία η μεγαλύτερη ποικιλία επαγγελματιών, ανάμεσα στους οποίους αύξηση σημειώνουν οι δημόσιοι υπάλληλοι, φαινόμενο ενδεικτικό για τις αλλαγές στην φυσιογνωμία της κοινωνίας της περιοχής.

Η συγκεκριμένη εικόνα δεν αλλάζει ούτε και μετά την κατηγοριοποίηση των επαγγελματιών που εμφανίζονται στα σχολικά αρχεία του Δημοτικού Ποταμίδας (βλ. παρακάτω πίνακα 22 και γράφημα 19 σχετικό με την κοινωνική διαστρωμάτωση των μαθητών/τριών του Δημοτικού). Πρόκειται επομένως για σχολείο στο οποίο φοιτούν κυρίως μαθητές/μαθήτριες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.



Γράφημα 19: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ



ΠΙΝΑΚΑΣ 22: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ

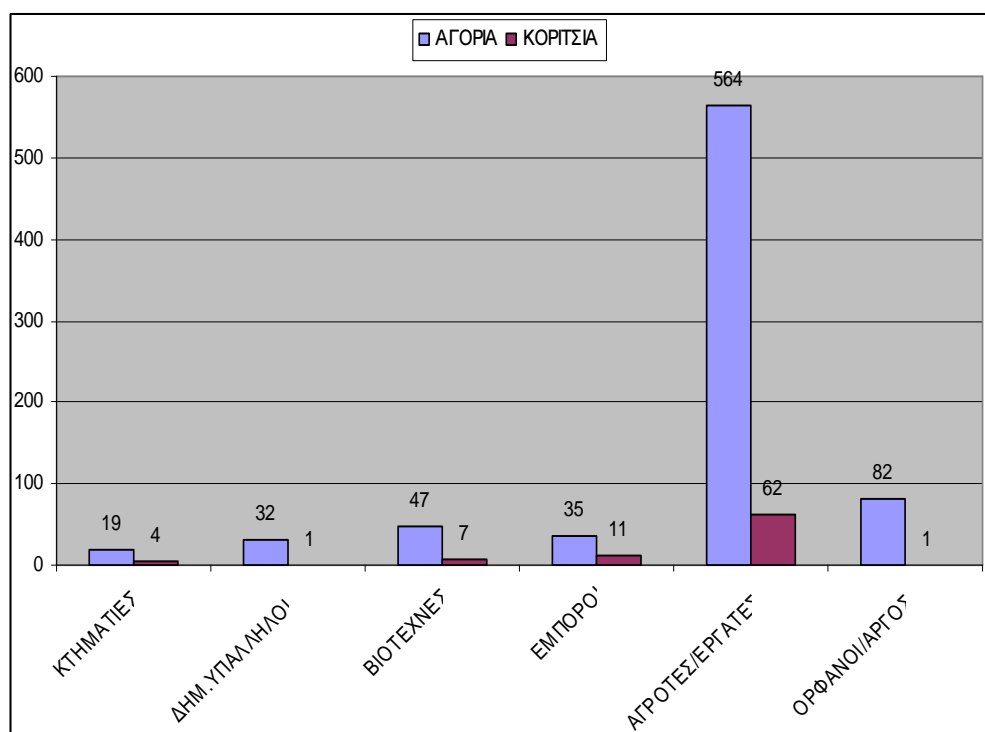
	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ	ΠΟΣΟΣΤΟ
<b>ΣΥΝΟΛΟ 1 ΚΤΗΜΑΤΙΕΣ</b>	<b>23</b>	<b>3%</b>
<b>ΣΥΝΟΛΟ2 ΔΗΜ. ΥΠΑΛ.</b>	<b>33</b>	<b>4%</b>
<b>ΣΥΝΟΛΟ3 ΤΕΧΝΙΤΕΣ</b>	<b>54</b>	<b>6%</b>
<b>ΣΥΝΟΛΟ4 ΕΜΠΟΡΟΙ</b>	<b>40</b>	<b>5%</b>
<b>ΣΥΝΟΛΟ5 ΑΓΡΟΤΕΣ/ΕΡΓΑΤΕΣ</b>	<b>626</b>	<b>72%</b>
<b>ΣΥΝΟΛΟ6 ΟΡΦΑΝΟΙ/ΕΣ-ΑΡΓΟΙ</b>	<b>83</b>	<b>10%</b>
Γενικό Σύνολο	859	100
Κενές Τιμές	62	

Εξετάζοντας την κοινωνικοοικονομική προέλευση ξεχωριστά των μαθητών και μαθητριών του Δημοτικού, παρατηρούμε ότι εμφανίζονται μικρές διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο σε σχέση με τη γενική εικόνα που παρουσιάζει το σχολείο, καθώς οι μαθητές και μαθήτριες του συγκεκριμένου σχολείου κατά το μεγαλύτερο ποσοστό προέρχονται από την επαγγελματική κατηγορία των αγροτών /εργατών. Στη δεύτερη όμως και τρίτη θέση στα αγόρια εμφανίζονται οι βιοτέχνες/ τεχνίτες και οι έμποροι, ενώ το αντίστροφο παρατηρείται για τα κορίτσια ( δεύτεροι είναι οι έμποροι και τρίτοι οι βιοτέχνες/τεχνίτες). Ειδική αναφορά χρήζει η περίπτωση των ορφανών, που, ενώ στα αγόρια σημειώνει ποσοστό περίπου 9% επί του συνόλου των εγγεγραμμένων μαθητών που φέρουν τη συγκεκριμένη πληροφορία, στα κορίτσια το αντίστοιχο ποσοστό είναι 1%.

Πίνακας 23: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΑΝΑ ΦΥΛΟ

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΣΥΝΟΛΟ	%	ΑΓΟΡΙΑ	ΚΟΡΙΤΣΙΑ
ΚΤΗΜΑΤΙΕΣ	23	3	19/2%	4/5%
ΔΗΜ.ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	33	4	32/4%	1/1%
ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ	54	6	47/6%	7/8%
ΕΜΠΟΡΟΙ	40	5	35/5%	11/13%
ΑΓΡΟΤΕΣ/ΕΡΓΑΤΕΣ	626	72	564/72%	62/72%
ΟΡΦΑΝΟΙ/ΑΡΓΟΣ	83	10	82/11%	1/1%
<b>Σύνολο</b>	859		<b>773</b>	<b>86</b>
<b>Κενά</b>	62		<b>54</b>	<b>8</b>
	921		<b>827</b>	<b>94</b>

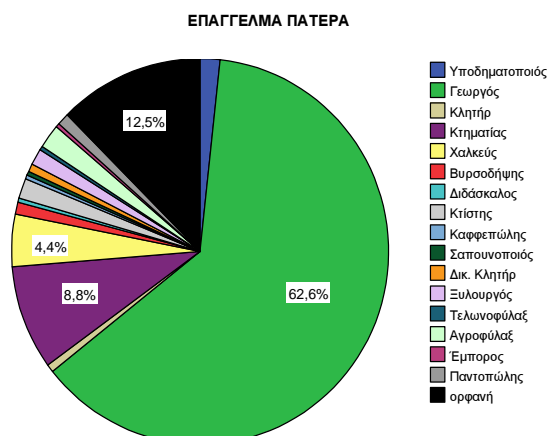
Γράφημα 20 : κοινωνική διαστρωμάτωση μαθητών /τριών στο Δημοτικό Ποταμίδας ανά φύλο



Παρόμοια με αυτή του Δημοτικού, όπως είναι αναμενόμενο, εμφανίζεται και η κοινωνικοοικονομική φυσιολογία του Παρθεναγωγείου σύμφωνα με τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τη μελέτη των σχολικών αρχείων του συγκριμένου σχολείου. Ειδικότερα, η συχνότητα των επαγγελμάτων των πατέρων των μαθητριών καταδεικνύει τον αγροτικό χαρακτήρα του σχολείου, καθώς ανάμεσα σε 17 διαφορετικά επαγγέλματα το συντριπτικό ποσοστό του 62,6% αποτελείται από μαθήτριες/τες γεωργών<sup>354</sup>. Ακολουθούν οι ορφανές (12,5%), και στη συνέχεια, με μικρή διαφορά μεταξύ τους, οι μαθήτριες με πατέρα κτηματία ή βιοτέχνη/τεχνίτη. Αντίθετα οι δημόσιοι υπάλληλοι και πολύ περισσότερο οι έμποροι εμφανίζουν πολύ μικρότερα ποσοστά σε σχέση με τους υπόλοιπους κηδεμόνες.

<sup>354</sup> Και στις τρεις περιπτώσεις οι πατέρες των αγοριών είναι γεωργοί.

Γράφημα 21 : Κοινωνικοοικονομική προέλευση μαθητριών Παρθεναγωγείου Ποταμίδας



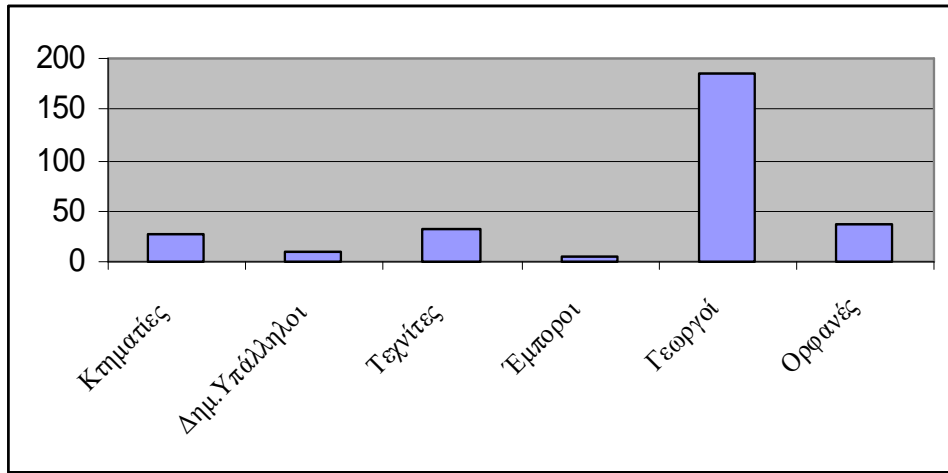
Είναι αξιοσημείωτο ότι στο Παρθεναγωγείο φοιτούσε μεγάλος αριθμός ορφανών κοριτσιών. Το συγκεκριμένο ποσοστό είναι ακόμα μεγαλύτερο από το ποσοστό ορφανών μαθητών και μαθητριών στο Δημοτικό του ίδιου χωριού (10%) και θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη ότι η εκπαίδευση προβάλλεται εντονότερα τα τελευταία χρόνια της Κρητικής Πολιτείας ως μέσο επαγγελματικής και οικογενειακής αποκατάστασης ειδικά των κοριτσιών. Θα μπορούσε μάλιστα να θεωρηθεί ότι η προσδοκώμενη ένωση με την Ελλάδα αλλά και η λειτουργία της Πρακτικής Σχολής στο Καστέλλι ενίσχυαν την παραπάνω πεποίθηση, καθώς τα κορίτσια αυτά, ειδικά στην περίπτωση που δεν απολάμβαναν την οικογενειακή προστασία, ήταν δύσκολο να αποκτήσουν με διαφορετικό τρόπο τις στοιχειώδεις γνώσεις ως εφόδιο για την επιβίωση και τη μετέπειτα οικογενειακή τους αποκατάσταση. Η φοίτηση των ορφανών κοριτσιών στο πλησιέστερο δημοτικό σχολείο ήταν σε πολλές περιπτώσεις μονόδρομος, με δεδομένη την έλλειψη οργανωμένης πρόνοιας για τα ορφανά της περιοχής, καθώς ο θεσμός των Κυριακών σχολείων δεν είχε καθιερωθεί στην επαρχία της Κισιάμου σε αντίθεση με τα αστικά κέντρα της Κρήτης<sup>355</sup>. Παρόλα αυτά θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι από τις 36 εγγραφές ορφανών μαθητριών στα τέσσερα χρόνια που εξετάζουμε, μόλις 6 (16,7%) προήχθησαν και μια μόνο απεφοίτησε (βλ. σ.104-105 στην ίδια εργασία).

ΠΙΝΑΚΑΣ 24: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΣΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ	%
Κτηματίες	26	8,6
Δημ. Υπάλληλοι	11	3,7
Τεχνίτες/βιοτέχνες	31	10,4
Εμπόροι	5	1,7
Αγρότες	188	63,3
Ορφανές	36	12,1
ΣΥΝΟΛΟ	297	100

<sup>355</sup> Χουρδάκης Α., 2009, ο.π., σ.967-868.

ΓΡΑΦΗΜΑ 22: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΣΤΟ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ



Συμπερασματικά διαπιστώνουμε ότι, ενώ και στα δυο σχολεία της Ποταμίδας η πλειοψηφία των μαθητών/τριών προέρχονταν από οικογένειες αγροτών ή εργατών, δυναμική παρουσία εμφάνιζαν οι ορφανοί/νες που για λόγους επιβίωσης και επαγγελματικής αποκατάστασης στρέφονταν στην εκπαίδευση, αρχικά περισσότερο τα αγόρια, καθώς η μόρφωση ήταν απαραίτητο εφόδιο για την άσκηση κάποιου ανοικτού επαγγέλματος, όπως αυτό του εμπόρου ή την κάλυψη δημοσιονομικών θέσεων. Μετά την ίδρυση του Παρθεναγωγείου στο χωριό και της Πρακτικής Σχολής στο Καστέλλι αρκετές ήταν οι ορφανές, που στράφηκαν στην εκπαίδευση προσδοκώντας ένα καλύτερο μέλλον, αφού το επάγγελμα της δασκάλας ήταν πλέον περισσότερο προσιτό και το μόνο κοινωνικά ανοικτό για τα κορίτσια ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα<sup>356</sup>. Παράλληλα συνυπολογίζοντας τα υψηλά ποσοστά αποτυχίας των δυο σχολείων αντιλαμβανόμαστε ότι στην ύπαιθρο η γυναικεία εκπαίδευση, έστω ως προς την κατάκτηση βασικών γνώσεων, εξυπηρετούσε και έναν επιπλέον στόχο: αποτελούσε ένδειξη ανώτερης κοινωνικής θέσης και ένα είδος συμπληρωματικής «προϊκας», προσφέροντας, ειδικά στις οικογένειες με κοινωνική ή οικονομική επιφάνεια<sup>357</sup>, τη δυνατότητα να επεκτείνουν μέσω ενός γάμου το κοινωνικό τους δίκτυο και να προσεγγίσουν τη λεγόμενη «καλή» κοινωνία των Χανίων. Έτσι θα μπορούσε να εξηγηθεί εν μέρει το ενδιαφέρον των κτηματιών και των βιοτεχνών/τεχνιτών για τη μόρφωση των κοριτσιών τους, παρόλο που κυρίως τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία αποτελούσαν χώρους κοινωνικής κινητικότητας<sup>358</sup>.

<sup>356</sup> Σχετικά με τη δράση και την κοινωνική προέλευση διδασκαλισμών του 19<sup>ου</sup> αιώνα με κρητική καταγωγή βλ. Δαλακούρα Κ., *ο.π.*, 2012.

<sup>357</sup> Σύμφωνα με τον Ψυχογιό η υπογαμία ή υπεργαμία ήταν εξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο στην ελληνική αγροτική κοινωνία. Ψυχογιός Δ., *Προίκες, φόροι σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19<sup>ου</sup> αιώνα*, Αθήνα 1987, σ.132.

<sup>358</sup> Φουρναράκη, Ε., *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*, εκδ. ΙΑΕΝ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ.26-28.

## 2.2.4. Επίδοση

### 2.2.4.1. Εισαγωγικά

Την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας το σχολικό έτος για όλα τα εκπαιδευτήρια διαιρούνταν σε δυο εξάμηνα στο τέλος των οποίων γινόταν εξετάσεις. Πριν τις προβιβαστικές ή απολυτήριες εξετάσεις τα μαθήματα διακόπτονταν για τρεις ημέρες<sup>359</sup>. Μαθητές/τριες με ελλιπή φοίτηση ή ανεπαρκή πρόοδο αποκλείονταν από τις εξετάσεις του Ιουνίου μετά από απόφαση του συλλόγου των διδασκόντων. Η κλίμακα αξιολόγησης το μεγαλύτερο διάστημα της Κρητικής Πολιτείας ήταν από το 1-10<sup>360</sup>, ενώ ο ελάχιστος βαθμός προαγωγής είχε οριστεί το 6 σε όλα τα μαθήματα και σε αυτή την περίπτωση ο/η μαθητής/τρια προαγόταν χωρίς εξετάσεις<sup>361</sup>.

Με επόμενο νομοθετικό διάταγμα (διατ.8/28-1-1902) απαλλάσσονταν από τις χειμερινές εξετάσεις οι μαθητές/τριες της Α, Β και Γ τάξης του δημοτικού. Στην Δ τάξη γίνονταν οι χειμερινές εξετάσεις στα ελληνικά, στα μαθηματικά και στα θρησκευτικά. Στις εξετάσεις οριζόταν και ένας επιτηρητής, ενώ σε περίπτωση αντιγραφής το γραπτό μηδενιζόταν και μειωνόταν η διαγωγή στον υπεύθυνο. Τα ζητήματα λύνονταν σε λευκό χαρτί σφραγισμένο και υπογεγραμμένο από τον διευθυντή. Ο δάσκαλος όφειλε να διορθώσει τα γραπτά μέσα σε 8 ημέρες και να τα παραδώσει στον διευθυντή μαζί με μια κατάσταση βαθμολογίας, σύμφωνα με την οποία ενημερωνόταν ο Ειδικός Έλεγχος του/της μαθητή/τριας. Ο βαθμός του χειμερινού εξαμήνου προέκυπτε από τους ημερήσιους βαθμούς και τον βαθμό των εξετάσεων. Ο/η μαθητής/τρια που δεν προσερχόταν στις εξετάσεις λάμβανε το βαθμό 0, εκτός αν δικαιολογούσε γιατρός την απουσία του, οπότε και υποβαλλόταν σε επαναληπτικές εξετάσεις την πρώτη εβδομάδα μετά την επιστροφή του στο σχολείο.

Με το διάταγμα 41/20-5-1902 ορίστηκε ότι οι εξετάσεις στα δημοτικά για τον προβιβασμό των μαθητών/τριων Α και Β τάξης θα ήταν προφορικές στην ανάγνωση και την ύλη των Θρησκευτικών και Μαθηματικών που είχαν διδαχθεί. Οι μαθητές/τριες της Γ και Δ τάξης εξετάζονταν προφορικά και γραπτά στα Ελληνικά, τα Θρησκευτικά και την Αριθμητική, ενώ μόνο προφορικά σε ένα από τα άλλα μαθήματα. Σε κάθε σχολείο συνεξετάζονταν οι τάξεις που συνδιδάσκονταν στη Γυμναστική και την Ωδική. Οι απολυτήριες εξετάσεις ήταν γραπτές και προφορικές σε όλα τα διδασκόμενα μαθήματα, με εξαίρεση τη Γυμναστική, την Ωδική, την Ιχνογραφία και την Καλλιγραφία. Στις προφορικές εξετάσεις επιτρεπόταν να παρίστανται χωρίς πρόσκληση οι γονείς και οποιοσδήποτε άλλος πολίτης, δεν εκφωνούνταν όμως πανηγυρικοί. Πριν την έναρξη των γραπτών εξετάσεων ψελνόταν αγιασμός ενώπιον μαθητών και διδακτικού προσωπικού. Η εξέταση στα Ελληνικά μπορούσε να διαρκεί 2 ώρες, ενώ στα υπόλοιπα μαθήματα 11/2. Τονίζεται μάλιστα να καταβάλλεται κάθε προσπάθεια, ώστε να μην απολύονται μαθητές οι οποίοι δε γνωρίζουν ανάγνωση και τη γραμματική της Νέας Ελληνικής γλώσσας. Οι μαθητές που για σοβαρό λόγο δεν προσήλθαν στις εξετάσεις είχαν δικαίωμα να εξετασθούν ως τις 30 Ιουνίου ή στην αρχή του επόμενου έτους, εφόσον είχαν συνολικό βαθμό στα δυο εξάμηνα 6. Η εποπτεία γραμματοδιδασκάλων και δημοδιδασκάλων γινόταν από πτυχιούχους διδασκαλείων ή οριστικούς διδασκάλους. Μετά από υπόδειξη των Νομαρχιακών

<sup>359</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Έτος Δ', τευχ. Α', αριθμ. Φυλ. 22, αρ. διατ.41, Εν Χανίοις τη 20 Μαΐου 1902.*

<sup>360</sup> Σύμφωνα με το Γενικό Έλεγχο του Δημοτικού Ποταμιάδας η βαθμολογική κλίμακα για τα έτη 1899-1900 ήταν από το 1 ως το 4, και το 1900-1901 από το 1 ως το 6.

<sup>361</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Έτος Β', τευχ. Α', αριθμ. Φυλ. 50, αρ. νόμου 391, Εν Χανίοις τη 1 Αυγούστου 1901.*

Επιθεωρητών μαθητής, που σε δυο ή τρία μαθήματα βαθμολογούταν με λιγότερο από 6, εξετάζοταν συμπληρωματικά στις αρχές του επόμενου έτους, και εφόσον συμπλήρωνε συνολικό βαθμό τουλάχιστον 6, προβιβαζόταν, ενώ σε διαφορετική περίπτωση απορριπτόταν. Ο συνολικός βαθμός ενός μαθητή εξαγόταν από το σύνολο των βαθμών που προέκυψαν από τα δυο εξάμηνα αλλά και τις εξετάσεις του Ιουνίου, μετά από τη διαίρεσή τους με τον αντίστοιχο αριθμό των μαθημάτων<sup>362</sup>. Από τις εξετάσεις του Ιουνίου αποκλειόταν και κάθε μαθητής με 40 απουσίες στα Ελληνικά, 25 σε οποιοδήποτε άλλο μάθημα ή 150 συνολικά σε όλα τα μαθήματα. Μόνο στην περίπτωση που οι απουσίες προέρχονταν από ασθένεια και μαθητής έχει στα δυο εξάμηνα βαθμό 6, μπορούσε να εξεταστεί σε όλα τα μαθήματα στην αρχή του επόμενου έτους μετά από απόφαση του συλλόγου<sup>363</sup>. Για το ενδεικτικό οι μαθητές/τριες πλήρωναν 0,50, ενώ για το απολυτήριο 1 δραχμή<sup>364</sup>.

Ο Α.Γιάνναρης στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου που καταθέτει το 1908, θεωρούσε άδικο το συγκεκριμένο βαθμολογικό σύστημα και αντιπρότεινε την κλίμακα από το 1-100. Επίσης υποστήριζε ότι η βαθμολογία για κάθε μάθημα θα έπρεπε να προκύπτει από τον αριθμό των ωρών που διδασκόταν κάθε εβδομάδα και τον πολλαπλασιασμό τους με το συντελεστή 3.

Το 1911 αποφασίστηκε η απαλλαγή από τις εξετάσεις του Ιουνίου όσων μαθητών στα Ελληνικά είχαν βαθμό 7 και στα υπόλοιπα μαθήματα 6. Όσοι στις εξετάσεις δεν έγραψαν στα Ελληνικά τουλάχιστον 6 και σε τρία από τα υπόλοιπα μαθήματα 5, απορρίπτονταν. Μαθητής, ο οποίος για δυο χρόνια φοίτησε στο ίδιο σχολείο και δεν έχει προαχθεί, δε γινόταν πλέον δεκτός στο ίδιο σχολείο. Οριζόταν επίσης ότι μαθητής με 125 δικαιολογημένες απουσίες και βαθμό 7 προαγόταν χωρίς εξετάσεις, σε διαφορετική περίπτωση ήταν υποχρεωμένος να επαναλάβει την τάξη<sup>365</sup>. Ήταν μάλιστα χαρακτηριστικό ότι προς το τέλος της Κρητικής Πολιτείας τονιζόταν η ανάγκη για ακόμα μεγαλύτερη αυστηρότητα στην αξιολόγηση<sup>366</sup>.

#### 2.2.4.2. Γενική και βαθμολογική επίδοση

Για τη σκιαγράφηση της εικόνας του Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας ως εκπαιδευτικού ιδρύματος, θεωρήθηκε αναγκαία η διερεύνηση του εκπαιδευτικού status του σχολείου. Παρόλο που οφείλουμε να λάβουμε υπόψη ότι η επίδοση των μαθητών/τριών δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας διαμόρφωσης της φυσιογνωμίας ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος<sup>367</sup>, για τη μελέτη της συγκεκριμένης παραμέτρου επιλέξαμε να αξιοποιήσουμε τις πληροφορίες που παρείχε η στήλη του Γενικού Ελέγχου «γενικός βαθμός, ολογράφως- αριθμητικώς», καθώς στις «παρατηρήσεις» δεν καταγράφονταν επαρκείς πληροφορίες, λόγω του μεγάλου αριθμού κενών τιμών αλλά και των περιστασιακών σφαλμάτων<sup>368</sup>. Συγκεκριμένα, από τις 853 εγγραφές μαθητών

<sup>362</sup> Βλ και *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. διατ.40, *Εν Χανίοις* τη 4 Δεκεμβρίου 1908.

<sup>363</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Έτος Δ', τευχ. Α', αριθμ. Φυλ. 22, αρ. διατ.41, *Εν Χανίοις* τη 20 Μαΐου 1902.

<sup>364</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Έτος Β', τευχ. Α', αριθμ. Φυλ. 50, αρ. νόμον 391, *Εν Χανίοις* τη 1 Αυγούστου 1901.

<sup>365</sup> Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, αρ.διατ.135, αρ.59, *Εν Χανίοις* 26 Αυγούστου 1911.

<sup>366</sup> Χουρδάκης Α., 2002, ο.π., σ.258.

<sup>367</sup> Δαλακούρα Κ., 2000, ο.π., σ. 152.

<sup>368</sup> Για την κακή κατάσταση των σχολικών αρχείων και την προχειρότητα με την οποία συμπληρώνονται κάνει αναφορά και ο Γενεράλης στην έκθεσή του, ενώ στη βουλή έχει θιγεί η δυσκολία των δασκάλων να ανταποκριθούν στα γραφειοκρατικά τους καθήκοντα ειδικά όταν έχουν πολλούς μαθητές. Γενεράλης,

και μαθητριών, των οποίων σημειώνεται ο «γενικός βαθμός» τους, μόλις για τους 238 εμφανίζονται «παρατηρήσεις» σχετικά με την επίδοση ή τη φοίτησή τους.

Σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί από τις 853 εγγραφές μαθητών και μαθητριών του Δημοτικού το 47,2% σημείωσε χαμηλή<sup>369</sup> επίδοση, ενώ το **52,8%** παρουσίασε μέτρια<sup>370</sup> ως άριστη<sup>371</sup> επίδοση. Τα αγόρια με μέτρια ως άριστη επίδοση κατά τον Γενικό Έλεγχο ανερχόταν σε **54,5%** (414 εγγραφές από 759), ενώ τα κορίτσια 38,3% (36 εγγραφές από τις 94), σημειώνοντας αισθητά χαμηλότερη επίδοση σε σύγκριση με τα αγόρια.

Πίνακας 25 : Βαθμολογική επίδοση μαθητών/τριών Δημοτικού Ποταμίδας

	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ		ΣΥΝΟΛΟ
	ΑΓΟΡΙΑ	ΚΟΡΙΤΣΙΑ	
ΧΑΜΗΛΗ ΕΠΙΔΟΣΗ	345(45,5%)	58(61,7%)	403 (47,2%)
ΜΕΤΡΙΑ ΕΠΙΔΟΣΗ	335(44,1%)	25(26,6%)	360 (42,2%)
Π.ΚΑΛΗ/ ΑΡΙΣΤΗ ΕΠΙΔΟΣΗ	79(10,4%)	11(11,7%)	90 (10,6%)
	759	94	853
ΚΕΝΑ	68	-	68
ΣΥΝΟΛΟ	827	94	921

Ως προς την επίδοση των αγοριών κατά περιόδους, παρατηρούμε στον πίνακα που ακολουθεί ότι τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας οι μισοί μαθητές είχαν χαμηλή επίδοση και ελάχιστοι ήταν αυτοί που σημείωναν πολύ καλή επίδοση. Σταδιακά η εικόνα της επίδοσης των αγοριών βελτιώνεται με αποκορύφωμα την περίοδο 1908-1909, ενώ το ποσοστό των πολύ καλών μαθητών μειώνεται κατά πολύ την τελευταία περίοδο (1910-1914), παρόλο που σύμφωνα με τις «παρατηρήσεις» την τελευταία φάση της Κρητικής Πολιτείας αναλογικά περισσότεροι μαθητές ολοκλήρωναν τη φοίτησή τους με επιτυχία. Θα μπορούσαμε επομένως να αναφερθούμε σε ποσοτική αλλά όχι και ποιοτική βελτίωση στην επίδοση των μαθητών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26:ΕΠΙΔΟΣΗ ΑΓΟΡΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΑΝΑ ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ	ΧΑΜΗΛΗ (ενδεώς/κάκιστα, κακώς, μετρίως)	ΜΕΤΡΙΑ (σχεδόν καλώς, καλώς)	Π.ΚΑΛΗ/ΑΡΙΣΤΗ Πάνν/ λίαν καλώς, άριστα)	ΣΥΝΟΛΟ	ΚΕΝΑ	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ
Α 1899-1904	184(50%)	156(48%)	28(2%)	375	30	405
Β 1905-1907	69(59%)	31(26%)	17(15%)	117	11	128
Γ 1908-1909	8 (10%)	43 (52%)	29(54%)	80	10	90
Δ 1910-1014	77 (41%)	105(56%)	5(3%)	187	17	204
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	345	335	79	759	68	827

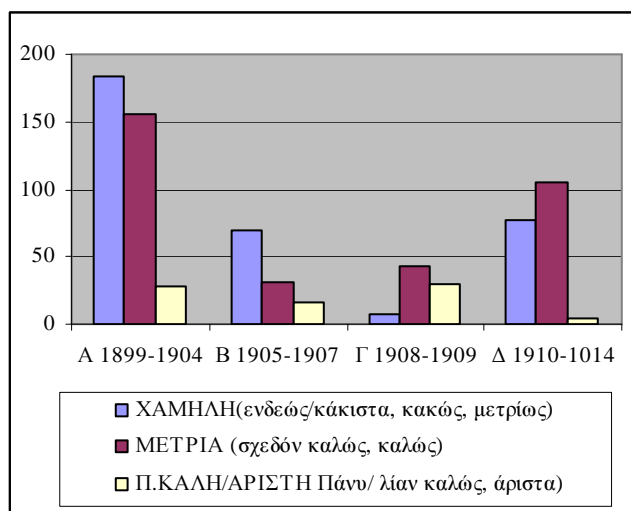
Μιχ.Εμμ. «Παρατηρήσεις επί της δημοτικής εκπαίδευσεως», *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρος*, αρ.8, Χανιά ,1908.

<sup>369</sup> Χαμηλή επίδοση: Κάκιστα, Κακώς /ενδεώς, Μετρίωτατα, Μετρίως.

<sup>370</sup> Μέτρια επίδοση: Σχεδόν καλώς, Καλώς.

<sup>371</sup> Π.Καλή /άριστη επίδοση: Π.Καλώς/λίαν καλώς, Άριστα.

ΓΡΑΦΗΜΑ 23 :ΕΠΙΔΟΣΗ ΑΓΟΡΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ  
ΑΝΑ ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ



Αντίστοιχα το ποσοστό των μαθητριών του Δημοτικού με μέτρια ως άριστη επίδοση είναι μόλις 38,3%, ποσοστό χαμηλότερο από αυτό των αγοριών. Ο πίνακας που ακολουθεί αποτυπώνει την προοδευτική ποιοτική και ποσοτική βελτίωση στην επίδοση των μαθητριών, καθώς το ποσοστό των προβιβάσιμων μαθητριών με μέτριες ως άριστες επιδόσεις αυξήθηκε από 23% την Α περίοδο σε 83% στην Γ, επομένως το ποσοστό με πολύ καλή /άριστη επίδοση αυξήθηκε από 5% σε 30%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 27 :ΕΠΙΔΟΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ  
ΑΝΑ ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ	ΧΑΜΗΛΗ(ενδεώς/κάκιστα, κακώς, μετρίως)	ΜΕΤΡΙΑ (σχεδόν καλώς, καλώς)	Π.ΚΑΛΗ/ΑΡΙΣΤΗ (Πάνυ/λίαν καλώς άριστα)	ΣΥΝΟΛΟ	ΚΕΝΑ	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ
Α 1899-1904	42 (77%)	10(18%)	3(5%)	55	0	55
Β 1905-1907	12(75%)	3(19%)	1(6%)	16	0	16
Γ 1908-1909	4(17%)	12(53%)	7(30%)	23	0	23
ΣΥΝΟΛΟ	58	25	11	94	0	94

Αν εξετάσουμε τη βελτίωση στην επίδοση αγοριών και κοριτσιών σε σχέση με την αριθμητική μείωση των εγγραφών μαθητών/τριών τα τελευταία χρόνια πριν την Ένωση (από 76,7% την Α περίοδο κατά Μ.Ο. μειώθηκαν σε 51% την τελευταία περίοδο) οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι πιθανόν η φοίτηση στο δημοτικό ήταν για τους μαθητές/τριες και τις οικογένειες τους περισσότερο συνειδητή επιλογή, καθώς παρά τους Βαλκανικούς πολέμους που βρισκόταν σε εξέλιξη, η επικείμενη ένωση με την Ελλάδα δημιουργούσε αυξημένες προσδοκίες για κοινωνική κινητικότητα.

Συμπληρωματικά, όσο αφορά τη βαθμολογική επίδοση στο Παρθεναγωγείο, σύμφωνα με τους πίνακες και το διάγραμμα που ακολουθεί διαπιστώνουμε ότι η πλειοψηφία των μαθητών και μαθητριών εμφάνιζαν χαμηλές επιδόσεις και μόνο το 9,4% σημείωνε επίδοση που χαρακτηρίζεται «καλώς», το 8,4% «πάνυ καλώς» και το 4,7% «άριστα». Τα συγκεκριμένα ποσοστά καταδεικνύουν ότι πρόκειται για ένα ιδιαίτερα αυστηρό σχολείο, ακόμα και σε σχέση με άλλα Παρθεναγωγεία της εποχής,



με χαμηλό εκπαιδευτικό status, αντίστοιχο του αγροτικού χαρακτήρα της περιοχής, καθώς οι μαθήτριες που προάγονταν είναι μόλις 1 στις 4 (22,5%)<sup>372</sup>.

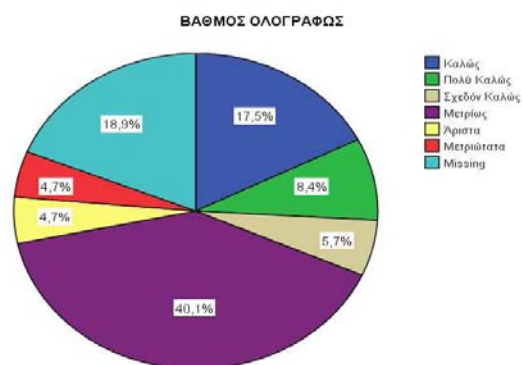
ΠΙΝΑΚΑΣ 28 : ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ /ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	0	2	,7	,8	,8
	3	14	4,7	5,8	6,6
	4	119	40,1	49,0	55,6
	5	18	6,1	7,4	63,0
	6	28	9,4	11,5	74,5
	7	23	7,7	9,5	84,0
	8	17	5,7	7,0	90,9
	9	8	2,7	3,3	94,2
	10	14	4,7	5,8	100,0
	Total	243	81,8	100,0	
M	Systemmissing	54	18,2		
	Total	297	100,0		

ΠΙΝΑΚΑΣ 29 : ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ /ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Άριστα	14	4,7	5,8	94,2
	Πάνο Καλώς	25	8,4	10,4	32,0
	Καλώς	52	17,5	21,6	21,6
	Σχεδόν Καλώς	17	5,7	7,1	39,0
	Μετρίως	119	40,1	49,4	88,4
	Μετριότητα	14	4,7	5,8	100,0
	Total	241	81,1	100,0	
	Missing System	56	18,9		
	Total	297	100,0		

ΓΡΑΦΗΜΑ 24 : ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ /ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ



<sup>372</sup> Δαλακούρα Κ., 2000, ο.π., σ.153.

Επομένως παρατηρούμε ότι η ποιοτική και ποσοτική αύξηση που χαρακτηρίζει την επίδοση των μαθητριών στο Δημοτικό (οι άνω του μετρίου επιδόσεις αυξήθηκαν από 5% το 1899 σε 30% το 1910) δε συνεχίστηκε τα τελευταία χρόνια στο Παρθεναγωγείο (οι άνω του μετρίου επιδόσεις καλύπτουν μόλις το 22,5%), παρότι οι εγγραφές αυξήθηκαν. Επίσης, ως προς τη βαθμολογική επίδοση, τα αποτελέσματα μαθητών και μαθητριών στα δυο σχολεία αντιστρέφονται, καθώς βαθμολογία άνω του μετρίου, με την οποία θα έπρεπε να προάγονται ή να αποφοιτούν, συγκεντρώνει στο Δημοτικό το 52,8%, ενώ στο Παρθεναγωγείο (22,5%). Επειδή το δείγμα που ήταν διαθέσιμο προς εξέταση αναφορικά με τις «παρατηρήσεις» στο Δημοτικό είναι εξαιρετικά περιορισμένο και επομένως τυχαίο (283 εγγραφές μαθητών και μαθητριών από τις 921), θεωρούμε περισσότερο αξιόπιστη πληροφορία επιτυχή φοίτηση να σημειώναν στο συγκεκριμένο σχολείο περισσότεροι μαθητές και μαθήτριες (52,8%) και επομένως η αξιολόγηση στο Δημοτικό να παρουσιάζεται λιγότερο αυστηρή σε σχέση με αυτή στο Παρθεναγωγείο (στο Παρθεναγωγείο προάγονταν ή αποφοιτούσαν 35,7%, ενώ σημειώναν επίδοση άνω του μετρίου 22,5%).

Τα παραπάνω αποτελέσματα, αν και αφορούν ένα περιορισμένο δείγμα του μαθητικού πληθυσμού, είναι ενδεικτικά του ταξικού χαρακτήρα της οργάνωσης της εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, τα δυο εκπαιδευτικά ιδρύματα εμφανίζονται ιδιαίτερα **αυστηρά**, ειδικά προς το γυναικείο φύλο, σε σύγκριση με αντίστοιχα σχολεία της εποχής τους αντανάκλωντας την τότε νοοτροπία σχετικά με την αξιολόγηση, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η επίδραση των δυσμενών κοινωνικοοικονομικών παραγόντων που συνδιαμόρφωναν την τελική επίδοση των μαθητών/τριών, συμβάλλοντας έτσι με τη μη αναγνώριση της «κοινωνικής ανισότητας» στην αναπαραγωγή της<sup>373</sup>. Επιπλέον ανεξάρτητα από τις αυξομειώσεις στις εγγραφές, οι οποίες επηρεάζονταν άμεσα από τις πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή, η επίδοση τα τέσσερα τελευταία χρόνια της Κρητικής Πολιτείας εμφάνιζε ποσοτική βελτίωση όσο αφορά τα αγόρια και αντίστροφα μείωση για τα κορίτσια. Με αυτό τον τρόπο επιβεβαιώνεται εν είδει «αυτοεκπληρούμενης προφητείας»<sup>374</sup> η κρατούσα νοοτροπία της εποχής σύμφωνα με την οποία τα κορίτσια από τη φύση τους δεν ήταν ικανά να μορφωθούν<sup>375</sup> και επομένως κάθε προσπάθεια συστηματικής βελτίωσης της εκπαίδευσής τους θεωρούταν περιττή. Ο Κριάρης μάλιστα είχε διατυπώσει σχετικά με το θέμα την εξής άποψη: «είναι πολύ ογλήγορα να θελήσωμεν να αναπτύξωμεν αμφοτέρα τα φύλα εν τη παρτίδι μας»<sup>376</sup>. Η χαμηλή επίδοση των κοριτσιών σε σχέση με αυτή των συμμαθητών τους ήταν συνηθισμένο φαινόμενο και σε άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα όχι μόνο της Κρήτης, χωρίς όμως να αποκλείονται οι εξαιρέσεις<sup>377</sup>. Το συγκεκριμένο φαινόμενο είναι άμεσα συνδεδεμένο με την αξία που απέδιδε η τοπική κοινωνία και η πολιτική ηγεσία της εποχής στη μόρφωση των αγοριών, ως μέσο κοινωνικής κινητικότητας, σε αντίθεση με την εκπαίδευση των κοριτσιών, για τα οποία η αυστηρή βαθμολόγηση λειτουργούσε ανασταλτικά ως προς την ολοκλήρωση της υποχρεωτικής φοίτησης και την περαιτέρω συνέχιση των σπουδών τους.

<sup>373</sup> Βλ. ενδεικτικά Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 50-51 και Δαλακούρα Κ., 2000, ο.π., σ.158.

<sup>374</sup> Βλ.ενδεικτικά Κατσιλλής, Μ. Ι., «Αυτοεκπληρούμενη προφητεία, πολιτιστικό κεφάλαιο και άνισες ευκαιρίες στην εκπαίδευση». *Επιστημονική Επετηρίδα Αρέθας*, τ.3, 2005, σ.131-138.

<sup>375</sup> Μακράκης Μ., 2013, ο.π., σ.413.

<sup>376</sup> Εστеноγραφημένα Πρακτικά της Βουλής τεύχος Δ περίοδος Α συνεδρίασις ΝΑ, Εν Χανίοις 15 Ιουλίου 1901.

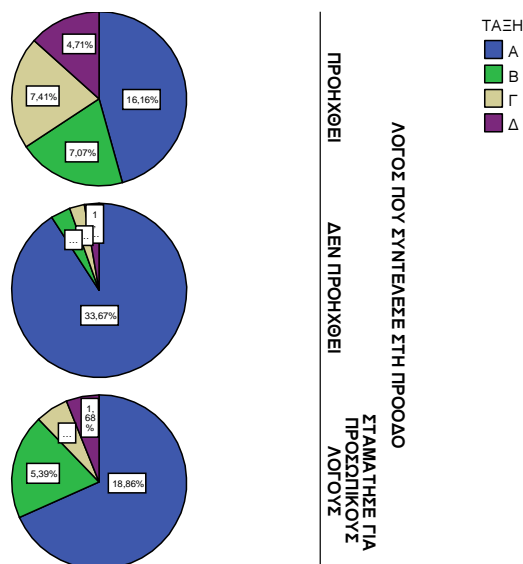
<sup>377</sup> Σχετικά με τις επιδόσεις αγοριών και κοριτσιών σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της Κρήτης βλ .ενδεικτικά Μακράκης Μ., 2013, ο.π., σ.493,523. Σε αντίθεση με το Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης οι μαθήτριες φαίνεται να μειονεκτούν σε ένα μικτό σχολείο σε σχέση με τους συμμαθητές τους. ο.π. Δαλακούρα Κ., 2000, ο.π.,σ.159.

### 2.2.4.3. Επίδοση και τάξη εγγραφής

Ανάλογα με όσα προαναφέραμε η στατιστική επεξεργασία της επίδοσης των μαθητών και μαθητριών του Δημοτικού ανά τάξη κατέδειξε μια προοδευτική αύξηση των μαθητών/τριών που προάγονταν όσο η τάξη μεγάλωνε. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη βαθμολογική επίδοση των μαθητών/τριών το ποσοστό με μέτρια ως άριστη επίδοση<sup>378</sup> στην Α τάξη ανέρχεται σε 30,7% (161 μαθητές/τριες από 525), 80,5% στη Β (136 από 154), 77% στη Γ (111 από 144) και 73,5% στη Δ (61 από 83). Από τα συγκεκριμένα στοιχεία είναι εμφανές ότι οι μαθητές της Α τάξης κρίνονταν με πολύ μεγαλύτερη αυστηρότητα σε σχέση με τους μαθητές των υπολοίπων τάξεων, καθώς οι τελευταίοι έχοντας σταδιακά υποστεί ένα είδος προεπιλογής ανταποκρίνονταν σε μεγαλύτερο βαθμό στις σχολικές απαιτήσεις και πληρούσαν περισσότερο τις προϋποθέσεις για την ολοκλήρωση της βασικής εκπαίδευσης. Το ίδιο παρατηρείται και σχετικά με τη βαθμολογική επίδοση των μαθητριών του Δημοτικού ξεχωριστά ανά τάξη, όπου προοδευτικά αυξάνεται το ποσοστό όσων σημείωσαν μέτρια ως άριστη επίδοση: στην Α τάξη 32,9% (26 από 79), στην Β 60% (6 από 10) και στη Γ 80% (4 από 5)<sup>379</sup>, ενώ καμία μαθήτρια δε φοίτησε στη Δ τάξη.

Η εικόνα δε διαφοροποιείται ούτε στο Παρθεναγωγείο, καθώς η στατιστική επεξεργασία της επίδοσης των μαθητριών στο συγκεκριμένο σχολείο κατά τάξη (γραφήματα 25, 26, 27) κατέδειξε ότι όσο μεγαλύτερη ήταν η τάξη φοίτησης τόσο μειωνόταν το ποσοστό των απορριπτόμενων μαθητριών. Πιθανόν αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η συνέχιση των σπουδών αποτελούσε γι' αυτήν τη μερίδα των μαθητριών συνειδητή επιλογή, άμεσα συνδεδεμένη με τις επαγγελματικές και κοινωνικές προσδοκίες τους.

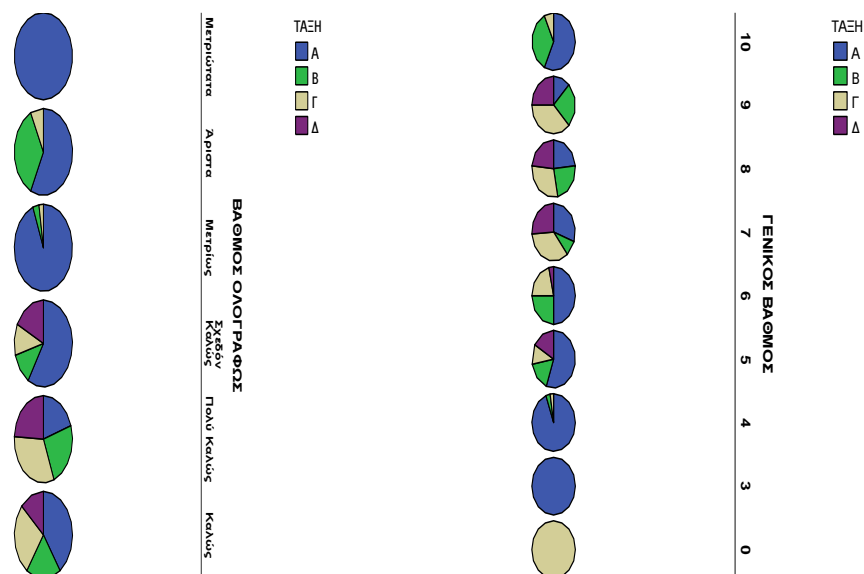
ΓΡΑΦΗΜΑ 25 : ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΑΝΑ ΤΑΞΗ



<sup>378</sup> Στο συγκριμένο ποσοστό περιλαμβάνονται όλοι οι μαθητές και μαθήτριες με χαρακτηρισμό σχ. Καλώς, καλώς, πάνυ/λίαν καλώς, άριστα, καθώς και όσοι αναφέρεται ότι «απεφοίτησαν».

<sup>379</sup> Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν ισχύει το ίδιο σύμφωνα με τις «παρατηρήσεις», καθώς στην Α τάξη προήχθησαν 15 κορίτσια (2,9%), στη Β 3 (1,9%), στη Γ 4 (2,5%). Το συγκεκριμένο δείγμα όμως είναι περιορισμένο και γι' αυτό λιγότερο αξιόπιστο.

ΓΡΑΦΗΜΑ 26,27 : ΕΠΙΔΟΣΗ ΑΝΑ ΤΑΞΗ ΟΛΟΓΡΑΦΩΣ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΩΣ



#### 2.2.4.4. Επίδοση και ηλικία φοίτησης

Η συσχέτιση της ηλικίας με την επίδοση μαθητών /μαθητριών στο Δημοτικό δεν απέδωσε αξιόλογα αποτελέσματα. Προκειμένου να διερευνήσουμε τυχόν σχέση των δυο συγκεκριμένων παραμέτρων ελέγξαμε την επίδοση στις ακραίες ηλικίες κάθε τάξης. Σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί οι μαθητές/τριες με τη μικρότερη ηλικία σε σχέση με τους συμμαθητές τους σημείωναν κυρίως χαμηλή επίδοση. Αντίθετα οι συμμαθητές/τριες τους, που είχαν μεγαλύτερη ηλικία σε σχέση με τον μέσο όρο της τάξης τους, εμφάνιζαν στην πλειοψηφία τους επίσης χαμηλή επίδοση. Τα συγκεκριμένα αποτελέσματα μπορούν να θεωρηθούν αναμενόμενα, καθώς όσο μικρότεροι/ες ήταν οι μαθητές/τριες τόσο περισσότερο δυσκολεύονταν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της τάξης στην οποία φοιτούσαν. Αντίστοιχα όσοι/ες φοιτούσαν σε μεγαλύτερη ηλικία ειδικά στην Α τάξη, σημείωναν κυρίως χαμηλή επίδοση, καθώς πιθανόν οι οικογενειακοί ή οικονομικοί λόγοι που εμπόδιζαν την έγκαιρη φοίτησή τους επηρέαζαν και τις προσδοκίες τους, οι οποίες από την επίδοσή τους δε φαίνεται να ήταν υψηλές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 30: ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ ΑΝΑ ΗΛΙΚΙΑ ΦΟΙΤΗΣΗΣ

ΤΑΞΗ	ΗΛΙΚΙΑ	ΕΠΙΔΟΣΗ			ΣΥΝΟΛΟ
		χαμηλή	Μέτρια	Π.καλή/άριστη	
Α	5-6	20	1	-	21
	13-14	6	4	-	10
Β	7-8	9	2	-	11
	14-15	6	4	-	10
Γ	8-9	10	3	-	13
	15-16	3	1	1	5
Δ	10-11	5	7	3	15
	15-16	1	8	2	11
ΣΥΝΟΛΟ		60	30	6	96
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ		403	360	90	853

Ανάλογα και στο Παρθεναγωγείο, η επίδοση των μαθητριών δε φαίνεται να σχετίζεται με το βαθμό ωρίμανσης που θα αναμενόταν να διακρίνει τα μεγαλύτερα κορίτσια από τα μικρότερα, καθώς η συσχέτιση επίδοσης και ηλικίας κατέδειξε ότι οι μαθήτριες με πολύ μεγαλύτερη ηλικία από αυτή του μέσου όρου των συμμαθητριών τους στην ίδια τάξη είχαν πολύ χαμηλή επίδοση. Προκειμένου να ερμηνεύσουμε το συγκριμένο φαινόμενο, αξίζει να λάβουμε υπόψη ότι την εποχή εκείνη ήταν σύνηθες να καθυστερούν να εγγραφούν οι μαθήτριες στο σχολείο λόγω οικονομικών δυσχερειών της οικογένειας και αυξημένων τυχόν οικογενειακών υποχρεώσεων, όπως την ανατροφή κάποιου μικρότερου μέλους της οικογένειας. Εφόσον όμως ξεκινούσαν τη φοίτηση τους, η παραμονή τους στο σχολείο ήταν περισσότερο συνεπής, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται απαραίτητα και αξιόλογη επίδοση, καθώς συνέχιζαν να υφίστανται οι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες που θα μπορούσαν να επιδράσουν αρνητικά στην επίδοσή τους και αυξάνονταν ολοένα οι υποχρεώσεις των μεγαλύτερων σε ηλικία κοριτσιών προς την οικογένεια<sup>380</sup>.

#### 2.2.4.5. Επίδοση και κοινωνικοοικονομική προέλευση

Προκειμένου να διερευνήσουμε την κοινωνική προέλευση των μαθητών/τριών των δυο σχολείων σε σύγκριση με την επίδοσή τους, εξετάσαμε τόσο την κοινωνική προέλευση όσων προήχθησαν ή αποφοίτησαν σύμφωνα με τις «παρατηρήσεις» όσο και τη βαθμολογική τους επίδοση ανάλογα με το επάγγελμα του πατέρα.

Έτσι διαπιστώσαμε ότι, όπως είναι αναμενόμενο, οι μαθητές και μαθήτριες οι οποίοι/ες προάγονταν ή αποφοιτούσαν ήταν στην πλειοψηφία τους παιδιά γεωργών/εργατών, καθώς πρόκειται για την επαγγελματική κατηγορία με τον μεγαλύτερο αριθμό εγγραφών. Ακολουθούσαν με μεγάλη διαφορά τα παιδιά τεχνιτών/βιοτεχνών και τέλος οι ορφανοί/νες. Αντίστοιχα σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί (πίνακα 31) διαπιστώσαμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό όσων σημείωναν χαμηλή επίδοση (46,7%) ήταν γεωργοί/εργάτες, ενώ ακολουθούν οι έμποροι και οι τεχνίτες/βιοτέχνες. Στις μέτριες επιδόσεις (35,3%) πρώτοι εμφανίζονται και πάλι οι γεωργοί/εργάτες και δεύτεροι με μεγάλη διαφορά οι βιοτέχνες/τεχνίτες, ενώ ακολουθούν οι έμποροι. Τέλος πολύ καλές/άριστες (17,5%) είχαν μετά τους γεωργούς/εργάτες, οι βιοτέχνες/τεχνίτες και ακολούθως οι δημόσιοι υπάλληλοι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 31:ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΑΝΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ<sup>381</sup>

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ	Άριστη/ πολύ καλή	Μέτρια	Χαμηλή	ΣΥΝΟΛΟ
Κτηματίες	3/0,4%	10/1,3%	10/1,3%	23/3%
Δημ.Υπάλληλοι	<b>9 /1,1%</b>	7/0,9%	14/1,8	30/3,9%
Βιοτέχνες/τεχνίτες	16/2,2%/	16/2,2%	18/2,1%	50/6,5%
Έμποροι	<b>4/0,6%</b>	12/1,5%	20/2,6%	36/4,7%
Γεωργοί/εργάτες	104/13,2%	230/29,1%	298/37,7%	637/80,6%
Ορφανοί/αργοί	2/0,3%	4/0,6%	9/1,1%	14/1,8%
ΣΥΝΟΛΟ	138/17,5%	279/35,3%	369/46,7%	<b>790</b>

<sup>380</sup> Φραγκουδάκη Α., 1985, ο.π., σ.59-60.

<sup>381</sup> Χαμηλή επίδοση: ενδεώς, μετριώς, μετριώτατα, Μέτρια επίδοση: σχ. Καλώς., καλώς, Π.Καλή/άριστη επίδοση :πάνυ/λίαν καλώς, άριστα

Ειδικότερα, ως προς την επίδοση των αγοριών διαπιστώσαμε ότι σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί (πίνακα 32), στις χαμηλές και μέτριες επιδόσεις εμφανίζονται με τη σειρά πρώτα οι γεωργοί/εργάτες, μετά οι βιοτέχνες/τεχνίτες και στη συνέχεια με μικρή διαφορά οι έμποροι. Αντίθετα πολύ καλές/άριστες επιδόσεις σημείωσαν, εκτός από τους γεωργούς/εργάτες και τους βιοτέχνες /τεχνίτες, οι δημόσιοι υπάλληλοι. Επομένως, διαπιστώνουμε ότι η επίδοση των αγοριών στο Δημοτικό είναι ανάλογη του συνολικού ποσοστού φοίτησης των μαθητών ανά επαγγελματική κατηγορία, φαινόμενο αναμενόμενο για τις επιδόσεις μαθητών που φοιτούν στην υποχρεωτική εκπαίδευση, όπου ο ταξικός χαρακτήρας δεν είναι τόσο άμεσα εμφανής όσο σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της δευτεροβάθμιας<sup>382</sup> Μικρή διαφοροποίηση παρατηρούμε στη σειρά εμφάνισης στις μέτριες επιδόσεις, όπου την τρίτη και τέταρτη θέση καταλαμβάνουν οι έμποροι και οι κτηματίες, γεγονός που επιβεβαιώνει το ενδιαφέρον των οικογενειών των συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών για την απόκτηση των βασικών τουλάχιστον γνώσεων.

<b>ΠΙΝΑΚΑΣ 32 :ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΕΠΙΔΟΣΗΣ 704 ΑΓΟΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΑΠΟ 827</b>			
<b>ΚΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΑΤΕΡΑ</b>			
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>Άριστη/πολύ καλή</b>	<b>Μέτρια</b>	<b>Χαμηλή</b>
Αγρότες/εργάτες 575/ <b>81,7%</b>	Αγρότες/εργάτες 94/13,4%	Αγρότες/εργάτες 216/30,7%	Αγρότες/εργάτες 265/37,6%
Βιοτέχνες/τεχνίτες 43/ <b>6,1%</b>	Βιοτέχνες/τεχνίτες 16/2,3%	Βιοτέχνες/τεχνίτες 12/1,7%	Βιοτέχνες/τεχνίτες 15/ 2,1%
Δημ.Υπάλληλοι 29/ 4,1%	Δημ.Υπάλληλοι 8/ 1,1%	Έμποροι 11/ 1,6%	Δημ.Υπάλληλοι 14/ 2,0%
Έμποροι 25/3,6%	Έμποροι 4/0,6%	Κτηματίες 8/ 1,1%	Έμποροι 10/ 1,4%
Κτηματίες 19/2,7%	Κτηματίες 2/ 0,3%	Δημ.Υπάλληλοι 7/ 1,0%	Κτηματίες 9/1,3%
Ορφανοί/αργοί 13/1,8%	Ορφανοί/αργοί 2/0,3%	Ορφανοί/αργοί 3/0,4%	Ορφανοί/αργοί 8/1,1%

Επίσης όσο αφορά στις μαθήτριες του Δημοτικού εμφανίζονται διαφορετικές διακυμάνσεις σε σχέση με την επίδοση των αγοριών, παρόλο που και στις δυο περιπτώσεις τα παιδιά των γεωργών/εργατών εμφάνιζαν κυρίως χαμηλές /μέτριες επιδόσεις. Είναι ενδεικτικό ότι το μοναδικό ορφανό κορίτσι που φοίτησε στο Δημοτικό είχε χαμηλή επίδοση, όπως και η συντριπτική πλειοψηφία των κοριτσιών των εμπόρων (11,6%). Αντίθετα η μοναδική μαθήτρια με πατέρα δημόσιο υπάλληλο σημείωσε πολύ καλή /άριστη επίδοση, ενώ οι κόρες των κτηματιών και των βιοτεχνών παρουσίασαν στην πλειοψηφία τους μέτρια επίδοση. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το δείγμα είναι πολύ περιορισμένο και δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα, εντούτοις στα συγκεκριμένα αποτελέσματα αντανακλάται το μειωμένο ενδιαφέρον των πιο αδύναμων κοινωνικών στρωμάτων για την παιδεία των κοριτσιών. Προκειμένου να

<sup>382</sup>Σχετικά με τον ταξικό χαρακτήρα σχολείων της β/θμιας της εποχής βλ. ενδεικτικά Φαντίδου-Σιδηροπούλου Φ., Αλεξανδρείας 93. Από το Μαράσειο Ελληνογαλλικό Εμπορικό και Πρακτικό Λύκειο Στ.Νούκα στο Β Γυμνάσιο Θηλέων, στο Ζ Γυμνάσιο Θηλέων και 19<sup>ο</sup> Γενικό Λύκειο Θεσσαλονίκης (1895-2005), Θεσσαλονίκη 2008. σ.33, Μαμάκης Γ., 2010, ο.π., σ.206.

αναδείξουμε τις επαγγελματικές κατηγορίες οι οποίες συνδέονται περισσότερο με τη χαμηλή ή άριστη επίδοση των μαθητριών στο Δημοτικό, ανεξάρτητα από τη συχνότητα με την οποία συνολικά εμφανίζονται, συντάξαμε τον παρακάτω πίνακα (πίνακα 33), σύμφωνα με τον οποίο διαπιστώνουμε ότι η επίδοση των μαθητριών δεν είναι απολύτως ανάλογη προς το συνολικό ποσοστό εμφάνισης της ίδιας επαγγελματικής κατηγορίας στο Γενικό Έλεγχο, τουλάχιστον ως προς τη δεύτερη και τρίτη θέση. Ειδικότερα με εξαίρεση τους αγρότες, οι κόρες των κτηματιών και των δημοσίων υπαλλήλων εμφάνιζαν πιο συχνά άριστες/πολύ καλές επιδόσεις και όχι οι κόρες των εμπόρων και των βιοτεχνών/τεχνιτών που, ενώ είναι αριθμητικά περισσότερες, παρουσίαζαν οι μεν πρώτες κυρίως χαμηλή επίδοση, ενώ οι δεύτερες μέτρια. Η παραπάνω παρατήρηση, παρότι το δείγμα είναι περιορισμένο και επομένως τυχαίο, είναι ενδεικτική της νοοτροπίας που επικρατούσε την εποχή εκείνη σχετικά με τη μόρφωση των γυναικών και την αξία της εκπαίδευσης ως προσόν για κοινωνική δικτύωση και επαγγελματική αποκατάσταση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 33: ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ 86 ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΕ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΔΟΣΗ ΤΟΥΣ

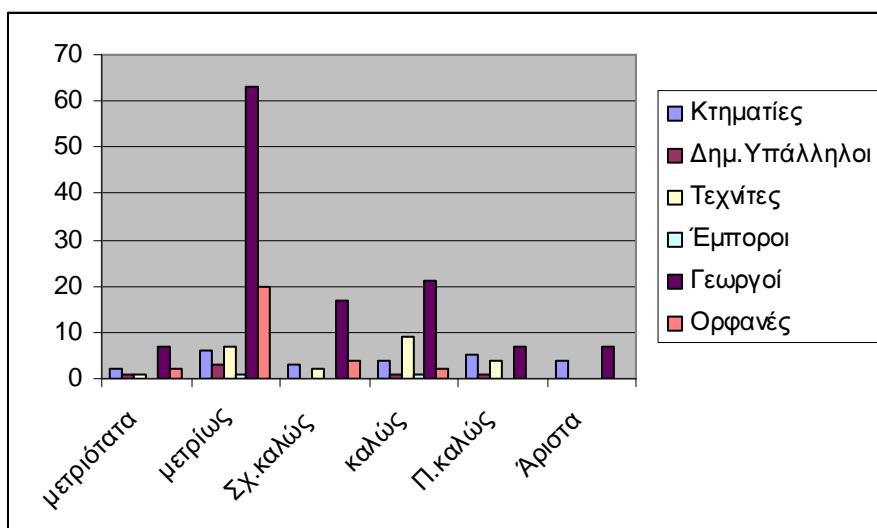
ΣΕΙΡΑ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ	ΣΕΙΡΑ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΔΟΣΗ ΤΟΥΣ		
	Άριστη/πολύ καλή	Μέτρια	Χαμηλή
1. Αγρότες/εργάτες 62/72,1%	1. Αγρότες/εργάτες 10/11,6%	1. Αγρότες/εργάτες 14/16,3%	1. Αγρότες/εργάτες 38/44,2%
2. Έμποροι 11/12,8%	<b>2. Κτηματίες</b> <b>1/1,2%</b>	2. Βιοτέχνες/τεχνίτες 4/4,7%	2. Έμποροι 10/11,6%
3. Βιοτέχνες/τεχνίτες 7/8,1%	3. Δημ.Υπάλληλοι 1/1,2%	3. Κτηματίες 2/2,3%	3. Βιοτέχνες/τεχνίτες 3/3,5%
4. Κτηματίες 4/4,7%		4. Έμποροι 1/1,2%	4. Κτηματίες 1/1,2%
5. Δημ.Υπάλληλοι 1/1,2%			5. Ορφανές/αργοί 1/1,2%
6. Ορφανές/αργοί 1/1,2%			

Στο Παρθεναγωγείο επίσης σύμφωνα με τον πίνακα 34 και το γράφημα 28 που ακολουθεί, παρατηρούμε ότι εμφανίζεται μια μετρίου βαθμού συσχέτιση ανάμεσα στην κοινωνική προέλευση των μαθητριών και την επίδοσή τους. Ειδικότερα, διαπιστώνουμε ότι μόνο οι θυγατέρες των κτηματιών και των αγροτών σημείωναν άριστες επιδόσεις, ενώ οι ορφανές στην πλειοψηφία τους εμφάνιζαν χαμηλή επίδοση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 34: ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΑΝΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

ΚΟΙΝ.ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	Μετρ/τα	μετριώς	Σχ.καλώς	καλώς	Π.καλώς	Άριστα
Κτηματίες	2	6	3	4	5	4
Δημ.Υπάλληλοι	1	3	0	1	1	0
Τεχνίτες	1	7	2	9	4	0
Έμποροι	0	1	0	1	0	0
Γεωργοί	7	63	17	21	7	7
Ορφανές	2	20	4	2	0	0
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>13</b>	<b>100</b>	<b>26</b>	<b>38</b>	<b>17</b>	<b>11</b>

ΓΡΑΦΗΜΑ28 : ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΑΝΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ



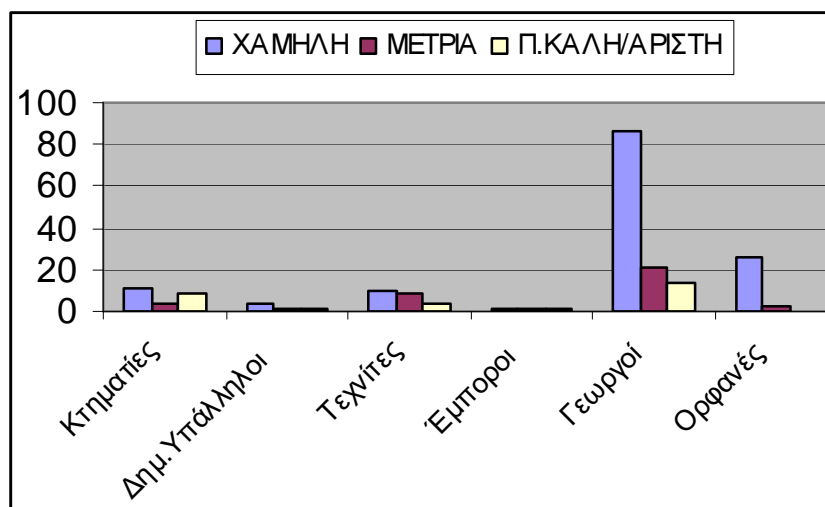
Επίσης σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί οι θυγατέρες των κτηματιών και των τεχνιτών παρουσιάζουν στην πλειοψηφία τους επίδοση άνω του μετρίου σε αντίθεση με τις κόρες των δημοσίων υπαλλήλων, των γεωργών και τις ορφανές, που εμφανίζουν κυρίως χαμηλή επίδοση και απορρίπτονται.

ΠΙΝΑΚΑΣ 35 ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΑΝΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

	ΧΑΜΗΛΗ	ΜΕΤΡΙΑ	Π.ΚΑΛΗ/ΑΡΙΣΤΗ
Κτηματίες	11	4	9
Δημ.Υπάλληλοι	4	1	1
Τεχνίτες	10	9	4
Έμποροι	1	1	1
Γεωργοί	87	21	14
Ορφανές	26	2	0
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>139</b>	<b>38</b>	<b>28</b>



ΓΡΑΦΗΜΑ 29 ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΑΝΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ



Τα συγκεκριμένα αποτελέσματα είναι αναμενόμενα, καθώς το οικογενειακό περιβάλλον φαίνεται να ήταν περισσότερο υποστηρικτικό για τις θυγατέρες των κτηματιών, λόγω της οικονομικής άνεσης και των αυξημένων προσδοκιών της οικογένειάς τους για διεύρυνση του κοινωνικού δικτύου μέσω της σύναψης ενός επωφελούς γάμου, στην επίτευξη του οποίου η στοιχειώδης μόρφωση θεωρούταν απαραίτητο εφόδιο. Παράλληλα οι μαθήτριες που κατάγονταν από αγροτικές οικογένειες ή ήταν ορφανές, ενώ σημείωναν υψηλά ποσοστά φοίτησης, η επίδοσή τους ήταν χαμηλή ως μέτρια, λόγω πιθανόν των αυξημένων οικογενειακών υποχρεώσεων και της συμμετοχής τους στις αγροτικές εργασίες<sup>383</sup>.

Καταλήγουμε επομένως στο συμπέρασμα ότι τα συγκεκριμένα αποτελέσματα ως προς την επίδοση των μαθητών και μαθητριών στο Δημοτικό και το Παρθεναγωγείο Ποταμίδας αντανακλούν πλήρως την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της τοπικής κοινωνίας, η οποία έχει άμεση επίπτωση στην πρόοδο των μαθητών/τριών, καθώς διαπιστώνουμε ότι οι επαγγελματικές ομάδες, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ανώτερες σε τοπικό επίπεδο, εξαιτίας του κύρους και της οικονομικής τους επιφάνειας (κτηματίες, βιοτέχνες), ενθάρρυναν ή εξασφάλιζαν, σε αναλογία με τον μικρό πληθυσμό τους, περισσότερο ευνοϊκές συνθήκες για την καλύτερη δυνατή επίδοση των κοριτσιών τους. Δεν ισχύει όμως το ίδιο και για τους γεωργούς, τους εργάτες, τους ορφανούς/νες και τους αργούς που τα παιδιά τους στην πλειοψηφία τους σημείωναν χαμηλές επιδόσεις, παρόλο που με την ένταξή τους σε ευρύτερα συγγενικά δίκτυα πιθανόν να ωθούσαν κάποια από τα παιδιά τους στην εκπαίδευση, ευελπιστώντας στην κοινωνική τους άνοδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των εμπόρων, τα παιδιά των οποίων εμφάνιζαν στην πλειοψηφία τους χαμηλή και μέτρια επίδοση, καθώς οι οικογένειές τους δε φαίνεται να επένδυναν ακόμα στην εκπαίδευση των παιδιών τους, παρά την οικονομική τους επιφάνεια και το γεγονός ότι την περίοδο που εξετάζουμε φαίνεται ότι η κοινωνία στην Κρήτη βρισκόταν σε πρώιμο στάδιο κοινωνικού μετασχηματισμού.

<sup>383</sup> Μακράκης Γ., 2013, ο.π., σ.413.

#### 2.2.4.6. Επίδοση και απόσταση διαμονής

Εκτιμώντας ότι η απόσταση του σχολείου από τον τόπο διαμονής του πατέρα ενδεχομένως να επηρέαζε αρνητικά την επίδοση μαθητών/τριων και να αποτελούσε παράγοντα διακοπής της φοίτησής τους, εξετάσαμε συγκριτικά τις δυο αυτές παραμέτρους, αναγνωρίζοντας ότι τον βαθμό δυσκολίας μετακίνησης των παιδιών επηρέαζαν και μια σειρά αστάθμητων παραγόντων, όπως τα φυσικά εμπόδια (π.χ. Τυφλός χείμαρρος) και οι καιρικές συνθήκες.

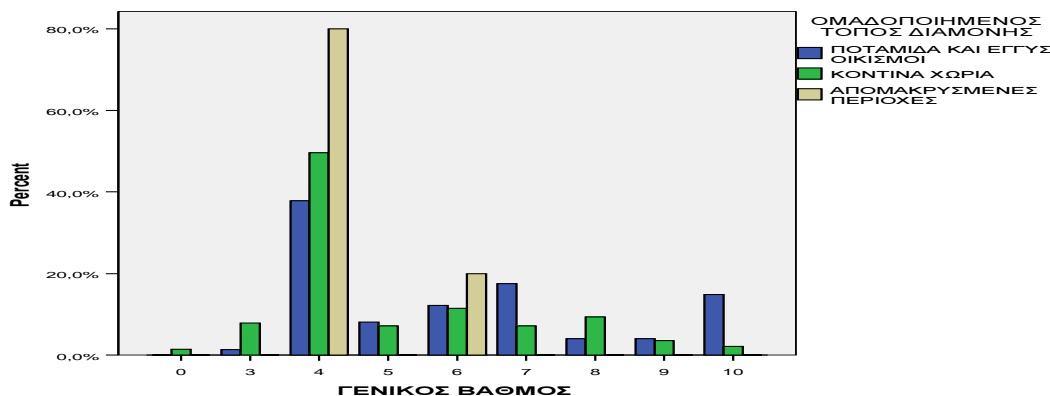
Η συσχέτιση των μεταβλητών «γεωγραφική προέλευση» και «επίδοση» εμφανίζεται χαμηλή, αφού κατά πλειοψηφία οι μαθητές και μαθήτριες των δύο σχολείων εμφάνιζαν χαμηλή επίδοση ανεξάρτητα από τον τόπο διαμονής τους, καθώς πρόκειται για περιοχές κοντινές με κοινά κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά. Εξετάζοντας όμως χωριστά τους 79 μαθητές του Δημοτικού με πολύ καλή /άριστη επίδοση, διαπιστώσαμε ότι οι 60 προέρχονταν από την Ποταμίδα και τους κοντινούς οικισμούς (75,9%), ενώ ως προς τις πολύ καλές/άριστες μαθήτριες όλες ανεξαιρέτως είχαν ως τόπο διαμονής την Ποταμίδα (βλ. πίνακα 36).

**ΠΙΝΑΚΑΣ 36 ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ**

ΠΟΛΥ ΚΑΛΗ/ ΑΡΙΣΤΗ ΕΠΙΔΟΣΗ			
ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ	ΑΓΟΡΙΑ	ΚΟΡΙΤΣΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Ποταμίδα/εγγύς οικισμοί	60	11	71
Κοντινά χωριά	18	-	18
Απομακρυσμένες περιοχές	1	-	1
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>79</b>	<b>11</b>	<b>90</b>

Όσο αφορά τη συσχέτιση του τόπου διαμονής με την επίδοση των μαθητριών στο Παρθεναγωγείο, προέκυψε ότι οι μαθήτριες που προερχόταν από μακρινές περιοχές σημείωναν μόνο χαμηλές και μέτριες επιδόσεις (βαθμοί 4 έως 6) σε σύγκριση με όσες προέρχονταν από την Ποταμίδα και τα κοντινά χωριά. Αντίθετα οι μαθήτριες από την Ποταμίδα πλειοψηφούσαν στις άριστες επιδόσεις (βαθμός 10). Το στοιχείο αυτό είναι αναμενόμενο, καθώς όσο πιο μακριά διέμεναν τα κορίτσια τόσο αυξάνονταν οι δυσκολίες μετακίνησης και φοίτησής τους στο Παρθεναγωγείο, ενώ η απομάκρυνση από την οικογενειακή εστία δημιουργούσε επιπλέον προβλήματα στην επίδοσή τους.

**ΓΡΑΦΗΜΑ 30 : ΟΜΑΔΟΠΟΙΗΜΕΝΟΣ ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ**



Διαπιστώνουμε επομένως ότι η γεωγραφική προέλευση των μαθητών και μαθητριών και των δυο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Ποταμίδας δε φαίνεται να επηρέαζε συνολικά την επίδοσή τους, παρά μόνο όσο αφορά τις λιγιστές περιπτώσεις αρίστων μαθητών/τριων, αφού κατ'έξαιρεση οι μαθητές/τριες που σημείωναν τις καλύτερες επιδόσεις προέρχονταν κυρίως από το χωριό όπου λειτουργούσαν τα δυο σχολεία σε αντίθεση με τα παιδιά από απομακρυσμένες περιοχές που εμφάνιζαν στο σύνολό τους χαμηλές επιδόσεις.

## 2.2.5. Διαγωγή

### 2.2.5.1. Η αξιολόγηση της διαγωγής μαθητών και μαθητριών

Αντίθετα με την αυστηρότητα που παρατηρείται ως προς την αξιολόγηση της επίδοσης μαθητών και μαθητριών, η αξιολόγηση της διαγωγής την περίοδο της Αυτονομίας τείνει να έχει τυπικό χαρακτήρα. Παρόλο που στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης δε διερευνήθηκε συστηματικά η διαγωγή μαθητών/τριών σε σχολεία άλλων περιοχών της οθωμανικής επικράτειας αλλά και του ελληνικού κράτους, είναι ενδεικτικό ότι στην Κρητική Πολιτεία η κλίμακα αξιολόγησης της διαγωγής είχε λιγότερες διαβαθμίσεις σε σχέση με σύγχρονα σχολεία της ευρύτερης περιοχής<sup>384</sup>.

Συγκεκριμένα, ενώ στην Κρητική Πολιτεία θεσπίστηκε η κλίμακα αξιολόγησης της διαγωγής να περιλαμβάνει μόνο τους χαρακτηρισμούς «κοσμιώτατη», «κοσμία» ή «ουχί πάντοτε κοσμία»<sup>385</sup>, στο Δημοτικό Ποταμίδας δε χρησιμοποιείται το σύνολο των παραπάνω χαρακτηρισμών, όπως πιθανόν συνέβαινε σε άλλα σχολεία της εποχής, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών που φοιτούσαν σε αυτό είχε διαγωγή «κοσμιώτατη». Σύμφωνα με τον πίνακα που ακολουθεί από το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού το 37% αξιολογήθηκε με διαγωγή «κοσμία» και το 63% με διαγωγή «κοσμιώτατη»<sup>386</sup>. Αν λάβουμε επίσης υπόψη τη διαγωγή μαθητών και μαθητριών σε βάθος χρόνου, αξίζει να αναφέρουμε ότι η αναλογία των παιδιών με διαγωγή «κοσμία» παρουσιάζει διακυμάνσεις, ενώ μετά το 1907 ακολουθεί φθίνουσα πορεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι, παρόλο που το 1899 η διαγωγή όλων των μαθητών /τριών ήταν «κοσμία», τα τελευταία δυο χρόνια πριν την ένωση με την Ελλάδα παρατηρείται ακριβώς το αντίστροφο. Το ίδιο φαινόμενο επισημάναμε και στο Παρθεναγωγείο την περίοδο που εξετάζουμε (1910-1913), γεγονός ενδεικτικό της ανεκτικότητας και της επιείκειας με την οποία αντιμετωπιζόταν η διαπαιδαγώγηση των μαθητών/τριών την περίοδο Αυτονομίας, ειδικά προς το τέλος της. Η σταδιακά ηπιότερη προσέγγιση της διαγωγής των παιδιών στην υποχρεωτική εκπαίδευση είχε άμεση σχέση με τα δυτικά πρότυπα εκπαίδευσης<sup>387</sup> και εναρμονιζόταν με την επίσημη αντίληψη σχετικά με τις ποινές, σύμφωνα με την οποία θεωρητικά προβλεπόταν να είναι μόνο ηθικής φύσεως και όχι οι σωματικές<sup>388</sup> σε αντίθεση με το πρόσφατο παρελθόν, που η σωματική τιμωρία ήταν θεσμοθετημένη και νομικά κατοχυρωμένη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 37 ΔΙΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΩΝ /ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΑΝΑ ΕΤΟΣ

ΣΧ.ΕΤΟΣ	ΔΙΑΓΩΓΗ		ΚΕΝΑ	ΣΥΝΟΛΟ
	ΚΟΣΜΙΑ	ΚΟΣΜΙΟΤΑΤΗ		
1899-1900	82	-	-	82
1900-1901	40	53	-	93
1901-1902	55	57	-	112
1902-1903	10	48	-	58
1903-1904	53	16	-	69
1904-1905	15	18	13	46
1905-1906	21	-	29	50

<sup>384</sup> Δαλακουρα Κ., 2000, ο.π., σ. 173.

<sup>385</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Έτος Δ', τευχ. Α', αριθμ. Φυλ. 22, αρ. διατ.41, Εν Χανίους τη 20 Μαΐου 1902*

<sup>386</sup> Διατηρούμε την ορθογραφία, όπως ακριβώς εμφανίζεται στο Γενικό Έλεγχο.

<sup>387</sup> Ασπίς, *Περί σωματικών αλγηδόνων*, Χ.Α. Φεβρουάριος 1910.

<sup>388</sup> *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Έτος Β', τευχ. Α', αριθμ.33, Εν Χανίους τη 28 Ιουνίου 1903 και Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. νόμου 485.*

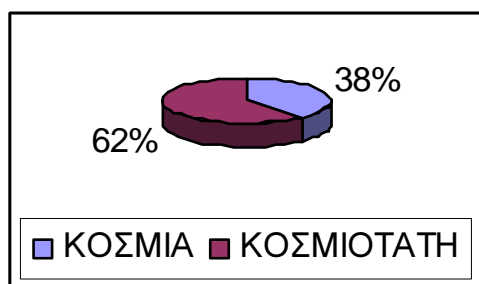
1906-1907	10	12	19	41
<b>1907-1908</b>	<b>7</b>	<b>40</b>	<b>6</b>	53
1908-1909	5	58	-	63
1909-1910	-	50	-	50
1910-1911	12	44	5	61
1911-1912	4	38	-	42
1912-1913	-	65	-	65
1913-1914	-	36	-	36
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>314</b>	<b>535</b>	<b>72</b>	921

Μελετώντας τον παρακάτω πίνακα και τα γραφήματα 31 και 32 παρατηρούμε ότι και τα αγόρια και τα κορίτσια του Δημοτικού παρουσίαζαν διαγωγή «κοσμιώτατη» σε διαφορετικό ποσοστό: τα αγόρια 62% (465 αγόρια), ενώ τα κορίτσια 74% (70 κορίτσια). Παρόλο που η διαφορά είναι μικρή, το συγκεκριμένο φαινόμενο είναι αναμενόμενο αν λάβει κανείς υπόψη ότι σε μια κλειστή επαρχιακή κοινωνία, όπως αυτή της Κισιάμου, οι επιπτώσεις από τη μειωμένη διαγωγή ενδεχομένως να ήταν σοβαρότερες για την κοινωνική εικόνα ενός κοριτσιού σε σύγκριση με αυτή ενός αγοριού. Τη συγκεκριμένη εικασία επιβεβαιώνει και η διαπίστωση ότι η αξιολόγηση της διαγωγής των μαθητριών στο Παρθεναγωγείο του ίδιου χωριού ήταν αποκλειστικά «κοσμιώτατη» στην τελευταία φάση της Κρητικής Πολιτείας.

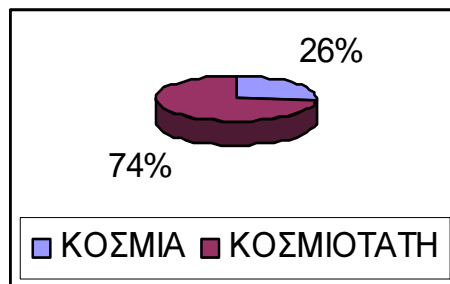
ΠΙΝΑΚΑΣ 38: ΔΙΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΩΝ /ΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΑΓΩΓΗ	ΜΑΘΗΤΕΣ		ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
		%		%		%
<b>ΚΟΣΜΙΑ</b>	290	34,2	24	2,8	314	37
<b>ΚΟΣΜΙΩΤΑΤΗ</b>	465	54,8	70	6,3	535	63
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>755</b>	<b>88,9</b>	<b>94</b>	<b>11,1</b>	<b>849</b>	<b>100</b>

ΓΡΑΦ. 31: ΔΙΑΓΩΓΗ ΑΓΟΡΙΩΝ



ΓΡΑΦ.32: ΔΙΑΓΩΓΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ



#### 2.2.5.2. Διαγωγή και επίδοση

Αντίθετα προς όσα είχαν θεσπιστεί στην Κρητική Πολιτεία, σε κάποια εκπαιδευτικά ιδρύματα του 19<sup>ου</sup> -20<sup>ου</sup> αιώνα γινόταν χρήση όλης της διαθέσιμης αξιολογικής κλίμακας και η αξιολόγηση της διαγωγής ήταν εξίσου σχολαστική με την αξιολόγηση της επίδοσης<sup>389</sup>. Σύμφωνα με τον παρακάτω πίνακα (πίνακα 39) παρατηρούμε ότι η πλειοψηφία των μαθητών στο Δημοτικό Ποταμίδας με επίδοση άνω του μετρίου έχουν διαγωγή «κοσμιώτατη», ενώ το αντίστροφο συνέβαινε με τους

<sup>389</sup> Δαλακούρα Κ., 2000, ο.π., σ. 173.

μαθητές με χαμηλή επίδοση, οι οποίοι σημείωναν μέτριες ή χαμηλές επιδόσεις και η διαγωγή των οποίων χαρακτηριζόταν «κοσμία» σε ποσοστό 20,8% και «κοσμιώτατη» σε ποσοστό 20,4%. Παρατηρούμε επομένως ότι η διαγωγή σχετίζεται με την επίδοση, όχι όμως σε απόλυτο βαθμό, καθώς η χαμηλή επίδοση δε συνεπάγεται και μειωμένη διαγωγή. Το ίδιο ισχύει και για τους πολύ καλούς /άριστους μαθητές οι οποίοι, ενώ είναι λιγότεροι ως προς τον αριθμό τους, παρόλα αυτά η διαγωγή δεν αντιστοιχούσε στην επίδοσή τους. Συγκεκριμένα, ενώ στις μέτριες και χαμηλές επιδόσεις οι μαθητές με διαγωγή «κοσμία» και «κοσμιώτατη» είναι σχεδόν μοιρασμένοι, δε συμβαίνει το ίδιο και με τους πολύ καλούς /άριστους μαθητές, από τους οποίους όσοι χαρακτηρίζονται με «κοσμιώτατη» διαγωγή, είναι οι διπλάσιοι από αυτούς που έχουν διαγωγή «κοσμία».

ΠΙΝΑΚΑΣ 39 : ΕΠΙΔΟΣΗ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΔΙΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

ΕΠΙΔΟΣΗ	ΔΙΑΓΩΓΗ 675 ΜΑΘΗΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	
	ΚΟΣΜΙΑ	ΚΟΣΜΙΩΤΑΤΗ
Πολύ καλή/άριστη	24 (3,6%)	58 (8,6%)
Μέτρια	135 (20%)	179 (26,5%)
Χαμηλή	141 (20,8%)	138 (20,4%)
ΣΥΝΟΛΟ	300 (44,4%)	375 (55,6%)

Αντίθετα η επίδοση των μαθητριών Δημοτικού (πίνακας 40) δε σχετίζεται στον ίδιο βαθμό με τη διαγωγή τους, καθώς αυτή χαρακτηρίζεται «κοσμιώτατη» στο μεγαλύτερο ποσοστό ανεξάρτητα από τις επιδόσεις τους. Παρόλα αυτά παρατηρούμε ότι σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα το 15,9% των μαθητριών με χαμηλή επίδοση εμφανίζει διαγωγή «κοσμία» σε αντίθεση με τις πολύ καλές /άριστες μαθήτριες, στις οποίες το αντίστοιχο ποσοστό είναι μόλις 1,1%.

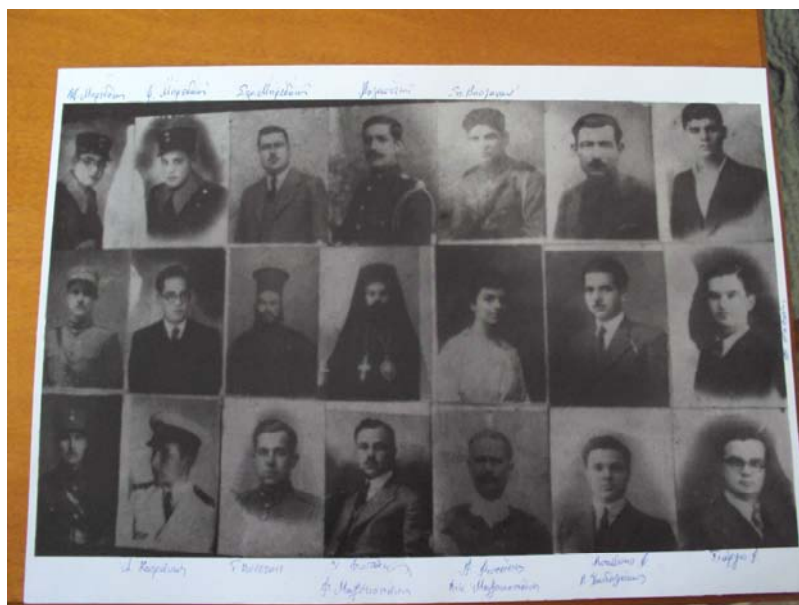
ΠΙΝΑΚΑΣ 40: ΕΠΙΔΟΣΗ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΔΙΑΓΩΓΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

ΕΠΙΔΟΣΗ	ΔΙΑΓΩΓΗ 94 ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	
	ΚΟΣΜΙΑ	ΚΟΣΜΙΩΤΑΤΗ
Πολύ καλή/άριστη	1 (1,1%)	10 (10,6%)
Μέτρια	8 (8,5%)	27 (28,7%)
Χαμηλή	15 (15,9%)	33 (35,1%)
ΣΥΝΟΛΟ	24 (25,5%)	707 (4,5%)

### 3.0.ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ

#### 3.1.ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Προκειμένου να διερευνηθούν περαιτέρω οι παράγοντες διαμόρφωσης του ιδιαίτερου χαρακτήρα της εκπαίδευσης στην επαρχία Κισιάμου, αλλά και να αναδειχθεί ο ιδεολογικός και κοινωνικός της ρόλος την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, χρήσιμο θεωρήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας μικροϊστορικής μελέτης να παρουσιαστεί η εκπαιδευτική πορεία ορισμένων από τους μαθητές και μαθήτριες του Δημοτικού σχολείου και του Παρθεναγωγείου της Ποταμίδας, που φοίτησαν στα συγκεκριμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα την περίοδο 1899-1913. Διαπιστώνοντας ότι η εκπαίδευση, ακόμα και η υποχρεωτική, δεν ήταν δεδομένη σε χωριά της επαρχίας για την πλειοψηφία των παιδιών, λόγω κυρίως των αντίξοων συνθηκών, επιχειρήσαμε να συγκροτήσουμε ενδεικτικά τα βιογραφικά ορισμένων μαθητών και μαθητριών που διακρίθηκαν είτε στο σχολικό πλαίσιο είτε αργότερα σε κοινωνικό επίπεδο (βλ. παρακάτω εικόνα 28 με εξέχουσες προσωπικότητες της Ποταμίδας). Απώτερος στόχος της συγκεκριμένης διερεύνησης υπήρξε η συλλογή στοιχείων χαρακτηριστικών της νοοτροπίας που επικρατούσε σχετικά με την αξία της εκπαίδευσης στη περιοχή, την κοινωνική προέλευση των οικογενειών που επένδυαν στη μόρφωση και τον ρόλο των οικογενειακών δικτύων. Ενδιαφέρουσα επίσης παράμετρος στην παρούσα βιογραφική αναζήτηση είναι το αν και πώς οι εν λόγω μαθητές και μαθήτριες κεφαλαιοποίησαν τη μόρφωση ως εφόδιο κοινωνικής ανόδου, αναιρώντας ή αναπαράγοντας κατεστημένα κοινωνικά πρότυπα.



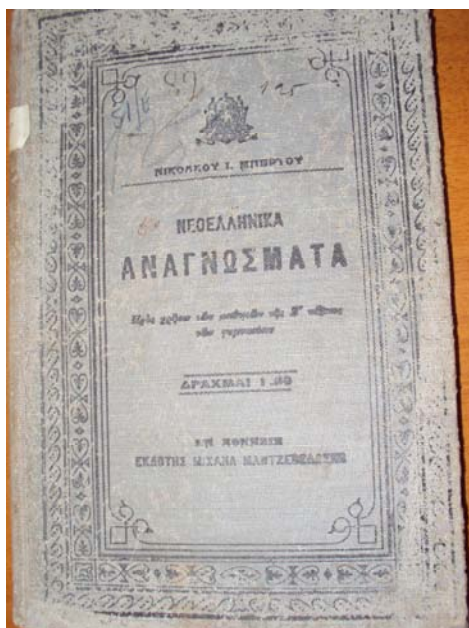
ΦΩΤ.28: Η συγκεκριμένη φωτογραφία αποτελεί σύνθεση μεμονωμένων φωτογραφιών από διαφορετικές οικογένειες του χωριού μετά. Δόθηκε στον πολιτιστικό σύλλογο Ποταμίδας από τη Θεανώ Μαζοκοπάκη, κόρη του Χαράλαμπου Μαζοκοπάκη (πρώην κοινοτάρχης Ποταμίδας). Εικονίζει τους μορφωμένους και επιφανείς κατοίκους της Ποταμίδας<sup>390</sup>.

<sup>390</sup> Η φωτογραφία είναι ενδεικτική του συντηρητικού χαρακτήρα της κοινωνίας της Ποταμίδας του 20ου αιώνα:

7 αξιωματικοί του στρατού ,του ναυτικού ή της αστυνομίας

3 με παραδοσιακή –καθημερινή αμφίεση

2 ιερείς



Φωτ29.Βιβλίο υπογεγραμμένο από την Κατίνας Μαζοκοπάκη (εκπαιδευτικό και αδελφή του Μητροπολίτη Φιλόθεου), μέρος προσωπικής δωρεάς στην βιβλιοθήκη του Δημοτικού Ποταμιάδας (βλ. υποσημείωση 390).

Η συλλογή των βιογραφικών στοιχείων με δεδομένο ότι δε βασίστηκε, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, σε πρωτογενείς μαρτυρίες, αποδείχτηκε στην πράξη ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς δεν κατοικούν πλέον στενοί συγγενείς των συγκεκριμένων προσώπων στην Ποταμιάδα. Ειδικά όσον αφορά στις μαθήτριες, οι πληροφορίες σχετικά με τη ζωή τους διακόπτονται αμέσως μετά το γάμο τους και την αλλαγή του επιθέτου, ενώ στάθηκε αδύνατο να συγκροτήσουμε σαφή εικόνα για την κοινωνική επιφάνεια των απογόνων τους. Αποτέλεσμα των παραπάνω δυσκολιών είναι οι πληροφορίες οι οποίες παρουσιάζονται στην παρούσα ερευνητική εργασία να είναι αποσπασματικές και σε ορισμένες περιπτώσεις αόριστες, παρόλο που για την εξασφάλιση της αξιοπιστίας τους επιδιώχθηκε η διασταύρωση των μαρτυριών με επίσημα έγγραφα.

Η επιλογή των μαθητών/μαθητριών έγινε με κριτήριο την ιδιαίτερη παρουσία τους στο σχολείο (καταγωγή, ηλικία, επίδοση) σε συνδυασμό με τη μετέπειτα εκπαιδευτική τους πορεία και κοινωνική δράση, όπως αυτή έχει αποτυπωθεί στην τοπική κοινωνία. Τα βιογραφικά στοιχεία εξετάστηκαν ανάλογα με τις επαγγελματικές/κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες ανήκαν οι οικογένειες των μαθητών /τριών, προκειμένου να αναδειχθεί ο ρόλος που η κοινωνική θέση διαδραμάτιζε στη μόρφωση ενός ατόμου. Ενδιαφέρουσες επίσης πληροφορίες αξιοποιήθηκαν από τη μελέτη των οικογενειακών δικτύων, στα οποία οι συγκεκριμένοι μαθητές/τριες ανήκαν.

---

7 με αστική αμφίεση (μορφωμένοι )

1 γυναίκα

Ειδικά όσον αφορά την εικονιζόμενη γυναίκα, πρόκειται για την Κατίνα Μαζοκοπάκη, αδελφή του μητροπολίτη Ιεραπίτης και Σητείας Φιλόθεου, που εικονίζεται στο κέντρο, η οποία γεννήθηκε στην Ποταμιάδα, έζησε όμως το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της στα Χανιά και την Αθήνα. Σπούδασε γυμνάστρια και εργάστηκε ως καθηγήτρια, και μετά τον θάνατο του Φιλόθεου μετέφερε και δώρισε στην κοινότητα μέρος από την προσωπική βιβλιοθήκη του εκλιπόντος μητροπολίτη. Ένα από τα βιβλία που φέρει την υπογραφή της είναι το Αναγνωστικό του Γυμνασίου που εικονίζεται παρακάτω. Τις συγκεκριμένες πληροφορίες έδωσε η Κατίνα Στρατάκη και επιβεβαίωσε ο Μιχάλης Μαζοκοπάκης, ανιψιός της Κατίνας και του Φιλόθεου Μαζοκοπάκη.



## 3.2. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΤΟΥΣ ΕΞΕΛΙΞΗ

### 3.2.1 Ο ρόλος της εκπαίδευσης για μαθητές/τριες οικογενειών με οικονομική και κοινωνική επιρροή

Κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας σε μια αγροτική επαρχία, όπως αυτή της Κισιάμου, η κοινωνική επιφάνεια μιας οικογένειας ήταν άμεσα συναρτημένη από την πολιτική και κοινωνική δράση των μελών της σε συνδυασμό με τη μεγάλη γαιοκτησία γης<sup>391</sup>. Σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια, δυο από τις εξέχουσες οικογένειες της Ποταμίδας ήταν η οικογένεια Φωτάκη (πρώην Μαζοκοπάκη), λόγω της στρατιωτικής και πολιτικής δράσης του Γεωργίου Φωτάκη ήδη από τα χρόνια της Ημιαυτονομίας, και η οικογένεια Μπρεδάκη, η οποία εγκαταστάθηκε αργότερα στο χωριό συγκεντρώνοντας μεγάλη ιδιοκτησία γης. Από τα παιδιά των δυο αυτών οικογενειών επιλέχθηκαν ο μικρότερος γιος του Γεωργίου Φωτάκη, που φοίτησε στο Δημοτικό Ποταμίδας τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του, και η μοναχοκόρη του Εμμανουήλ Μπρεδάκη, η οποία φοίτησε στο Παρθεναγωγείο στην τελευταία φάση της Κρητικής Πολιτείας. Με αφορμή τη σχολική τους πορεία, αλλά και αργότερα την αξιοποίηση της μόρφωσης σε κοινωνικό επίπεδο, επιχειρούμε να συνάγουμε στοιχεία για τον ρόλο της εκπαίδευσης σε κοινωνικά στρώματα με σχετικά μεγάλη οικονομική και πολιτική επιφάνεια το χωριό. Παράλληλα εξετάζονται σχετικές πληροφορίες που αφορούν και άλλα μέλη της ίδιας οικογένειας, προκειμένου να αποτυπωθούν με μεγαλύτερη σαφήνεια τάσεις αλλά και προτεραιότητες των δυο οικογενειών σε σχέση με την παιδεία των μελών τους.

Συγκεκριμένα, ο Αντώνιος Φωτάκης γεννήθηκε στην Ποταμίδα το 1894 και ήταν το μικρότερο από τα παιδιά του Φωτάκη Γεωργίου ή Φωτογιώργη, οπλαρχηγού της Ποταμίδας και πρώτου δημάρχου Κισιάμου την περίοδο της Αυτονομίας<sup>392</sup>. Ήταν επίσης αδελφός του Φωτάκη Φώτη<sup>393</sup>, ενός από τους δασκάλους του Δημοτικού

<sup>391</sup> Στην κρητική κοινωνία το κοινωνικό γόητρο ενός άνδρα ονομάζεται *κόζι* και εξαρτάται από την προσωπικότητα του ατόμου, την αποδοχή του από τον κοινωνικό περίγυρο, τον αγώνα που έχει επιδείξει για επιβίωση, τον βαθμό επένδυσης σε προσφορές, ανταποδόσεις και κοινωνικές παραστάσεις. Τσαντηρόπουλος Α., *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, Πλέθρον, Αθήνα, 2004, σ.180-181. Σχετικά με τον όρο *κόζι* είναι ενδιαφέρον ότι δεν καταγράφεται στα περισσότερα λεξικά του κρητικού ιδιώματος με εξαίρεση αυτό του Παγκάλου Γ. *Περί του Γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης*, Αθήνα 1967 όπου αναφέρεται από το τουρκικό κοζ και σημαίνει 1.καρβούν, 2.το τραπουλόχαρτον που επικρατεί εις το χαρτοπαίγνιον 3.μεταφορικά επί πολυφαγίας και ένεκα τούτου σκληρύνσεως της κοιλίας.

<sup>392</sup> Ο Γεώργιος Φωτάκης υπήρξε οπλαρχηγός και 1<sup>ος</sup> δήμαρχος Καστελλίου, πέθανε το 1930. Πατέρας του Γεωργίου Φωτάκη ήταν ο Φώτης Μαζοκοπάκης ο οποίος μετακόμισε από τα Μαζοκοπιανά σε άλλο σημείο της Ποταμίδας, που ονομάστηκε Φωτιανά και οι απόγονοί του Φωτάκηδες, για να ξεχωρίζουν από την μεγάλη οικογένεια των Μαζοκοπάκηδων.

<sup>393</sup> Ο Φώτης Φωτάκης γεννήθηκε το 1870 και πέθανε το 1927 από καρκίνο. Πολέμησε στους Βαλκανικούς πολέμους σύμφωνα με τον Αναστασάκη. Παρόλα αυτά φαίνεται στο μαθητολόγιο του Δημοτικού Ποταμίδας να δίδαξε το 1912-1913. Υπογράφει αργότερα ως διδάσκαλος και στο Δημοτικό Δραπανιά, ενώ τα δυο του παιδιά παρουσιάζονται να φοιτούν στο Δραπανιά την ίδια περίοδο.

Σύμφωνα με το γιο του Φ.Φωτάκη, Θ.Φωτάκη (χημικός συνταξιούχος καθηγητής Πανεπιστήμιου ο οποίος απεβίωσε στις 25-10-2012 σε ηλικία 96 ετών), ο πατέρας του υπήρξε ιδιαίτερα αυστηρός δάσκαλος γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τον Γ.Κωνσταντουλάκη. Ενδεικτικό μάλιστα της αυστηρότητάς του, ακόμα και προς συγγενείς του, είναι ότι παρότι έκανε την εγγραφή του αδελφού του Αντώνη Φωτάκη σε ηλικία 5 ετών, δεν τον προβίβασε στην Β τάξη, στην οποία φοίτησε μετά από τρία χρόνια, καθώς παρουσιάζεται και στη βαθμολογία του απαιτητικός. Ταυτόχρονα δε διστάζει να καταγγείλει τον πατέρα του Φωτογιώργη για τη μη καταβολή χαρτοσήμου. Ο Φ.Φωτάκης σύμφωνα με

Ποταμίδας την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, και του Χαράλαμπου Φωτάκη<sup>394</sup>, ο οποίος επίσης ήταν μαθητής στο ίδιο σχολείο. Σύμφωνα με το Γενικό Έλεγχο και το Μαθητολόγιο του σχολείου ο Αντώνιος Φωτάκης φοίτησε στην Α τάξη σε ηλικία 5 ετών το 1899<sup>395</sup> με επίδοση «ενδεώς» και διαγωγή «κοσμία». Τις επόμενες δυο χρονιές επανέλαβε την ίδια τάξη (1900: επίδοση «ενδεώς», διαγωγή «κοσμιώτατη», ενώ «κατηγγέλθη» η μη καταβολή χαρτοσήμου. 1901: επίδοση «καλώς», διαγωγή «κοσμιώτατη»), για να προβιβαστεί στη Β το 1902 (επίδοση «καλώς», διαγωγή «κοσμιώτατη»). Το 1903 ολοκλήρωσε τη Γ τάξη (επίδοση «καλώς», διαγωγή «κοσμιώτατη») και το 1904 τη Δ (επίδοση «λίαν καλώς», διαγωγή «κοσμιώτατη»). Ολοκλήρωσε το δημοτικό σχολείο με επιτυχία, δε γνωρίζουμε όμως αν συνέχισε τις σπουδές του στο εξατάξιο Ανώτερο Δημοτικό Δραπανιά, που ήταν το πλησιέστερο στην Ποταμίδα, ή στο Ελληνικό σχολείο στο Καστέλλι. Αντίθετα λέγεται ότι ο Αντώνης Φωτάκης σε νεαρή ηλικία έφυγε και σπούδασε χημικός στην Αμερική, όπου ακολούθησε ακαδημαϊκή καριέρα<sup>396</sup>.



ΦΩΤ.30 Ο Φ.Φωτάκης (διδάσκαλος) και ο αδελφός του Χαράλαμπος Φωτάκης φωτ.31, μαθητής του Δημοτικού Ποταμίδας το 1899 μαζί με τον μικρότερο αδελφό του Αντώνιο Φωτάκη φωτ.32.

Από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται το ενδιαφέρον του οπλαρχηγού Φωτογιώργη για τα γράμματα, καθώς φρόντισε ο μεγαλύτερος γιος του, Φώτης Φωτάκης, να μορφωθεί στα δύσκολα χρόνια της Ημιαυτονομίας και να γίνει δάσκαλος<sup>397</sup>. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι πολλοί ήταν οι οπλαρχηγοί οι οποίοι φρόντιζαν να μορφώσουν τα παιδιά τους<sup>398</sup>, σύμφωνα με την αντίληψη της εποχής στην Κρήτη πως η παιδεία θα φέρει την ελευθερία και επομένως είναι πράξη κατεξοχήν επαναστατική. Η

---

τον Γενικό Έλεγχο του σχολείου δίδαξε ως δάσκαλος στον Δραπανιά μαζί με τον Ραϊσάκη, καθώς εκεί συνέχισαν τις σπουδές τους τα παιδιά του.

Ο Φωτογιώργης πρωτοστάτησε στην ίδρυση του ιερού ναού του Αγίου Γεωργίου (περίπου το 1894, χρονολογία που αναγράφεται σε εικόνα του τέμπλου του ναού), όπου τακτικά τελούσε χρέη ψάλτη.

<sup>394</sup> Σύμφωνα με το Μαθητολόγιο του Δημοτικού Ποταμίδας ο Φωτάκης Χαράλαμπος γεννήθηκε το 1890 και φοίτησε το 1899-1901 στην Δ τάξη.

<sup>395</sup> Όπως προαναφέραμε αποτελούσε τη μοναδική περίπτωση πεντάχρονου μαθητή στα χρόνια λειτουργίας του σχολείου επί Κρητικής Πολιτείας, αν και δεν κάτι τέτοιο δεν ήταν αντίθετο προς το νομικό πλαίσιο της εποχής.

<sup>396</sup> Την ανεπιβεβαίωτη πληροφορία σχετικά με την πανεπιστημιακή δράση του Αντώνη Φωτάκη στο εξωτερικό έδωσε ο ανιψιός του και γιος του δασκάλου Φ.Φωτάκη, Θεόδωρος Φωτάκης, ο οποίος ήταν το γηραιότερο εν ζωή μέλος της οικογένειας. Απεβίωσε τον Απρίλιο του 2013.

<sup>397</sup> Ο Φώτης Φωτάκης σύμφωνα με το μαθητολόγιο του Ιεροδοσκαλείου Αγίας Τριάδας ήταν ένας από τους 18 μαθητές το πρώτο έτος λειτουργίας του ιδρύματος (1892) μαζί με τον Στέφανο Ξαγοράρη, μετέπειτα σύζυγο της δασκάλας της Ποταμίδας Αντωνίας Τσόντου. Δελάκης Ε., 1998, ο.π., σ.227.

<sup>398</sup> Βλ. ενδεικτικά περίπτωση Ζαχαρία Θιακάκη και Αντωνίου Γιάνναρη. Δρακάκης Ε., 1912, ο.π., σ.528-529 και Καρράς Κ., 2007, ο.π.,σ.107.

κοινωνική προέλευση των δασκάλων από επιφανείς οικογένειες και η σχέση της εκπαίδευσής τους με την εκκλησία έχει στη δυτική Κρήτη μακρά παράδοση, ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι στο Ιεροδιδασκαλείο γίνονταν κατά προτεραιότητα δεκτοί οι γιοι ιερέων, οπλαρχηγών και δασκάλων. Δεν είναι επίσης τυχαία και η δυνατότητα που παρέχονταν στους αποφοίτους της συγκεκριμένης σχολής να ασκήσουν διπλό έργο, αυτό του ιεροκήρυκα αλλά και του δασκάλου, ασκώντας έτσι ιδιαίτερη επιρροή στον ευρύτερο κοινωνικό τους περίγυρο. Την εκτίμηση του Φωτογιώργη για τη μόρφωση επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι μερίμνησε, ώστε ακόμα και ο μικρότερος γιος του, Αντώνιος, να λάβει από νωρίς τη βασική εκπαίδευση, στέλνοντάς τον σε ηλικία μόλις 5 ετών στο σχολείο. Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για εξαίρεση, καθώς αποτελούσε τη μοναδική περίπτωση πεντάχρονου μαθητή στα χρόνια λειτουργίας του σχολείου επί Κρητικής Πολιτείας, αν και κάτι τέτοιο δεν ήταν αντίθετο προς το νομικό πλαίσιο της εποχής<sup>399</sup>. Η πίστη του Φωτογιώργη για την αξία της μόρφωσης δε φαίνεται να περιορίζεται σε «θεσιθηρικές» σκοπιμότητες, καθώς μαρτυρείται ότι, ενώ ο ίδιος διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Ελ.Βενιζέλο<sup>400</sup> ακόμα και μετά την ένωση με την Ελλάδα, δε μεσολάβησε περαιτέρω, ώστε ο γιος του να τύχει ευνοϊκής μεταχείρισης καταλαμβάνοντας κάποια δημοσιούπαλληλική θέση. Αντίθετα ο Αντώνιος σπούδασε στο εξωτερικό με την υποστήριξη της οικογένειάς του<sup>401</sup>.



Φωτ. 33. Εικονίζεται ο ιερέας Μπρεδάκης Τζανής στα Μπρεδιανά. Φωτ.43 Τα Μπρεδιανά σήμερα. Σύμφωνα με τον Αναστασάκη (1954) η οικογένεια Μπρεδάκη κατάγεται από το Βουλγάρω και η ιστορία της ανάγεται στην επανάσταση του 1821, οπότε και τα μέλη της συμμετείχαν ενεργά στον επαναστατικό αγώνα

<sup>399</sup> Συνήθως τα παιδιά σε τόσο μικρή ηλικία δε πήγαιναν στο σχολείο, καθώς στην περιοχή δεν υπήρχε ιδιωτικό νηπιαγωγείο και τα νήπια είτε ακολουθούσαν την οικογένειά τους στις αγροτικές εργασίες είτε παρέμεναν στο σπίτι, όπου αναλάμβανε την φροντίδα τους, κάποιο μέλος της οικογένειας π.χ. γιαγιά, ανύπαντρη θεία ή η μεγαλύτερη αδελφή.

<sup>400</sup> Τις πολιτικές σχέσεις του Γ.Φωτάκη αναδεικνύουν και δυο επιπλέον μαρτυρίες του εγγονού του Θ.Φωτάκη, οι οποίες δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να επιβεβαιωθούν, παρόλο που, ακόμα και αν λάβουμε υπόψη την υποκειμενικότητά τους, δεν αντιβαίνουν στο χαρακτήρα και τη γενικότερη πολιτική δράση του Φωτογιώργη. Συγκεκριμένα, λέγεται ότι, όταν ο Γ.Φωτάκης μαζί με άλλους εκπροσώπους της Κισάμου μετέβησαν στο ανάκτορο του Γεωργίου Β για να καταθέσουν τα αιτήματά τους σχετικά με προβλήματα της περιοχής, ο διάδοχος όχι μόνο δε δέχτηκε να τους συναντήσει, αλλά τουλάχιστον τους έδιωξε από την πόρτα της υπηρεσίας. Τότε ο υπερήφανος οπλαρχηγός είπε : «Πρόσεχε, γιατί από την ίδια πόρτα σε λίγο καιρό θα φύγεις και εσύ». Αντίθετα οι στενές σχέσεις του Φωτογιώργη με τον Βενιζέλο επιβεβαιώνονται και από το γεγονός ότι, όταν ο Βενιζέλος επισκέφθηκε την περιοχή, ζήτησε περνώντας από την Ποταμίδα να δει τον ηλικιωμένο οπλαρχηγό. Παρόλα αυτά αρνήθηκε να του καταβληθεί σύνταξη για την συνεισφορά του στον Κρητικό Αγώνα.

<sup>401</sup> Ο Θεόδωρος Φωτάκης αναφέρει ότι ως τις τελευταίες στιγμές της ζωής του ο Φωτογιώργης ζητούσε επίμονα να δει τον γιο του, καθώς τον στεναχωρούσε η εγκατάσταση του παιδιού του στο εξωτερικό.

Θετική στάση απέναντι στη μόρφωση φαίνεται ότι είχαν και οι Μπρεδάκηδες, μια επίσης από τις επιφανείς οικογένειες της περιοχής με στρατιωτική και πολιτική δράση ήδη από τον προηγούμενο αιώνα. Σε αυτήν ανήκε και ο Τζανής Μπρεδάκης (βλ. φωτογραφία 33) που την ίδια περίοδο φοίτησε στο Δημοτικό Ποταμίδας<sup>402</sup>, και, όμοια με την περίπτωση του Φ.Φωτάκη, η οικογένειά του φρόντισε ώστε να λάβει την απαραίτητη μόρφωση και να γίνει μετέπειτα ιερέας του χωριού<sup>403</sup>. Έμπρακτη απόδειξη του ενδιαφέροντος των Μπρεδάκηδων για την παιδεία και τα εκπαιδευτικά ζητήματα της περιοχής αποτελεί και η παραχώρηση, μάλλον προς ενοικίαση, του οικήματος στα Γαλανιανά, όπου λειτούργησε το Παρθεναγωγείο και ίσως και το Δημοτικό σχολείο της Ποταμίδας, ενώ δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία η εξ αγχιστείας συγγένεια με τον Ν.Πιμπλή, Νομαρχιακό Επιθεωρητή και εκδότη της εφημερίδας Ασπίς. Ο ίδιος μάλιστα ο Τζανής λέγεται ότι έπεισε το συμμαθητή του και συγχωριανό του Στέφανο Καλογριδάκη, έμπορο, να δωρίσει μέρος της περιουσίας του στην Εκκλησία, προκειμένου, όπως αναφέρουμε παρακάτω, να κτιστεί το νεότερο σχολείο του χωριού.

Για τις ανάγκες όμως της παρούσας εργασίας μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της ξαδέλφης του Τζανή, Αρτεμισίας Μπρεδάκη, καθώς πρόκειται για μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις κοριτσιών που φοίτησαν σε σχολείο της Ποταμίδας και όχι μόνο ολοκλήρωσε την υποχρεωτική εκπαίδευση αλλά η επίδοσή της ήταν πολύ καλή/άριστη, αντίθετα με την πλειοψηφία των συμμαθητριών της που διέκοπταν μετά την ολοκλήρωση της Α τάξης. Συγκεκριμένα, η Αρτεμισία Μπρεδάκη του Εμμανουήλ (επάγγελμα πατρός «κτηματίας») γεννήθηκε το 1902 στην Καμάρα, όπου διέμενε μαζί με την οικογένειά της (ήταν μοναχοπαιδί). Φοίτησε στο Παρθεναγωγείο της Ποταμίδας<sup>404</sup> και παραμένει άγνωστο αν συνέχισε περαιτέρω τις σπουδές της. Παντρεύτηκε τον δικηγόρο Συνολάκη από τα Χανιά και απέκτησε δυο παιδιά, τα οποία έτυχαν αξιολογής μόρφωσης στο εξωτερικό. Την περίοδο της γερμανικής κατοχής η οικογένεια μετακόμισε προσωρινά στην Καμάρα, ξεχωρίζοντας για την αστική εμφάνιση και τις συνήθειές τους<sup>405</sup>. Στην περίπτωση της Αρτεμισίας η μόρφωση λειτούργησε ως εφόδιο για την επίτευξη ενός καλού γάμου και την περαιτέρω κοινωνική δικτύωση της οικογένειας με επιφανή στρώματα της κοινωνίας των Χανίων. Ενδεικτικό της κοινωνικής επιφάνειας της οικογένειας των Μπρεδάκηδων στην περιοχή ήταν ότι σύμφωνα με τη νοοτροπία της εποχής, πολλά από τα κορίτσια της οικογένειας παντρεύτηκαν με γόνους επιφανών οικογενειών της Κισάμου αλλά και των Χανίων, οι οποίες δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο της παιδείας αλλά και στο εμπόριο, όπως η οικογένεια Πιμπλή, Πατερομιχελάκη, Θεοχαράκη (ευεργέτης Καστελλίου και Ποταμίδας) και Μαλανδράκη.

Συνοψίζοντας, μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε ότι ήδη από τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, οικογένειες με κοινωνική επιφάνεια ενδιαφέρονταν για τη μόρφωση των παιδιών τους, χρησιμοποιώντας συχνά αυτήν ως μέσο κοινωνικής ανέλιξης και αύξησης της πολιτικής τους επιρροής, ώστε να ενισχύεται το κύρος της οικογένειας στην τοπική κοινωνία.

<sup>402</sup> Σύμφωνα με το Μαθητολόγιο του Δημοτικού ο Τζανής Μπρεδάκης φοίτησε στην Ποταμίδα το 1899-1900 στη Γ τάξη και την επόμενη χρονιά στη Δ τάξη.

<sup>403</sup> Επειδή το Ιεροδιδασκαλείο καταργήθηκε το 1904 προφανώς φοίτησε στην Ιερατική σχολή στο Ηράκλειο, χωρίς να επιτρέπεται να ασκήσει και το επάγγελμα του δασκάλου.

<sup>404</sup> Η Αρτεμισία Μπρεδάκη φοίτησε το 1911 στην Α τάξη του Παρθεναγωγείου Ποταμίδας και προβιβάζεται με επίδοση στη Β τάξη με επίδοση άριστα και διαγωγή κοσμιωτάτη. Το 1912 φοίτησε στη Β τάξη (επίδοση άριστα, διαγωγή κοσμιωτάτη). Το 1913 φοίτησε στη Γ τάξη (επίδοση πάνυ καλώς, διαγωγή κοσμιωτάτη). Το 1914 φοίτησε στη Δ τάξη (επίδοση πάνυ καλώς, διαγωγή κοσμιωτάτη).

<sup>405</sup> Η Φ. Φωτάκη θυμάται τις απογευματινές βόλτες της Αρτεμισίας Μπρεδάκη με τα παιδιά της στην περιοχή, καθώς ξεχώριζαν για την πολυτελή τους εμφάνιση.

### 3.2.2. Ο ρόλος της εκπαίδευσης για τα παιδιά εμπόρων και δημοσίων υπαλλήλων

Για τη μελέτη της σχέσης των υπό διαμόρφωση μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων με την εκπαίδευση, επιλέχθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνα να εξετασθούν τα βιογραφικά του Στέφανου Καλογριδάκη ή Καλογρίδη, μετέπειτα ευεργέτη της Ποταμίδας, της Μαζοκοπάκη Ελισάβετ, δημοδιδασκάλισσας και της Αρτεμισίας Καπή. Οι δυο πρώτοι φοίτησαν στην αρχή της λειτουργίας του Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας, ενώ η προσφορά τους στο κοινωνικό σύνολο υπήρξε αξιόλογη.

Ειδικότερα, ο Στέφανος Καλογριδάκης (φωτ.35) γεννήθηκε το 1888. Ο πατέρας του ήταν έμπορος και μάλιστα θεωρούταν επιτυχημένος, καθώς η οικογένειά του διέθετε την πρώτη «σούστα» στην περιοχή<sup>406</sup>. Σύμφωνα με το Μαθητολόγιο και τον Γενικό Έλεγχο του Δημοτικού Ποταμίδας φοίτησε το 1899 στη Β τάξη αλλά δε συνέχισε τις σπουδές του. Παντρεύτηκε τη Βασιλική Σκουλάκη (φωτ.35), η οποία καταγόταν από ευκατάστατη οικογένεια και διέμενε στον Δραπανιά, ενώ εμφανίζεται εγγεγραμμένη στο Δημοτικό του ίδιου χωριού. Αρχικά το ζευγάρι κατοικούσε στην Ποταμίδα. Στη συνέχεια όμως μετά τον Β Παγκόσμιο πόλεμο μετακόμισαν στα Χανιά όπου δημιούργησαν αστική περιουσία.



Φωτ. 35. Ο Στέφανος Καλογριδής και η σύζυγός του Βασιλική Σκουλάκη

Ο Στέφανος Καλογριδής συνέχισε την οικογενειακή επιχείρηση<sup>407</sup>, ενώ παράλληλα δάνειζε χρήματα στους χωρικούς, όποτε το είχαν ανάγκη, με υψηλό επιτόκιο και υποθήκη τα χωράφια τους, δημιουργώντας έτσι μεγάλη ακίνητη περιουσία<sup>408</sup>. Καθώς όμως ο ίδιος ήταν άτεκνος, μετά από παρέμβαση του ιερέα του χωριού και συμμαθητή του, Τζανή Μπρεδάκη, οικοδόμησε το 1958 την εκκλησία του Αγίου Στεφάνου (φωτ. 36) δίπλα στο σπίτι του και δώρισε την περιουσία του σε αυτή, με σκοπό κατά πρώτον τη συντήρησή της<sup>409</sup>. Ορίξε επίσης στη διαθήκη του η ακίνητη

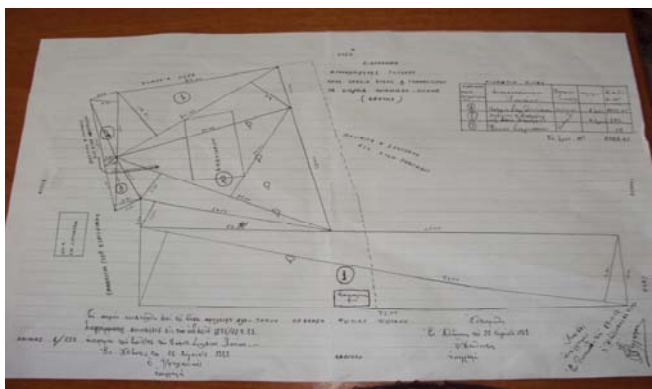
<sup>406</sup> Αμαξα για μεταφορά προϊόντων.

<sup>407</sup> Ταπεινάκης Κυριάκος, *Καλογριδής Στέφανος*, Χανιώτικα Νέα 21 Απριλίου 2011.

<sup>408</sup> Στη φτώχεια αλλά και την εκτεταμένη τοκογλυφία αναφέρεται και ο Γ.Κωνσταντουλάκης στην αυτοβιογραφία του, λέγοντας ότι ακόμα και οι πλούσιοι ζούσαν συγκρατημένα προκειμένου να μπορούν να δανείζουν τα χρήματά τους και να κερδίζουν από το υψηλό επιτόκιο.

<sup>409</sup> Ο ιδρυτής κληροδότησε στην Εκκλησία εξ ολοκλήρου, με διαθήκη, την αγροτική και αστική του περιουσία καθ'ότι ετύγχανε χωρίς φυσικούς κληρονόμους. Στην ίδια διαθήκη ο κληροδότης θέσπισε επιπλέον διατάξεις, ώστε από τα έσοδα των κτημάτων του να πραγματοποιούνται δημόσια έργα στην κοινότητα και βοηθήματα αρωγής σε άπορους σπουδαστές δηλ. ένα είδος υποτροφίας σε φτωχούς φοιτητές. Επίσης καθόρισε διαχειριστές και εκτελεστές των όρων της διαθήκης του τριμελή επιτροπή

περιουσία του να διατεθεί για κοινωφελείς σκοπούς ανάλογα με τις ανάγκες τις κοινότητας<sup>410</sup>. Η αίθουσα του Πολιτιστικού Συλλόγου του χωριού, καθώς και η πλατεία ιδρύθηκαν χάρι στο κληροδότημα του ιδίου και της συζύγου του αλλά και την οικονομική συνεισφορά πολλών άλλων επιφανών Ποταμιδιανών, ενώ το Δημοτικό σχολείο που κτίστηκε αργότερα (φωτ. 38), κατασκευάστηκε σε γειτονικό οικοπέδο του Στέφανου Καλογριδής, το οποίο όμως απαλλοτριώθηκε (φωτ. 36). Ο Στέφανος Καλογριδής επίσης διετέλεσε πρόεδρος του χωριού το 1946<sup>411</sup>.



Φωτ.36 Σχέδιο του οικοπέδου (1929) όπου κτίστηκε το Δημοτικό σχολείο Ποταμίδας στο οποίο δηλώνονται οι ιδιοκτήτες που συνορεύουν με αυτό, αλλά και το οικοπέδο του Σ.Καλογριδάκη που απαλλοτριώθηκε.



Φωτ. 37. Η εκκλησία Άγιος Στέφανος που κτίστηκε με το κληροδότημα του Στ. Καλογριδής και φωτ.38 το νεότερο Δημοτικό σχολείο Ποταμίδας.

Για τον Στέφανο Καλογριδάκη, αλλά και την αδελφή του Αικατερίνη ή Καντί, η υποχρεωτική εκπαίδευση δεν κρίθηκε ότι ήταν απαραίτητη και γι' αυτό και τα δυο αδέλφια φοίτησαν μέχρι τη Β τάξη, προκειμένου να μάθουν μόνο γραφή και ανάγνωση. Η περίπτωση των δυο αδελφών είναι ενδεικτική της νοοτροπίας που επικρατούσε στην

---

αποτελούμενη από τους εκάστοτε: Πρόεδρο Κοινότητας, Δημοδιδάσκαλο και εφημέριο της Ενορίας. Ιερά Μητρόπολις Κισάμου και Σελίνου Μάρτιος 2012 <http://www.imks.gr/en/the-metropolis/administrative/parishes3/western-parishes/148-2012-03-10-22-57-34.html> και Δημόσια διαθήκη Καλογριδής Στεφάνου 76010, Πρακτικά δημόσιας συνεδρίασης του μονομελούς πρωτοδικείου Χανίων, 17-2-1969, Αρ.21/69.

<sup>410</sup> Ενδεικτικό του πλούτου που άφησε ο Στ Καλογριδής είναι και η φήμη ότι κατά τη μεταφορά της κινητής του περιουσίας από τους κληρονόμους του βρέθηκαν κρυμμένες σε μαξιλάρια λίρες. Σχετικά με την πρακτική αποθησαυρισμού και απόκρυψη χρυσών νομισμάτων με αποτέλεσμα την έλλειψη ρευστού στην αγορά βλ. Σιδηρόπουλος Κ., «Συναλλαγές και αποταμιεύματα στα χρόνια πριν από την Ένωση : η παθολογία των νομισματικών συστημάτων», στο *90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, επιμ .Μιχ. Τρούλης, Πρακτικά συνεδρίου Ρέθυμνο 2007, σ.189.

<sup>411</sup> Την υπογραφή του φέρει πιστοποιητικό γέννησης του 1946

επαρχία σχετικά με τη μόρφωση συντελώντας στην πρόωρη εγκατάλειψη του σχολείου, παρότι η εκπαίδευση τα τέσσερα πρώτα έτη ήταν υποχρεωτική.

Ενδιαφέρον ταυτόχρονα παρουσιάζει στη βιογραφία του Στέφανου Καλογριδίδη, ότι μετά την παρέμβαση του ιερέα του χωριού, Τζανή Μπρεδάκη, ο ίδιος προσέφερε την περιουσία του στην Εκκλησία, γεγονός που καταδεικνύει όχι μόνο τον ρόλο των προσωπικών σχέσεων αλλά και τη μεγάλη επιρροή της Επισκοπής Κισάμου και Σελίνου στην κοινωνία της εποχής. Με τους περιορισμούς που τίθενται στη διαθήκη νομιμοποιείται έμμεσα η εμπλοκή της Εκκλησίας σε θέματα παιδείας, καθώς στην επιτροπή διαχείρισης του κληροδοτήματος συμμετέχει και ο ιερέας του χωριού, ενώ προβλέπεται ότι μέρος των χρημάτων μπορεί να διατεθεί για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Επίσης η συγκεκριμένη παράμετρος, εκτός του ότι θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υποδηλώνει και το ενδιαφέρον του Στέφανου Καλογριδάκη για τη διαχρονική αξία της παιδείας, παράλληλα καταδεικνύει τη διαφοροποίηση της έννοιας της ευεργεσίας στην Κρήτη στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα σε σχέση με τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, που οι Κρήτες ευεργέτες προσέφεραν μέρος του πλούτου που είχαν αποκομίσει από εμπορικές δραστηριότητες στην Ελλάδα και όχι στην γενέτειρά τους, όπως συνέβαινε με άλλους Έλληνες ευεργέτες.

Σε αντίθεση με την αδελφή του Στέφανου Καλογριδάκη, Καντί, που νωρίς εγκατέλειψε το σχολείο, οι μαθήτριες Αρτεμισία Καπή και Μαζοκοπάκη Ελισάβετ, ολοκλήρωσαν με επιτυχία τη βασική τους εκπαίδευση και συνέχισαν τις σπουδές τους, με στόχο την επαγγελματική του αποκατάσταση. Συγκεκριμένα, η Αρτεμισία Καπή του Ιωάννη (μυλοθρός) γεννήθηκε το 1895 και φοίτησε στο Δημοτικό Ποταμιδας το 1902<sup>412</sup>. Η Αρτεμισία Καπή μετά το τετρατάξιο δημοτικό γράφτηκε σε ιδιωτική σχολή ραπτικής, αποκτώντας επιπλέον πρακτικές γνώσεις που την έκαναν να ξεχωρίζει σε σχέση με τα υπόλοιπα κορίτσια της περιοχής. Αντίστοιχα η Μαζοκοπάκη Ελισάβετ του Νικολάου (1901-;), κόρη δικαστικού κλητήρα, που κατοικούσε αρχικά στα Χαιρεθιανά και αργότερα στην Ποταμίδα φοίτησε στην Γ τάξη του Δημοτικού Ποταμιδας το 1908 (επίδοση «πάνυ καλώς», διαγωγή «κοσμιώτατη»)<sup>413</sup> και στη συνέχεια στο Παρθεναγωγείο<sup>414</sup>. Εργάστηκε στην Καμάρα ως δημοδιδασκάλισσα το 1925<sup>415</sup>. Την επαγγελματική της σταδιοδρομία εγκατέλειψε μετά το γάμο της με γνωστό επιχειρηματία και φωτογράφο των Χανίων<sup>416</sup>. Την ίδια περίοδο στο δημοτικό φοίτησε και ο αδελφός της Χαράλαμπος Μαζοκοπάκης<sup>417</sup>, ο οποίος διατέλεσε πρόεδρος του χωριού το 1934.

Από τη μελέτη των παραπάνω στοιχείων συνάγουμε το συμπέρασμα ότι τα υπό διαμόρφωση μεσαία κοινωνικά στρώματα ενδιαφέρονταν κυρίως για την πρακτική αξιοποίηση της εκπαίδευσης, που εναρμονιζόταν περισσότερο με την κυρίαρχη νοοτροπία της εποχής η μόρφωση των κοριτσιών να σχετιζόταν απόλυτα με τον ρόλο τους στην οικογένεια (καλή οικοδέσποινα, σύζυγος και μητέρα). Στην επαρχία μάλιστα, που το κοινωνικό πλαίσιο ήταν αυστηρότερο και οι δυνατότητες βελτίωσης του μορφωτικού επιπέδου περιορισμένες, η μόρφωση δεν είχε «διακοσμητικό χαρακτήρα», όπως στα αστικά κέντρα και ήταν λιγιστές οι περιπτώσεις που επιτρεπόταν σε κορίτσια να λαμβάνουν εκπαίδευση ανώτερη από την υποχρεωτική.

<sup>412</sup> Η Αρτεμισία Καπή γεννήθηκε το 1895 στα Χαιρεθιανά.

<sup>413</sup> Η Ελισάβετ Μαζοκοπάκη ήρθε με μετεγγραφή από το Δημοτικό Δραπανιά.

<sup>414</sup> Το 1910 επανέλαβε τη Γ τάξη σε ηλικία 12 ετών και προβιβάστηκε με επίδοση «πάνυ καλώς» και διαγωγή «κοσμιώτατη», για να συνεχίσει το 1911 στη Δ τάξη και να προαχθεί με επίδοση επίσης «πάνυ καλώς» και διαγωγή «κοσμιώτατη».

<sup>415</sup> Υπογράφει στο Μαθητολόγιο του Δημοτικού Καμάρας.

<sup>416</sup> Ο φωτογράφος Σάβας διατηρούσε φωτογραφείο στα Χανιά.

<sup>417</sup> Ο Χαράλαμπος Μαζοκοπάκης διετέλεσε πρόεδρος της Ποταμιδας το 1937 οπότε και υπογράφει πιστοποιητικά γέννησης μαθητών.

Αυτό συνέβαινε γιατί, εκτός του ότι η μόρφωση θεωρούνταν προσόν για έναν καλό γάμο, συχνά αποτελούσε απαραίτητο εφόδιο για την επιβίωση μέσω της επαγγελματικής δραστηριοποίησής τους σε τομείς, όπως αυτόν της εκπαιδευτικού. Ακόμα όμως και σε αυτή την περίπτωση φαίνεται ότι η επαγγελματική δράση ακόμα και των εγγράμματων γυναικών είναι προσωρινή, καθώς διακόπτεται, όταν επιτυγχάνεται η οικογενειακή αποκατάσταση<sup>418</sup>. Επομένως η μόρφωση αποτελεί και για τα κορίτσια μέσο κοινωνικής ανόδου ειδικά μετά το κίνημα του Θερίσου, όποτε και η διάκριση της άρχουσας τάξης στις πόλεις και την επαρχία είναι περισσότερο σαφής.

### 3.2.3.Ο ρόλος της εκπαίδευσης για τα παιδιά αγροτών.

Ενδιαφέροντα στοιχεία για την εκπαίδευση μελών οικογενειών με χαμηλό εισόδημα μπορούμε να αντλήσουμε από τα βιογραφικά στοιχεία δυο ξαδέλφων με το ίδιο όνομα, στη ζωή των οποίων επέδρασε καταλυτικά η μόρφωση. Παράλληλα, αξιοσημείωτη παρουσιάζεται η μορφωτική πορεία ενός συγγενή τους, οποίος διακρίθηκε στα γράμματα λίγα χρόνια αργότερα, προσφέροντας με την κοινωνική του δράση στον τόπο.

Συγκεκριμένα, ο Μαζοκοπάκης Μιχάλης του Ηλία (1893-1970), γιος αγρότη, φοίτησε στο Δημοτικό σχολείο Ποταμίδας από το 1899 ως το 1903<sup>419</sup> και στη συνέχεια τελείωσε το Σχολαρχείο (Ελληνικό σχολείο στο Καστέλι). Έμαθε μόνος του Γαλλικά και εργάστηκε ως υπάλληλος στην Αγροτική Τράπεζα, στο Ταχυδρομείο και τον Αγροτικό Συνεταιρισμό στο Καστέλι. Παντρεύτηκε και απέκτησε μια κόρη, την οποία ανέθρεψε η οικογένεια της μητέρας της (οικογένεια Μαντζοράκη) λόγω του πρόωρου θανάτου της κόρης τους. Υπήρξε άνθρωπος πράος και ευσεβής, γνωστός στο χωριό και ως «καλόγερος», καθώς, παρόλο που χήρευσε σε ηλικία μόλις 33 ετών ουδέποτε ξαναπαντρεύτηκε<sup>420</sup>.

Ο Μιχαήλ Μαζοκοπάκης ή Μιχαλάκης, όπως τον αποκαλούσαν στο χωριό, ήταν πρώτος ξάδελφος του Επισκόπου Ιεράς και Σητείας Φιλόθεου<sup>421</sup> ή κατά κόσμον επίσης

<sup>418</sup> Φουρναράκη Ε., 1987, ο.π., σ.24-26.

<sup>419</sup> Σύμφωνα με τα στοιχεία του Γενικού Ελέγχου ο Μιχαήλ Μαζοκοπάκης του Ηλία (επάγγελμα πατρός γεωργός) το 1899 φοίτησε στην Α τάξη του Δημοτικού με διαγωγή «κοσμία» και γενική επίδοση «ενδεώς». Το 1900 επανέλαβε την ίδια τάξη, την οποία ολοκλήρωσε με διαγωγή «κοσμιώτατη» και γενική επίδοση «άριστα».Στις παρατηρήσεις δε του Μαθητολογίου καταγράφεται ότι κατηγγέλη η μη καταβολή χαρτοσήμου, ένδειξη οικονομικής δυσπραγίας της οικογένειας. Το 1901 δηλώνεται στη Β τάξη ως ορφανός με διαγωγή «κοσμιώτατη» και γενική επίδοση «καλώς». Το 1902 παρουσιάζεται να φοιτά στη Γ τάξη με διαγωγή «κοσμιώτατη» και γενική επίδοση «καλώς», ενώ στις «παρατηρήσεις» σημειώνονται 4 απουσίες «εξ ασθενείας». Την επιτυχή φοίτηση στο Δημοτικό ολοκλήρωσε το 1903 με διαγωγή «κοσμιώτατη» και γενική επίδοση «καλώς», ενώ προφανώς λόγω σφάλματος του δασκάλου αναφέρεται το πατρώνυμο του.

<sup>420</sup> Τις πληροφορίες έδωσε ο Γιάννης Μαζοκοπάκης, ανιψιός του Μιχαήλ Μαζοκοπάκη

<sup>421</sup> Ο Επίσκοπος Ιεράς και Σητείας κυρός Φιλόθεος, κατά κόσμον Μιχαήλ Μαζοκοπάκης (βλ.φωτ.17, 18 στο παράρτημα), γεννήθηκε στην Ποταμίδα Κισάμου Χανίων τό 1892 και πέθανε το 1960. Εκάφη μοναχός στη Μονή Γουβερνέτου. Το 1909 ήλθε ως ιεροδιάκονος στην Επισκοπή Ρεθύμνου όπου ο Επίσκοπος Χρύσανθος τον βοήθησε να τελειώσει το Γυμνάσιο. Το 1918 φοίτησε στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών απ' όπου και απεφοίτησε το 1922. Στη συνέχεια επέστρεψε στο Ρέθυμνο, κοντά στον Επίσκοπο Ρεθύμνου Τιμόθεο Βενέρη σαν Αρχιδιάκονος. Μετά από πρόσκληση του Αρχιεπισκόπου Αμερικής Αλέξανδρου ήλθε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και στις 18 Ιουλίου 1926 (34 ετών) χειροτονήθηκε πρεσβύτερος και σχεδόν συγχρόνως αρχιμανδρίτης με το όνομα Φιλόθεος και τοποθετήθηκε προϊστάμενος του Ναού του Αγίου Ανδρέου στην πόλη South Bend της Πολιτείας της Ινδιάνας, ενώ ανέλαβε τη διεύθυνση του εκεί Ελληνικού Σχολείου. Το 1936 η Επαρχιακή σύνοδος Κρήτης τον εξέλεξε Επίσκοπο Ιεράς και Σητείας η δε ενθρόνιση του έγινε στον Ναό του Αγίου Γεωργίου στην Ιεράπετρα στις 27 Απριλίου 1936 . Εξαιτίας του έργου του έχει μείνει γνωστός ως "Ο Φιλόθεος ο Θεμελιωτής". Ψαρουδάκης Γ. και Παναγιωτάκης Ν.Γ., Εκκλησίες και μοναστήρια Ιεράπετρας



Μιχαήλ Μαζοκοπάκη του Νικολάου (1892-1960). Ο Φιλόθεος ήταν ο μικρότερος αδελφός πολυμελούς οικογένειας και ένα χρόνο μεγαλύτερος από τον Μιχαλάκη. Τα δυο ξαδέλφια έμειναν ορφανά από πατέρα την ίδια περίπου περίοδο (με διαφορά 2-3 χρόνια) και ο παππούς τους αποφάσισε να στείλει την οικογένεια του Φιλόθεου στα Χανιά, ενώ κράτησε την οικογένεια του Μιχαλάκη στην Ποταμίδα<sup>422</sup>. Οι δυο οικογένειες διατηρούσαν καλές σχέσεις και παρόλο που ο Φιλόθεος είχε φύγει μικρός από την Ποταμίδα, επισκεπτόταν τους συγγενείς του στα Μαζοκοπιανά<sup>423</sup>, ενώ στο παρελθόν είχε ενισχύσει οικονομικά το σχολείο του χωριού<sup>424</sup>.

Εξετάζοντας συγκριτικά τα παραπάνω, έστω αποσπασματικά, στοιχεία, της παιδικής και μαθητικής ηλικίας των δυο συνονόματων ξαδέλφων της μεγαλύτερης και ίσως της παλαιότερης οικογένειας του χωριού<sup>425</sup>, διαφαίνονται κάποιες από τους παράγοντες που δυσχέραιναν την εκπαιδευτική πρόοδο ενός μαθητή της επαρχίας σε σύγκριση με κάποιον που διέμενε στην πόλη, παρότι και οι δυο προέρχονταν από οικογένειες με παρόμοιο κοινωνικό επίπεδο. Η μετακίνηση της οικογένειας του μητροπολίτη Φιλόθεου στα Χανιά, έδωσε τη δυνατότητα σχεδόν σε όλα τα αδέλφια να μορφωθούν ακολουθώντας καριέρα δημόσιου υπαλλήλου (Κατίνα Μαζοκοπάκη) ή αξιωματικού της αστυνομίας (Θεόδωρος Μαζοκοπάκης), ενώ ο ίδιος, αφού μόνασε αρχικά στη Μονή Γουβερνέτου, στη συνέχεια ολοκλήρωσε το Γυμνάσιο στο Ρέθυμνο, όντας ιεροδιάκονος στην Επισκοπή Ρεθύμνου. Αντίθετα ο εξάδελφος του παρέμεινε στην Ποταμίδα, και εργάστηκε ως υπάλληλος, χωρίς περαιτέρω επαγγελματική εξέλιξη.

Αντίθετα λίγα χρόνια αργότερα, η διαμονή στην Ποταμίδα δε φαίνεται να εμπόδιζε τον μικρότερο γιο του Ιωάννη Κωνσταντουλάκη να μορφωθεί, παρά τις αντίξοες συνθήκες που αντιμετώπισε. Ειδικότερα, ο Γεώργιος Ι.Κωνσταντουλάκης γεννήθηκε στα Μαζοκοπιανά, γειτονιά της Ποταμίδας το 1906. Οι γονείς του υπήρξαν «αγρότες φτωχοί και αναλφάβητοι ευσεβείς, όμως και ενάρετοι», όπως ο ίδιος αναφέρει στην αυτοβιογραφία του. Ο πατέρας του καταγόταν από τον Αερινό Ινναχωριού και ανέπτυξε σημαντική επαναστατική δράση αρχικά στο πλευρό του γενικού οπλαρχηγού Κισάμου, Αναγνώστη Σκαλίδη, αλλά και αργότερα ακολουθώντας τον Ποταμιδιανό οπλαρχηγό Φωτογιώργη. Η μητέρα του καταγόταν από τη γνωστή οικογένεια των Μαζοκοπάκηδων, γεγονός που αποτέλεσε αφορμή για την μετακίνηση της οικογένειας στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα από τον ορεινό Αερινό, στην περισσότερο εύφορη Ποταμίδα<sup>426</sup>. Φοίτησε στο τετρατάξιο Δημοτικό σχολείο Ποταμίδας<sup>427</sup> και

---

<http://www.aeahk.gr/anagnwsthrio/EKKLHSIES%20kai%20MONASTHRIA%20IERAPETRAS.pdf>

Βλ. επίσης και «Απόστολος Τίτος», [ επιμνημόσυνο τεύχος στον Ιεράς και Σητείας Φιλόθεο Μαζοκοπάκη ], έτος Θ, τεύχος 10, Οκτώβριος 1960, Πετραντώνη Ι., Φιλόθεος Μαζοκοπάκης Θ.Η.Ε., τ.12, σ.1034.

<sup>422</sup> Εικάζουμε ότι η εγκατάσταση της οικογένειας του Φιλόθεου στα Χανιά ήταν περισσότερο εφικτή, λόγω συγγενών της μητέρας του, Αργυρώς Αντωνοβαρδάκη, αλλά και εξαιτίας του ότι τα υπόλοιπα αδέλφια ήταν μεγαλύτερα, προκειμένου να μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν. Ενδεχομένως ευνοϊκά να λειτούργησε και το συγγενικό δίκτυο του πατέρα του, και συγκεκριμένα ο Φώτης Φωτάκης που ήταν μαθητής και συναγωνιστής στο κίνημα του Θερίσου του διευθυντή στο Ιεροδιδασκαλείο Χρ.Τσεπετάκη και μετέπειτα επίσκοπο Ρεθύμνης.

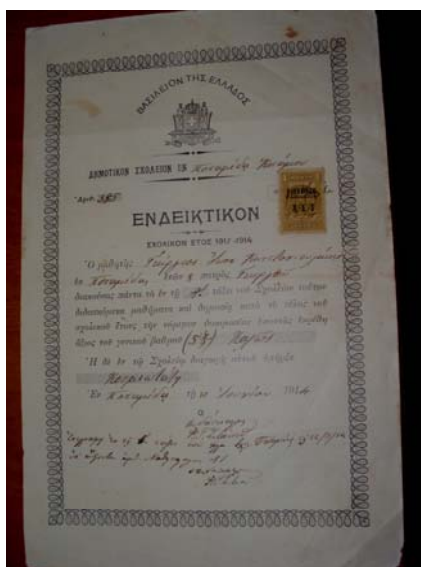
<sup>423</sup> Πληροφορίες για την ζωή του Μητροπολίτη Φιλόθεου έδωσαν ο ανιψιός του Μιχαήλ Μαζοκοπάκης και ο ξάδελφος Ιωάννης Μαζοκοπάκης.

<sup>424</sup> Αναφορά το 1938 σε δωρεά προς το χωριό στο βιβλίο αλληλογραφίας γεγονός που αποδεικνύει ότι, ενώ δε φοίτησε ο ίδιος στο Δημοτικό Ποταμίδας, ενδιαφερόταν για τον τόπο καταγωγής του.

<sup>425</sup> Πληροφορίες για την οικογένεια Μαζοκοπάκη στην αυτοβιογραφία του Κωνσταντουλάκη Γ., 1995, ο.π., σ.15 κ.ε.

<sup>426</sup> Για το Καστέλι Κισάμου ειδικά όσο αφορά στους γάμους ανάμεσα σε ορεινούς και πεδινούς βλ. Καμηλάκης Λ., *Τα κισαμίτικα νάκλια*, Αθήνα 2002, σ.407-408, 461-463. και Σκαλίδης Ι., «Ελευθέριος

συνέχισε τις σπουδές του στο εξατάξιο Δημοτικό Δραπανιά, διανύοντας καθημερινά απόσταση έξι περίπου χιλιομέτρων ξυπόλυτος. Εκεί, όπως ο ίδιος δηλώνει, δεν έμαθε μόνο γράμματα αλλά και να εμβολιάζει δέντρα στο σχολικό αγροκήπιο<sup>428</sup>.



Φωτ.39. Ενδεικτικό Κωνσταντουλάκη Γ.

Το Σεπτέμβριο του 1920 φοίτησε στο Ημιγυμνάσιο του Καστελλίου μέχρι το 1922, όποτε και διεκόπη η λειτουργία του εξαιτίας της μικρασιατικής καταστροφής. Το γεγονός αυτό έγινε η αφορμή σε ηλικία 16 ετών να αποφασίσει να μεταβεί στα Χανιά, προκειμένου να εργαστεί ως υπάλληλος. Ένα χρόνο μετά, επιστρέφει στην Ποταμίδα απογοητευμένος από τις δυσκολίες που συνάντησε, για να συνεχίσει τη φοίτηση στο Ημιγυμνάσιο Καστελλίου που εντωμεταξύ επαναλειτούργησε. Το σχολικό έτος 1923-1924 φοίτησε στην Γ τάξη και προβιβάστηκε στην Δ, στην οποία όμως υποχρεώθηκε, μαζί με τους υπόλοιπους συμμαθητές του, να φοιτήσει ως τον Οκτώβρη στο Γυμνάσιο αρρένων Χανίων, το μοναδικό εξατάξιο Γυμνάσιο στο νομό. Στη συνέχεια επέστρεψε στο Καστέλλι, προκειμένου να ολοκληρώσει την τάξη, στο πλήρες πλέον Γυμνάσιο Καστελλίου<sup>429</sup>. Από εκεί αποφοίτησε το 1827 και μαζί με άλλους τρεις Κισαμίτες έγινε

---

Βενιζέλος-Αναγνώστης Σκαλιδής (Αρχηγός Κισάμου)-Εννιαχωριανοί Κισαμίτες στην Επανάσταση του Θέρισου το 1905», *Νέοι Ορίζοντες της Κρήτης*, 6-2-2013.

<sup>427</sup> Σύμφωνα με το Γενικό Έλεγχο και το Μαθητολόγιο του Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας ο Γεώργιος Κωνσταντουλάκης του Ιωάννη φοίτησε το 1912 στην Α τάξη (επίδοση μετρίως, διαγωγή κοσμοιάτη), για να την επαναλάβει το 1913 (επίδοση καλώς, διαγωγή κοσμοιάτη). Το 1914 φοίτησε στην Β τάξη, το 1915 στη Γ και το 1916 στη Δ τάξη.

<sup>428</sup> Δεν αναφέρεται σε ύπαρξη αγροκηπίου στην Ποταμίδα.

<sup>429</sup> Ειδική μνεία για την προσπάθεια των κατοίκων της Κισάμου να συστήσουν Γυμνάσιο στο Καστέλι και ειδικά αναφέρει ένα τραγούδι που τραγουδούσαν ο ίδιος και οι συμμαθητές του προκειμένου να συγκεντρώσουν γι αυτό το σκοπό και συντάχθηκε από το φιλόλογο Κουζινόπουλο Βασίλειο:

*Γυμνάσιο μας κτίζουμε μέσα εις το Καστέλλι  
χίλια να ναι τα χρόνια τους και ευλογημένα όλα.  
Εκεί τα λεβεντόπουλα Κισάμου της γενναίας  
γράμματα θα μάθουνε πολλά, καλά και παινεμένα.  
Πλησίον των γονέων τους θα έχουν προστασία  
να μην τα βλάψει ο εχθρός, που στέκει έξω από τη θύρα.  
Θα σώσουν την υγεία τους από περιπετείας,  
που βρίσκουν τα κακόμοιρα εις ξένας πολιτείας.  
Όποιος δίδει χιλιάρικο εις το Γυμνάσιό μας  
χίλια να ναι τα χρόνια του και ευτυχισμένα όλα*

δεκτός στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στη Θεολογική Σχολή. Ήταν ο πρώτος απόφοιτος του Γυμνασίου Καστελλίου που πήρε πανεπιστημιακό πτυχίο. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του ο Γ.Κωνσταντουλάκης εργάστηκε στο υπουργείο Γεωργίας, στην Επισκοπή Κισάμου και Σελίνου, τη Μητρόπολη Δημητριάδος αλλά στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση απ' όπου συνταξιοδοτήθηκε ως Λυκειάρχης. Τιμήθηκε για την προσφορά του από τη Μητρόπολη Κισάμου και υπήρξε μέλος στην Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, μέλος στο Σύλλογο Χριστιανών Διανοουμένων Χανίων, πρόεδρος του τμήματος Καστελλίου Κισάμου στην Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών, μέλος του Τουριστικού Συλλόγου Χανίων, μέλος του Δ.Συμβουλίου του Κισαμικού (τοπικός αθλητικός όμιλος). Επίσης, όπως και ο Γ.Ψαράκης επιβεβαιώνει, πρωτοστάτησε στην ίδρυση του πολιτιστικού συλλόγου Ποταμίδας και στην ανέγερση του πνευματικού κέντρου του χωριού<sup>430</sup>. Αξιοσημείωτη όμως υπήρξε και η στρατιωτική του δράση, καθώς αγωνίστηκε στο Β Παγκόσμιο πόλεμο και παρασημοφορήθηκε για την συμμετοχή του στον αντιστασιακό αγώνα<sup>431</sup>.



Φωτ.37. Γ.Κωνσταντουλάκης

Στην αυτοβιογραφία του Γ.Κωνσταντουλάκη αξιοσημείωτη είναι η επίδραση της θρησκευτικής προσήλωσης και ο ρόλος που αυτή διαδραμάτισε στην επιλογή της σχολής στην οποία στη συνέχεια φοίτησε. Η καταγωγή του από την οικογένεια Μαζοκοπάκη αλλά και το ευρύτερο περιβάλλον του ίσως συνετέλεσαν σε αυτή του την απόφαση. Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στις δυσκολίες που ο ίδιος ως μαθητής υπέστη, προκειμένου να σπουδάσει, αποτελώντας εξαίρεση ανάμεσα στους συνομήλικους συμμαθητές του. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ίδιος με έμφαση αναφέρει ότι, ενώ προερχόταν από πολυμελή και φτωχική οικογένεια, κατόρθωσε να ξεχωρίσει ανακαλώντας τα ενθαρρυντικά λόγια της θείας του «το απορριξιμό καράβι έφτασε πρώτο στο λιμάνι». Πέρα από τις όποιες επιφυλάξεις θα μπορούσε να έχει κάποιος σχετικά με την εγκυρότητα των συγκεκριμένων πληροφοριών<sup>432</sup>, οι μαρτυρίες πολλών χωριανών ενισχύουν την άποψη ότι επρόκειτο για χαρισματική προσωπικότητα.

---

*και να του δώσει ο Θεός όλη την ευτυχία  
οπού χαρίζει η χάρις Του στους φίλους της Παιδείας.  
Κωνσταντουλάκης Γ. 1995, ο.π., σ 62*

<sup>430</sup>Ψαράκης Γ. Βιβλιοπαρουσίαση: Μια ζωή σαν παραμύθι, Χανιώτικα Νέα, 21 Ιουλίου 1995 σ.4

<sup>431</sup>Κωνσταντουλάκης Γ.,1995, ο.π.,σ.91.

<sup>432</sup> Οι αυτοβιογραφικές αναφορές είναι αποτέλεσμα διαμεσολαβημένης μνήμης που συχνά αντανακλά και την τάση που υπάρχει σε μικρές κοινωνίες να εξιδανικεύεται ο βίος πολιτών με κοινωνική δράση. Σύμφωνα δε με τον Bartlett όταν οι γενικότερες πολιτισμικές τάσεις και αξίες τίθενται κάτω από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικού ελέγχου από μια ομάδα εξουσίας, η ανάκληση αποκτά έντονο «κατασκευαστικό και εφευρετικό χαρακτήρα» προσανατολιζόμενη στο τι θα ήθελε να ακούσει ο

Συνοψίζοντας, από τα βιογραφικά στοιχεία των παραπάνω μαθητών και μαθητριών διαφαίνεται ότι η εκπαίδευση δεν αποτελούσε κοινό ιδεώδες για όλους τους κατοίκους της επαρχίας. Ειδικότερα, κατά τα πρώτα χρόνια της Αυτονομίας, τη σπουδαιότητα της παιδείας αντιλαμβάνονται περισσότερο οικογένειες που παραδοσιακά σχετίζονται με τη διοίκηση (οικ. Α.Φωτάκη) και λιγότερο οι εμποροι ή οι δημόσιοι υπαλληλοι (οικ. Στ.Καλογρίδη-Αρτεμισία Καπή), που παρά τον υποχρεωτικό της χαρακτήρα περιορίζονται στην απόκτηση των βασικών γνώσεων (γραφή, ανάγνωση, αριθμητική). Με την πάροδο του χρόνου και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης φαίνεται ότι γίνεται περισσότερο αντιληπτός ο κοινωνικοποιητικός ρόλος της μόρφωσης, καθώς χρησιμοποιείται ως μέσο κοινωνικής ανόδου (οικ.Μιχ.Μαζοκοπάκη, Γεωργίου Κωνσταντουλάκη) ή κοινωνικής δικτύωσης (οικ. Αρτεμισίας Μπρεδάκη) με την αστική άρχουσα τάξη. Παρόλο που η αναφορά σε συγκεκριμένα πρόσωπα είναι ενδεικτική, γίνεται επίσης εύκολα αντιληπτό ότι οι προοπτικές για μόρφωση και κοινωνική πρόοδο ήταν περισσότερο αυξημένες έξω από τα όρια της επαρχίας. Γι' αυτό το λόγο, όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν (Α.Φωτάκης) ή το επέβαλλαν (Μιχ.Μαζοκοπάκης, Γ.Κωνσταντουλάκης), η εσωτερική ή εξωτερική μετανάστευση φάνταζε μονόδρομος. Τέλος, μελετώντας τις συγκεκριμένες περιπτώσεις μαθητών και μαθητριών της Ποταμίδας, αξιοσημείωτο είναι ότι ο ρόλος της Εκκλησίας παρουσιάζεται καταλυτικός και ολοένα δυναμικότερος, ειδικά κατά την τελευταία φάση της Κρητικής Πολιτείας. Οι στενοί δεσμοί που είχαν συνάψει ήδη μετά το δεύτερο μισό του 19<sup>ου</sup> αιώνα οι ισχυρές οικογένειες του τόπου με τα Μοναστήρια και την εκκλησιαστική ιεραρχία, όχι μόνο διατηρούνται αλλά και ενισχύονται, καθώς μέσω της εκπαίδευσης ο επίσημος κλήρος προάγει αλλά και χειραγωγεί την περαιτέρω πνευματική ανάπτυξη και κοινωνική εξέλιξη της περιοχής<sup>433</sup>. Παράλληλα στην επαρχία Κισάμου παρατηρείται η Εκκλησία να ελέγχει σε μεγάλο βαθμό τη μοναδική διέξοδο για ανώτερη μόρφωση μέσω των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που η ίδια χρηματοδοτεί (Ιεροδιδασκαλείο, Πρακτική Σχολή Θηλέων).

---

*συνομιλητής και φορέας της εξουσίας. Αντίθετα όταν ο συνομιλητής και ακροατήριο θεωρείται «κατώτερο», η ανάκληση υπερτονίζει μέχρι υπερβολής τις κοινωνικές αξίες της ομάδας του αφηγητή. Παραδέλλης Θ., «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο Διαδρομές και τόποι μνήμης : ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, επιμ. Μπενβενίστε- Παραδέλλης, Αθήνα : Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999. σ. 35-36.*

<sup>433</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ποταμίδα τα μέλη καθεμίας από τις δυο ισχυρότερες οικογένειες του χωριού διαθέτουν το «όπλο», το «θυμιατό» και το «κονδύλι», ασκούν δηλαδή πολιτική και θρησκευτική επιρροή, ενώ παράλληλα διακρίνονται για το υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο. Συγκεκριμένα, στην οικογένεια Μαζοκοπάκη ο Γεώργιος Φωτάκης ήταν οπλαρχηγός και δήμαρχος, ο γιος του Φώτης Φωτάκης δάσκαλος και ο Μιχάλης Μαζοκοπάκης Μητροπολίτης. Αντίστοιχα στην οικογένεια Μπρεδάκη ο Εμμανουήλ Μπρεδάκης ήταν συναγωνιστής του Αναγνώστη Σκαλίδη, ο Νικόλαος Πιμπλής (γαμπρός) Επιθεωρητής της Εκπαίδευσης και ο Τζανής Μπρεδάκης ιερέας.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην υπό κατάρρευση Οθωμανική Αυτοκρατορία τα δεκαπέντε χρόνια αυτόνομης διοίκησης της Κρήτης αποτελούν ένα μεταβατικό στάδιο όχι μόνο πολιτικά αλλά και κοινωνικοοικονομικά, καθώς οι προσδοκίες και οι διεκδικήσεις των Κρητών κλιμακώνονται, ενώ τόσο η Ελλάδα όσο και άλλες χώρες βρίσκουν πρόσφορο έδαφος για την προώθηση των συμφερόντων τους. Σε αυτό το πλαίσιο ο ρόλος της εκπαίδευσης επαναπροσδιορίζεται ως ρυθμιστικός παράγοντας προόδου αντανακλώντας παράλληλα την αγωνία κάλυψης του κενού εξουσίας από παλαιότερους αλλά και νέους φορείς.

Παρά την αξία που αποδίδεται στην παιδεία εκείνη την περίοδο, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της εκπαίδευσης, ειδικά στην ύπαιθρο, την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης και έρευνας μέχρι πρόσφατα, και πιο συγκεκριμένα οι ιδιαίτερες συνθήκες μόρφωσης των αγοριών και κοριτσιών συγκριτικά. Πολύ περισσότερο από τη βιβλιογραφία λείπουν εμπειριστατωμένες μελέτες με αντικείμενο μεμονωμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα βασικής εκπαίδευσης και των δυο φύλων. Απουσιάζουν επίσης νεώτερες ερευνητικές εργασίες με αντικείμενο το πλαίσιο λειτουργίας και τους παράγοντες διαμόρφωσης της εκπαίδευσης στην Κίσαμο, μιας από τις μεγαλύτερες πληθυσμιακά επαρχίες της Δυτικής Κρήτης με δυναμική παρουσία στις πολιτικές εξελίξεις της εποχής.

Με την παρούσα εργασία επιχειρούμε να συμβάλουμε στη μείωση του συγκεκριμένου ερευνητικού κενού στην Ιστορία της εκπαίδευσης, καθώς έγινε μια προσπάθεια απόδοσης της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας δυο ιδρυμάτων βασικής εκπαίδευσης, τα οποία λειτούργησαν την περίοδο της Αυτονομίας στην Ποταμίδα, ένα μικρό χωριό της επαρχίας Κισάμου. Παράλληλα επιχειρήθηκε η σκιαγράφηση του κοινωνικού και εκπαιδευτικού πλαισίου, που μέσω της αλληλεπίδρασης με την ιδιαίτερη κουλτούρα στην περιοχή, κατέστησε το σχολείο σε ένα βαθμό μηχανισμό επιμερισμού και αναπαραγωγής των δομών της τοπικής κοινωνίας. Έτσι, σύμφωνα με την ανάλυση και ερμηνεία των στοιχείων που συγκεντρώσαμε, προκειμένου να απαντήσουμε στα ερευνητικά ερωτήματα της εισαγωγής, καταλήξαμε σε μια σειρά από συμπεράσματα, σχετικά όχι μόνο με τον χαρακτήρα της εκπαίδευσης στην επαρχία Κισάμου αλλά και τον ρόλο που διαδραμάτισε το ευρύτερο πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο στη διαμόρφωση αυτού.

Συγκεκριμένα, οι κάτοικοι της επαρχίας Κισάμου, όπως και άλλων περιοχών της Κρήτης, συμμετείχαν ενεργά στις πολιτικοκοινωνικές ζυμώσεις που συντελέστηκαν στην Κρήτη το 19<sup>ο</sup> και 20<sup>ο</sup> αιώνα, στοχεύοντας στην πλειοψηφία τους με την επαναστατική, στρατιωτική και πολιτική τους δράση στην αποδέσμευση από την οθωμανική διοίκηση και την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Η συγκεκριμένη πολιτική τάση συνδέεται άμεσα με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και την αύξηση του πληθυσμού την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, με αποτέλεσμα την εσωτερική μετανάστευση κατοίκων από τα ορεινά χωριά στις περισσότερο πεδινές και αστικές περιοχές. Έτσι, παρά το συγκεντρωτικό χαρακτήρα του αρμοστειακού πολιτεύματος η συμμετοχή των Κισαμιτών σε συλλογικά όργανα εμφανίζεται δυναμική, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που εκδηλώνονται συγκρούσεις ανάμεσα στην παραδοσιακή κουλτούρα της περιοχής και τους φορείς τόσο της κοσμικής όσο και της θρησκευτικής εξουσίας. Οι πολιτικές εξελίξεις δεν άφησαν ανεπηρέαστη τη σχολική ζωή, καθώς άμεση ή έμμεση ήταν η εμπλοκή των κατοίκων σε αυτές, όχι μόνο των μαθητών/τριών και των οικογενειών τους αλλά και των δασκάλων.

Ως προς τους παράγοντες που επηρέασαν την εξέλιξη της εκπαίδευσης στην Κρήτη γενικά και στην Κίσαμο ειδικότερα, υπάρχουν ενδείξεις, οι οποίες

επαληθεύτηκαν από τη διερεύνηση της εκπαιδευτικής διαδρομής μαθητών/τριων των δυο σχολείων, ότι η πολιτική επιρροή οικογενειακών και ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων λειτούργησε καταλυτικά όχι μόνο στην περαιτέρω προσωπική πρόοδο και κοινωνική ανέλιξη αλλά και στον τρόπο και τον βαθμό εφαρμογής της κεντρικής εκπαιδευτικής πολιτικής στην περιοχή.

Με δεδομένο ότι πρόκειται για μια αγροτική προκαπιταλιστική κοινωνία, χωρίς σαφείς κοινωνικές διαβαθμίσεις ιδεολογικά προσδιορισμένες, τα συγκεκριμένα κοινωνικά δίκτυα επεκτείνονταν τόσο στην υπό διαμόρφωση αστική τάξη των Χανίων όσο και στην τοπική Εκκλησία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ρόλος της Εκκλησίας, ο οποίος εμφανίζεται καταλυτικός και ολοένα δυναμικότερος, ειδικά κατά την τελευταία φάση της Κρητικής Πολιτείας. Οι στενοί δεσμοί που είχαν συνάψει ήδη μετά το δεύτερο μισό του 19<sup>ου</sup> αιώνα οι ισχυρές οικογένειες του τόπου με τα μοναστήρια και την εκκλησιαστική ιεραρχία, όχι μόνο διατηρούνται αλλά και ενισχύονται, καθώς μέσω της εκπαίδευσης ο επίσημος κλήρος προάγει αλλά και χειραγωγεί την περαιτέρω πνευματική ανάπτυξη και κοινωνική εξέλιξη της περιοχής. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην επαρχία Κισάμου παρατηρείται η Εκκλησία να διαμορφώνει και να ελέγχει σε μεγάλο βαθμό τη μοναδική διέξοδο για ανώτερη μόρφωση μέσω των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που η ίδια ιδρύει και σε συνεργασία με την τοπική κοινωνία, συντηρεί (Ιεροδιδασκαλείο, Πρακτική σχολή θηλέων, Γυμνάσιο Καστελίου). Στην Ποταμίδα μάλιστα φαίνεται ότι οι επιφανείς οικογένειες του χωριού φρόντιζαν να διαθέτουν το «όπλο», το «θυμιάτο» και το «κονδύλι», ασκούσαν δηλαδή πολιτική και θρησκευτική επιρροή, ενώ παράλληλα διακρίνονταν για το υψηλό μορφωτικό επίπεδο ορισμένων μελών τους<sup>434</sup>.

Η άσκηση στη συγκεκριμένη περίπτωση πολιτικών πιέσεων σε ζητήματα εκπαίδευσης αποδεικνύεται άμεση και σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελεσματική, καθώς στην πράξη δεν αποκλίνει από τις αρχές του μετέπειτα εφαρμοσμένου στην Ελλάδα αστικού φιλελευθερισμού<sup>435</sup>. Ο μεγάλος αριθμός και το είδος των σχολείων της περιοχής, όπως η ίδρυση του Παρθεναγωγείου στην Ποταμίδα, η ενίσχυση του πρακτικού και επαγγελματικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης, με την έγκριση της λειτουργίας του Ιεροδιδασκαλείου και της Πρακτικής Σχολής, η εναρμόνιση του εσωτερικού κανονισμού των σχολείων της επαρχίας με τις αγροτικές εργασίες των κατοίκων, αλλά και η ίδρυση Γυμνασίου στο Καστέλι, αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις διεκδίκησης και εμπλοκής των τοπικών φορέων στις εκπαιδευτικές εξελίξεις. Πρόκειται για εκπαιδευτικές εξελίξεις που άλλοτε συνάδουν με τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας και άλλοτε υποκρύπτουν την προώθηση καιροσκοπικών συμφερόντων, συμβάλλοντας στην αναπαραγωγή κατεστημένων κοινωνικών δομών και την αξιοποίηση της εκπαίδευσης ως μέσο κοινωνικής ανέλιξης. Η προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να ελέγξει τις τοπικές συνιστώσες της, με τις οποίες όμως έχει αναπτύξει στενή πολιτική σχέση, προβάλλεται εντονότερα σε διαστήματα πολιτικής και οικονομικής κρίσης. Η ασάφεια που επικρατούσε σχετικά με τον αριθμό, τον χώρο και τις συνθήκες λειτουργίας των σχολείων της επαρχίας, σε συνδυασμό με την εμπλοκή ισχυρών οικονομικά τοπικών παραγόντων αλλά και της Εκκλησίας στην

<sup>434</sup> Συγκεκριμένα, στην οικογένεια Μαζοκοπάκη ο Γεώργιος Φωτάκης ήταν οπλαρχηγός και δήμαρχος, ο γιος του Φώτης Φωτάκης δάσκαλος και ο Μιχάλης Μαζοκοπάκης Μητροπολίτης. Αντίστοιχα στην οικογένεια Μπρεδάκη ο Εμμανουήλ Μπρεδάκης ήταν συναγωνιστής του Αναγνώστη Σκαλίδη, ο Νικόλαος Πιμπλής (γαμπρός) Επιθεωρητής της Εκπαίδευσης και ο Τζανής Μπρεδάκης ιερέας. Βλ. επίσης Βερυκάκης Α.Α., 2004, ο.π., σ.93-95.

<sup>435</sup> Δημαράς Α., «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα του των κυβερνήσεων του Βενιζέλου», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Μαυρογορδάτος Γ.Θ.-Χατζηιωσήφ Χ.Χ.(επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ.23- 33.

εκπαίδευση, δυσχέραιναν την άσκηση κεντρικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Οι επιπτώσεις των εκάστοτε εκπαιδευτικών αλλαγών στο σχολικό δίκτυο της περιοχής, όπως συνέβη με την κατάργηση του Ελληνικού σχολείου, εμφανίζονται άμεσες και αμφιλεγόμενες και παρόλο που εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης μέσα από την αξιοποίηση ενός από παλιά κατεστημένου πελατειακού συστήματος, συχνά έρχονταν σε σύγκρουση με νοοτροπίες στέρεα θεμελιωμένες στην παράδοση του τόπου.

Άμεσα εξαρτώμενη από το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της εποχής και τις παραμέτρους της κεντρικής εκπαιδευτικής πολιτικής παρουσιάζεται η λειτουργία των δυο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Ποταμίδας. Το Δημοτικό σχολείο Ποταμίδας ήταν από τα πρώτα σχολεία που ιδρύθηκαν στο δήμο Καστελίου της επαρχίας Κισιάμου την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, καθώς, λόγω κυρίως της θέσης του, το χωριό παρουσίαζε εκπαιδευτική κινητικότητα ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, με αποτέλεσμα να εξυπηρετεί μια ιδιαίτερα διευρυμένη περιοχή αποτελούμενη από μικρότερους οικισμούς και χωριά, η οποία το 1900 αριθμούσε περισσότερους κατοίκους ακόμα και σε σύγκριση με την πρωτεύουσα της επαρχίας, το Καστέλι. Παρόλο που υπάρχουν ενδείξεις ότι ένα μεγάλο μέρος των παιδιών που θα έπρεπε να φοιτά στο σχολείο ουδέποτε εγγράφηκε σε αυτό, το συγκεκριμένο Δημοτικό σχολείο κάλυπτε θεωρητικά τις εκπαιδευτικές ανάγκες των κατοίκων της περιοχής ως το 1910, οπότε και ιδρύθηκε στο ίδιο χωριό το Παρθεναγωγείο, στο οποίο μπορούσαν να φοιτούν κορίτσια και αγόρια μόνο στην α και β τάξη. Ειδικά όσο αφορά το Παρθεναγωγείο, παρότι ήταν τετρατάξιο, λειτούργησε αδιάλειπτα ως την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, χωρίς να υποστεί συγχώνευση ή προσωρινή κατάργηση, όπως συνέβη με Παρθεναγωγεία σε άλλα γειτονικά περισσότερο πολυπληθή χωριά (Δραπανιάς, Τοπόλια). Είναι αξιοσημείωτο μάλιστα ότι, παρόλο που ορισμένοι από τους οικισμούς στους οποίους διέμεναν μαθητές και μαθήτριες των δυο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Ποταμίδας απείχαν εξίσου και από άλλα χωριά της περιοχής ή διοικητικά ανήκαν σε άλλο δήμο, οι οικογένειες επέλεγαν να εγγράψουν τα παιδιά τους σε σχολείο της Ποταμίδας. Το φαινόμενο αυτό υποδηλώνει όχι μόνο την αξιοποίηση του διαθέσιμου συγγενικού δικτύου αλλά και την ύπαρξη ευνοϊκότερων συνθηκών μετάβασης και φοίτησης των μαθητών/τριών στο συγκεκριμένο σχολείο, όπως ενδεχομένως ήταν η εύκολη πρόσβαση στο χωριό αλλά και η ύπαρξη κατάλληλου διδακτηρίου. Σε αυτή την περίπτωση καθοριστική διαφαίνεται ότι ήταν η συμβολή των προσκείμενων στον Βενιζέλο τοπικών παραγόντων, προκειμένου να αμβλυνθούν σε τοπικό επίπεδο ως ένα βαθμό οι επιπτώσεις της κοινωνικής ανισότητας στην εκπαίδευση.

Από τα αποσπασματικά επίσης στοιχεία που συλλέξαμε, οδηγηθήκαμε στο συμπέρασμα ότι στην ίδρυση και σταθερή λειτουργία του Δημοτικού σχολείου ενδεχομένως θετικά να συνέβαλλε και ο διορισμός σε αυτό απόφοιτου του Ιεροδιδασκαλείου που καταγόταν από μια από τις πιο ισχυρές πολιτικά οικογένειες του χωριού. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πολιτική και στρατιωτική δραστηριότητα των εκπαιδευτικών της Ποταμίδας, καθώς και η ένταξή τους σε ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα αντανakλάται έμμεσα στη λειτουργία των δυο σχολείων (αυστηρότητα Φ.Φωτάκη, μετάθεση του ίδιου στον Δραπανιά και συμμετοχή στο κίνημα του Θερίσου και τους Βαλκανικούς πολέμους, συνεχείς μεταθέσεις Α.Σχετάκη, γάμος Α.Τσόντου με Στέφανο Ξαγοράρη, συγγένεια Αρτέμιδος Τοράκη με διευθύντρια Πρακτικής Σχολής). Προχωρώντας μάλιστα σε συγκρίσεις με το εκπαιδευτικό προσωπικό των γειτονικών σχολείων διαπιστώσαμε ότι, σε αντίθεση με το Δημοτικό Ποταμίδας, στην πλειοψηφία τους στην περιοχή υπηρετούσαν προσωρινοί δημοδιδάσκαλοι, γεγονός που πιθανόν

επηρέασε το κύρος και την αποτελεσματικότητα των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Τον ταξικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης στην Κρητική Πολιτεία επιβεβαιώνει και η στατιστική ανάλυση των στοιχείων που προκύπτουν από τη μελέτη των σχολικών αρχείων της Ποταμίδας, καθώς φαινομενικά ίσες ευκαιρίες παρέχονταν σε παιδιά με άνισες δυνατότητες. Οι εγγραφές μαθητών και μαθητριών γινόταν στις περισσότερες περιπτώσεις σε όλη τη διάρκεια του χρόνου και σε μεγαλύτερη από την προβλεπόμενη ηλικία για πρακτικούς λόγους κυρίως. Επίσης φαίνεται ότι αρνητικά επηρέαζε την φοίτηση των αγοριών η πολιτική αστάθεια, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις οι γονείς δικαιολογούσαν τις απουσίες τους.

Παρόλο που πρόκειται για δυο σχολεία όπου φοιτούσαν κατά συντριπτική πλειοψηφία παιδιά γεωργών και εργατών είναι χαρακτηριστικό ότι στο Δημοτικό καταγράφηκαν 23 διαφορετικά επαγγέλματα γονέων και στο Παρθεναγωγείο 19. Το συγκεκριμένο φαινόμενο είναι ενδεικτικό του μεταβατικού χαρακτήρα της κοινωνίας στην περιοχή κυρίως την τελευταία τετραετία της Κρητικής Πολιτείας, καθώς παρά τα ασαφή όρια ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα εκδηλώνεται αυξημένο ενδιαφέρον για μόρφωση από ορισμένες επαγγελματικές κατηγορίες. Διαπιστώνουμε επίσης ότι το μεγαλύτερο ποσοστό μαθητών/τριών και στα δυο εκπαιδευτικά ιδρύματα φοιτούσε μόνο Α τάξη, ενώ η αυστηρή αξιολόγηση σε συνδυασμό με τις αντίξοες συνθήκες φοίτησης και τις οικογενειακές υποχρεώσεις είχε ως αποτέλεσμα τα υψηλά επίπεδα απόρριψης και μαθητικής διαρροής, ανεξάρτητα από την κοινωνική προέλευση των μαθητών/τριών. Εξαιρέση αποτελούσαν οι γιοί τεχνιτών /βιοτεχνών που εμφάνιζαν στην πλειοψηφία τους πολύ καλή/ άριστη επίδοση και οι κόρες των κτηματιών, φαινόμενο ενδεικτικό του ενδιαφέροντος των οικογενειών τους για τη μόρφωση με στόχο πιθανόν την κοινωνική ανέλιξη. Αντίθετα τα υψηλά ποσοστά εγγραφής ορφανών στα σχολεία της Ποταμίδας δεν συνοδεύονται και από αντίστοιχα καλές επιδόσεις. Τα παραπάνω αποτελέσματα επιβεβαιώνονται και από τη διερεύνηση των εκπαιδευτικών διαδρομών μαθητών και μαθητριών των δυο σχολείων. Ειδικότερα κατά τα πρώτα χρόνια της Αυτονομίας τον πολιτικό χαρακτήρα της παιδείας φαίνεται να αντιλαμβάνονται περισσότερο οικογένειες που παραδοσιακά σχετίζονται με τη διοίκηση (οικ. Α.Φωτάκη) και λιγότερο οι έμποροι ή οι υπάλληλοι (οικ. Στ.Καλογρίδη-Αρτεμισία Καπή), που παρά τον υποχρεωτικό της χαρακτήρα περιορίζονται για πρακτικούς λόγους στην απόκτηση των βασικών γνώσεων (γραφή, ανάγνωση, αριθμητική). Με την πάροδο του χρόνου και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης φαίνεται ότι γίνεται περισσότερο αντιληπτός ο κοινωνικοποιητικός ρόλος της μόρφωσης, καθώς χρησιμοποιείται ως μέσο κοινωνικής ανόδου (οικ.Μιχ.Μαζοκοπάκη, Γεωργίου Κωνσταντουλάκη) ή κοινωνικής δικτύωσης (οικ. Αρτεμισίας Μπρεδάκη) με την «άρχουσα τάξη» των πόλεων.

Ως προς τη μόρφωση των κοριτσιών, διαπιστώσαμε επί πλέον ότι παρόλο που η εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική και για τα δυο φύλα η αναλογία αγοριών κοριτσιών στο Δημοτικό ήταν περίπου 9 προς 1. Η ραγδαία αύξηση των εγγραφών στο Παρθεναγωγείο την τελευταία τετραετία της Κρητικής Πολιτείας αλλά και το μεγάλο ηλικιακό εύρος των μαθητριών που εγγράφονταν στην Α τάξη αντικατοπτρίζουν το ενδιαφέρον της πλειοψηφίας των κατοίκων για την απόκτηση των βασικών γνώσεων από τα παιδιά τους και αλλά και την αρνητική προς τη συμφοίτηση νοοτροπία της τοπικής κοινωνίας. Ειδικά στο Δημοτικό παρατηρήσαμε ότι όλες σχεδόν οι μαθήτριες ήταν 6-10 ετών, ενώ καμία δε φοίτησε στη Δ τάξη ούτε κατοικούσε σε περιοχή έξω από τα όρια του χωριού. Είναι επίσης ενδεικτικό ότι σε περιόδους πολιτικής και στρατιωτικής αστάθειας τα ποσοστά φοίτησης των κοριτσιών αυξάνονταν σε αντίθεση με αυτά των αγοριών, καθώς πιθανόν το χαλαρό οικογενειακό πλαίσιο άφηνε στα



κορίτσια περισσότερα περιθώρια για μόρφωση. Παρόλο που φαινομενικά οι συνθήκες φοίτησης των κοριτσιών βελτιώθηκαν την τελευταία τετραετία πριν την Ένωση και στο Παρθεναγωγείο προσέρχονταν περισσότερες μαθήτριες ακόμα και από γειτονικά χωριά, η αξιολόγηση των κοριτσιών εμφανίζεται περισσότερο αυστηρή σε σχέση με αυτή των αγοριών, αν λάβουμε υπόψη τα υψηλά ποσοστά αποτυχίας στο Παρθεναγωγείο και τις χαμηλές επιδόσεις των μαθητριών, παρότι ήταν περισσότερο συνεπείς στη φοίτηση τους σε σχέση με τους μαθητές του Δημοτικού την ίδια περίοδο. Αντίθετα ως προς τη διαγωγή τους οι μαθήτριες αξιολογούνταν με μεγαλύτερη επιείκεια σε σχέση με τα αγόρια για λόγους προφανώς κοινωνικής κριτικής.

Συνοψίζοντας δε θα ήταν άστοχο να διατυπώσουμε την άποψη ότι ακόμα και στο μικροεπίπεδο της εκπαίδευσης η λειτουργία των σχολείων της Ποταμίδας την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας συμπυκνώνει ένα πλήθος χαρακτηριστικών ενδεικτικών της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην κουλτούρα μιας αγροτικής κοινωνίας σε εξέλιξη και ενός ευμετάβλητου πολιτικού πλαισίου, όπου ο αστικός φιλελευθερισμός θέτει τις βάσεις για την μετέπειτα εδραίωσή του.

Ολοκληρώνοντας την έρευνά μας σχετικά με την υποχρεωτική εκπαίδευση στην Ποταμίδα μια σειρά από ερωτήματα μένουν αναπάντητα λόγω χρονικών περιορισμών και έλλειψης στοιχείων. Ειδικότερα, χρήζει συστηματικής διερεύνησης ο ρόλος της Εκκλησίας και η επιρροή της μέσω των τοπικών συγγενικών και πολιτικών δικτύων στη διαμόρφωση της εκπαίδευσης στην Κρήτη, ειδικά στην επαρχία, όπου η κεντρική εξουσία αντιμετωπίζει μεγαλύτερες αντιστάσεις. Είναι μάλιστα ενδεικτικό ότι μέχρι και σήμερα δεν είμαστε απόλυτα βέβαιοι για το κτήριο ή τα κτήρια στα οποία λειτούργησε το Δημοτικό ούτε γνωρίζουμε από πού εξασφαλίστηκαν οι πόροι για τη συντήρηση και τη λειτουργία του, προκειμένου να εκτιμήσουμε τους παράγοντες που συντέλεσαν στην ίδρυση και συντήρησή του. Επιπλέον, καθώς δεν εντοπίστηκαν εκθέσεις Νομαρχιακών Επιθεωρητών που να αναφέρονται στην περιοχή ούτε και συγκεντρωτικοί πίνακες του προσωπικού, δεν κατέστη εφικτό να συγκροτήσουμε μια πλήρη εικόνα σχετικά με το σύνολο των σχολείων που λειτούργησαν στην επαρχία Κισάμου, δημοσίων και ιδιωτικών, αλλά και του προσωπικό τους, ώστε να διερευνήσουμε στο σύνολό τους τις συνθήκες διαμόρφωσης του εκπαιδευτικού δικτύου της περιοχής και τον βαθμό επιρροής των τοπικών φορέων εξουσίας στον τομέα αυτό.

Παρόλα αυτά η περαιτέρω ανάλυση και ερμηνεία των σχολικών αρχείων της Ποταμίδας θα αποτελούσε μια φυσική συνέχεια της συγκεκριμένης εργασίας ως και τη μεταρρύθμιση του 1929 και ενδεχομένως να αναδείκνυε ενδιαφέρουσες πτυχές συνολικά της εκπαιδευτικής πολιτικής του Βενιζέλου<sup>436</sup> στο πλαίσιο της μικροϊστορίας της εκπαίδευσης, καθώς ενδεικτικά παρατηρούμε τα επόμενα χρόνια μείωση των εγγραφών στο Δημοτικό του χωριού αλλά και βελτίωση της γενικότερης επίδοσης των μαθητών/τριών στο συγκεκριμένο σχολείο. Επίσης, παρά τις όποιες δυσκολίες εντοπισμού πηγών σχετικά με τη λειτουργία συγκεκριμένων ιδρυμάτων της περιοχής, ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χαρακτήρας της μέσης εκπαίδευσης στην Κίσαμο στα τέλη του 19<sup>ου</sup> και στις αρχές του 90ου αιώνα, προκειμένου να εκτιμηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια ο κοινωνικός ρόλος της παιδείας σε μια παραδοσιακή κοινωνία της Δυτικής Κρήτης.

Τέλος, αν θα πρέπει να αναζητήσουμε πρακτική αξία στη συγκεκριμένη μελέτη, ευελπιστούμε αυτή να αποτελέσει αφορμή για περαιτέρω προβληματισμό σχετικά με την αλληλεπίδραση κοινωνίας και σχολείου σε μεταβατικές περιόδους κρίσης, οπότε

---

<sup>436</sup> Ο Βενιζέλος, όταν ανέλαβε την πρωθυπουργία του Ελληνικού κράτους, είχε διαμορφώσει ήδη τις απόψεις του ως προς την εκπαιδευτική πολιτική και τη μεθοδό του επί κρητικού εδάφους. Χουρδάκης Α., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη πριν την ένωση, τελευταία φάση (1910-1913) και πρωτεργάτες*. Gutenberg, Αθήνα, 2012, σ.479.

και η αναβάθμιση της εκπαίδευσης μέσα σε ένα ασφυκτικό οικονομικό πλαίσιο αποτελεί ζητούμενο, όχι μόνο της εκάστοτε κυβέρνησης αλλά και όσων άμεσα και έμμεσα εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία. Μακριά από απόψεις που προσεγγίζουν την ιστορία ως μέσο πρόβλεψης του μέλλοντος, η στατιστική ανάλυση και ερμηνεία σχολικών αρχείων μιας άλλης εποχής επιβεβαιώνει και εμπλουτίζει με άγνωστες παραμέτρους τα πορίσματα της μακροϊστορίας αναδεικνύοντας τους παράγοντες διαμόρφωσης και εφαρμογής μιας εκπαιδευτικής πολιτικής αλλά και τις συνέπειές της σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Επομένως αν θεωρήσουμε ότι η γνώση είναι προϋπόθεση αλλαγής, η συγκεκριμένη έρευνα θα μπορούσε να θεωρηθεί μια μικρή συμβολή προς την κατεύθυνση αυτή.

## ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

### Α.ΠΗΓΕΣ

#### Α.1.Πηγές ανέκδοτες

##### Σχολικό αρχειακό υλικό

Γενικός Έλεγχος Παρθεναγωγείου Ποταμίδας 1910-1925

Μαθητολόγιο Παρθεναγωγείου Ποταμίδας 1910-1925

Γενικός Έλεγχος Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας 1899-1930

Μαθητολόγιο Δημοτικού σχολείου Ποταμίδας 1899-1930

Βιβλίων πιστοποιητικών σπουδών Ποταμίδας 1899-1935

Μαθητολόγιο Παρθεναγωγείου Τοπολίων 1899-1916

Βιβλίων πιστοποιητικών σπουδών Παρθεναγωγείου Τοπολίων 1899-1929

Μαθητολόγιο Δημοτικού σχολείου Τοπολίων 1908-1910

Μαθητολόγιο Ανώτερου Δημοτικού σχολείου Τοπολίων 1910 -1932

Γενικός Έλεγχος Δημοτικού σχολείου Τοπολίων 1899-1921

Γενικός Έλεγχος Παρθεναγωγείου Δραπανιά 19<sup>ο</sup>6-1914

Μαθητολόγιο Παρθεναγωγείου Δραπανιά 1910-1925

Γενικός Έλεγχος Δημοτικού σχολείου Δραπανιά 1899-1912

Μαθητολόγιο Δημοτικού σχολείου Δραπανιά 1899-1935

Γενικός Έλεγχος Δημοτικού σχολείου Καμάρας-Βουλγάρω 1899-1932

Μαθητολόγιο Δημοτικού σχολείου Καμάρας-Βουλγάρω 1899-1932

Βιβλίων πιστοποιητικών σπουδών Καμάρας-Βουλγάρω 1899-1949

Γενικός Έλεγχος Δημοτικού σχολείου Μουρίου 1899-1932

Μαθητολόγιο Δημοτικού σχολείου Μουρίου 1899-1932

Βιβλίων πιστοποιητικών σπουδών Μουρίου 1899-1949

##### Ιστορικό Αρχείο Κρήτης:

1)Φάκελος: «Ανωτέρα Διεύθυνση Παιδείας και Θρησκευμάτων: Πιστοποιητικά και Τίτλοι Σπουδών 1899-1900».

2)Φάκελος «Ανωτέρα Διευθύνσεις της Δημόσιας Εκπαιδευσεως Και των Θρησκευμάτων-1908».

3)Φάκελος: «Δελτία Εξετάσεων Νομού Σφακίων -1912».

5)Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία- Ανωτέρα Διευθύνσεις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1899- Έγγραφα διάφορα».

6)Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Ανωτέρα Διευθύνσεις Παιδείας και Θρησκευμάτων- 1900-1901- Έγγραφα διάφορα-Α'».

7)Φάκελος: Κρητική Πολιτεία- Ανωτέρα Διευθύνσεις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1899-1900 –Εκθέσεις διδακτ. Ηρακλ. Λασιθίου – Εκθέσεις Επιθεωρητών – Πρόγραμμα Παρθεναγωγείου Χανίων – Βιβλία προς κρίσιν».

8)Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Ανωτέρα Διευθύνσεις Παιδείας και Θρησκευμάτων- Δημοσίας Εκπ/σεως1903-1905/ Πρακτικά Ορκομωσίας 1902-1905 και Εξετάσεις Δασκάλων 1901-1906».

9)Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Διευθύνσεις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1907- Έγγραφα διάφορα»

- 10)Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Υπουργείο Παιδείας- Δελτία Εκπαιδευτικών Λειτουργιών έτους 1911».
- 11)Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία- Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων Παιδεία Κρητικής Πολιτείας».
- 12)Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία- Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων Πιστοποιητικά Σπουδών Δασκάλων και Καθηγητών».
- 13)Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία- Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1910» (Φάκελος με μαύρη ράχη –παλαιός -, όπου αναγράφεται με μολύβι, μόλις διακρινόμενο το έτος 1910).

#### Έγγραφα

Αναφορά 1911 Νομαρχιακού επιθεωρητή Χανίων για εκπαιδευτικές δαπάνες.  
 Διπλότυπο εισπραξης ενουκίου για τη μίσθωση του οικήματος στο οποίο λειτούργησε το Δημοτικό Ποταμίδας. Επίσης σώζεται για το έτος 1928  
 Μητρώα Αρρένων των χωριών Καλουδιανά, Κουρθιανά, Χαιρεθιανά, Βουλγάρω, Καμάρα, Μάκρωνας, Χουδαλιανά  
 Συμβόλαιο Παρθεναγωγείου Ποταμίδας Πράξη 5088/21-7-1908  
 Δημόσια διαθήκη Καλογρίδη Στεφάνου 76010, Πρακτικά δημόσιας συνεδρίασης του μονομελούς πρωτοδικείου Χανίων, 17-2-1969,.Αρ.21/69.

#### **A.1.2.Δημοσιευμένες πηγές**

*Αλήθεια*, έτος α,αριθ.18, εν Χανίοις 1/8/1881.  
*Ασπίς, Περί σωματικών αληθόνων*, Χ.Λ.Φεβρουάριος 1910.  
 Γενεράλις, Μιχ.Εμμ. «Παρατηρήσεις επί της δημοτικής εκπαιδύσεως», *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρος*, αρ.8, Χανιά 1 Ιουνίου 1908.  
 Γιάνναρης Α., *Επίτομον Ελληνικόν Λεξικόν: Μετά εισαγωγής εις την Ελληνικήν Γλώσσαν και Γραμματείαν*, εκδ. Ανέστη Κωνσταντινίδη, Εν Αθήναις, 1902-1905.  
 Γιάνναρης Α., *Δημοσιολογική μελέτη περί της καταστάσεως της εν Κρήτη γεωργίας και εμπορίας: σύντομος και πρακτική μελέτη*, [αυτοέκδοση], Χανιά 1906.  
 Γυπάκης Γ Χαρ., «Αι ατέλεια της δημοτικής παιδείας παρ υμιν», *Νέα Έρευνα*, Έτος Ζ, Εν Χανίοις τη 11<sup>η</sup> Απριλίου 1908, αριθ.445, σ.2.  
*Έρευνα*, 30-11-1899, ΑΦ. 29.  
*Έρευνα*, «Τα εστιατόρια του πνεύματος», 16-12-1899, α.φ.34.  
*Έρευνα*, 3-12-1899, ΑΦ 30, σ.2: «Λόγος απαγγελθείς την 28-11-1899 κατά τα εγκαίνια του εν Χανίοις Φιλανθρωπικού Συλλόγου Κυριών η «Ελπίς» υπό της δος Αρτεμισίας Λανδράκη».  
 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1899  
 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1900, τεύχη Α΄ - Β΄ - Γ΄  
 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1901, τεύχη Α΄ - Β΄ - Γ΄  
 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1902, τεύχη Α΄ - Β΄ - Γ΄  
 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1903, τεύχη Α΄ - Β΄ - Γ΄  
 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1904, τεύχη Α΄ - Β΄ - Γ΄  
 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1905, τεύχη Α΄ - Β΄  
 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1906, τεύχη Α΄ - Β΄  
 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος 1907, τεύχη Α΄ - Β΄  
 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Παράρτημα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, έτος 1908, τεύχη Α΄ - Β΄ - Γ΄

- Καλομενόπουλος Ν., *Κρητικά ήτοι Τοπογραφία και Οδοιπορικά της Νήσου Κρήτης*, εν Αθήναις 1894.
- Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνση επί των εσωτερικών, *Στατιστική της Κρήτης, Πληθυσμός 1900*, Εν Χανίοις 1904.
- Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Της Παιδείας Και Της Δικαιοσύνης *Η Εν Κρήτη Εκπαιδεύσις*, Εν Χανίοις: Εκ του τυπογραφείου της Κρητικής Πολιτείας, 1904.
- Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας και της Δικαιοσύνης, *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των Ελληνικών Σχολείων, Γυμνασίων, Ανωτέρων Παρθεναγωγείων, Διδασκαλείου και Ιεροδιδασκαλείου*, Εν Χανίοις 1904.
- Κρητική Πολιτεία, Νόμοι Περί Οργανισμού Της Δημοσίας Εκπ/σεως (υπ' αριθμ.485και 601). Αρχείο του Κ. Ε. Μητσοτάκη, Χανιά 1970.
- Κριτοβουλίδου Κ. Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών, εκ του τυπογραφείου Αθηνάς, εν Αθήναις 1859.
- Λανδράκη, Αρτ. «*Τα δικαιώματα της γυναικός-Αϊ εκ της ανακηρύξεως τούτων προκύπτουσαι ωφέλειαι*», *Σπινθήρ, ετ.Α΄, τεύχος Β΄, 1902*.
- Μίνως, έτος Β, εν Ηρακλείω τη 14/8/1882, αριθ.79
- Νόμος «περί μισθώσεως διδασκασίων» του 1915
- Νουχάκης, Ιω. *Κρητική Χωρογραφία- Γεωγραφία, Ιστορία, Στατιστική Πληθυσμού, Αποστάσεων κτλ.* Εν Αθήναις: Παρά τω εκδότη Σπ. Κουσολίνω, 1903
- Ξ. «Τα Ελληνικά σχολεία», *Πρόοδος*, έτος Α, αρ.9, Εν Χανίοις τη 1 Ιουλίου 1901.
- Οικονόμος, Π.Π., *Η Διοργάνωσις της Εκπαιδεύσεως εν Κρήτη*, Ανέστη Κωνσταντινίδη, Εν Αθήναις 1903
- Παράρτημα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, έτος 1909, τεύχη Α΄ - Β΄
- Παράρτημα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, έτος 1910, τεύχη Α΄ - Β΄
- Παράρτημα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, έτος 1911, τεύχη Α΄ - Β΄
- Παράρτημα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, έτος 1912, τεύχη Α΄ - Β΄
- Παράρτημα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, έτος 1913, τεύχος Β΄
- Παράρτημα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, έτος 1914, τεύχη Α΄ - Β΄
- Πατρίς, αφ.423, της 3-7-1903.
- Σταυράκης, Ν. Στατιστική του Πληθυσμού Της Κρήτης μετά των διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ ειδήσεων περί της Νήσου, Αθήνησι: Παλιγγενεσία, 1890.
- Τρακάκης Α., «Επισκόπησις της εν Κρήτη εκπαιδεύσεως από τους έτους 1899-1907», *Δελτίον του Κρητικού Αστέρου*, αρ.5, Εν Χανίοις τη 31 Ιουλίου 1907.
- Φωτάκης Γ. «Η αναδιοργάνωσις της Δημόσιας Υγείας. Η εν Κρήτη κατάστασις», *Ιατρικός Μηνότυπ*, τ.4, τ.χ.Α και Β, Αύγουστος 1904. Νο 15-16.
- Ψιλάκης, Β. *Ιστορία Της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι και των καθ' ημάς χρόνων*, τόμοι Β΄ και Γ΄, Εν Χανίοις, εκ του τυπογραφείου της «Νέας Ερεύνης», Μινώταυρος επανεκδ., Χανιά 1909.

## Βιβλιογραφία

- Αγγέλου, Ά., *Το Κρυφό Σχολειό. Χρονικό ενός μύθου*. Εστία, Αθήνα 1997.
- Αναστασάκης Μιχ. *Αι αξίαι της Κισάμου*, Χανιά 1954.
- Αναστασάκης Μ., *Ιστορία της Κισάμου επί τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1984.
- Ανδριώτης Ν., «Η στάση του Ελ.Βενιζέλου απέναντι στους μουσουλμάνους επί Κρητικής Πολιτείας», στο *90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, επιμ .Μιχ.Τρούλης, Πρακτικά συνεδρίου Ρέθυμνο 2007.

- Ανδρουλάκης, Ι. *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α' τέταρτο του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ου αιώνα( Χριστιανικό και Οθωμανικό εκπ/κό σύστημα)*. Χανιά, 1990.
- Ανδρουλάκης, Ι., *Η επαρχία Κισάμου μέσα από την ιστορία της Κρήτης (1125 π.Χ.-1922 μ.Χ)*, Χανιά 1997.
- Ανθογαλίδου Θ., *Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και μιας παραδοσιακής κοινωνίας: η περίπτωση των Σαρακατσαναίων της Ηπείρου*, Θεμέλιο 1987.
- Αντωνακέας Ν., *Πολιτικ □ □στορία □λλάδος 1821-1954, □ φανλοκρατία*, εκδ.Νέα Θέσις, Αθήνα 1994.
- Αντωνίου Δ., *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμος Β, Ι.Α.Ε.Ν.- Γ.Γ.Ν.Γ., Αθήνα 1988
- Αποστολάκης Σ., «Πρόσωπα και γεγονότα της επανάστασης του Θερίσου στη λαϊκή ποίηση της Κρήτης», στο *Θέρισσον 1905*, Πρακτικά Συνεδρίου, Χανιά 2000.
- Αποστολάκης Σ., *Ριζίτικα: τα δημοτικά τραγούδια της Κρήτης*, Χανιά 2010.
- «Απόστολος Τίτος», [επιμνημόσυνο τεύχος στον Ιεράς και Σητείας Φιλόθεο Μαζοκοπάκη], έτος Θ, τεύχος 10, Οκτώβριος 1960.
- Αρχοντάκη Σ., «Εισοδήματα ,τρόπος ζωής και συμπεριφορές στην Κρητική Πολιτεία», στο *90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, επιμ. Μιχ. Τρούλης, Πρακτικά συνεδρίου Ρέθυμνο 2007.
- Ασημομύτη –Εκκεκάκη Μ., *Η Γαλλική Σχολή καλογραιών στη Χαλέπα Χανίων (1852-1983)*, Ρέθυμνο 2004.
- Αστρινάκη Ο., *Ο άνδρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άνδρα; Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή δυτική Κρήτη* (διδ. Διατριβή), Αθήνα Ιούλιος 2002.
- Βερβενιώτη Τ.κ.α., *Προφορικές ιστορίες : Ένας οδηγός προφορικής ιστορίας για την εκπαίδευση και την κοινότητα*, επιμ. Ρεπούση Μ., Ανδρεάδου Χ., Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Διεύθυνση Πολιτισμού και παιδείας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010.
- Βερυκάκης Α.Α., *Ηρωικές μορφές της κρητικής επανάστασης του 1821: τοπική ιστορία Λουσακιών, Αντώνιος Ι. Βερυκάκης ή Βαρδαντώνης*, Κίσαμος 2004.
- Βλάχου Μ., «Η αξιοποίηση του τοπικού περιβάλλοντος και η οργανική του ένταξη στο μάθημα της Ιστορίας» ,στο *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21<sup>ου</sup> αιώνα*, επιμ. Κόκκινος Γ., Νάκου Ε., Μεταίχμιο, Αθήνα 2006.
- Calvet Louis –Jean, *Η προφορική παράδοση*, μτφρ. Μαριλένα Καρυομέμου, Ινστιτούτο του βιβλίου –Μ.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1995.
- Γεωργιακάκης Τ., *Η οικογένεια Γεωργιακάκη στους εθνικούς αγώνες*, Χανιά 2005.
- Γιαννικόπουλος Α. *Η εκπαίδευση στην περίοδο της Τουρκοκρατίας*, εκδ.Γρηγόρη Αθήνα 2001.
- Γοντικάκης, Σ., *Η Παιδεία στην Κρήτη (1878-1889.*, Ηράκλειο: εκδόσεις Βικελαίας βιβλιοθήκης, 1992.
- Γρηγοράκης Μ., *Χανιώτικα παραδοσιακά επαγγέλματα*, Χανιά 2006.
- Γραμματικόπουλος Β., «Ο τρίτος δρόμος στην έρευνα: η μεικτή μεθοδολογία», στο *Ποιοτική έρευνα και κοινωνικές επιστήμες*, επιμ. Πουρκός Μ.-Δαφέρμος Μ., εκδ.Τόπος, Αθήνα 2010.
- Δαλακούρα Αικ., *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914): μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των θηλέων στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας,[Θεσσαλονίκη]: Αφοί Κυριακίδη,[2000]*.
- Δαλακούρα, Αικ. *Η Εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (19ος αιών.- 1922)- Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2004.

- Δαλακούρα, Κ., «Νέες οπτικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις στη σύγχρονη ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης» στο Τζήκας Χ.επιμ, *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης*, Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.
- Δαλακούρα, Κ. «Εκπαίδευση και γυναικεία συνείδηση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου (19ος αι.): Το αδύνατο, το “ανωφελές” και το “άκαιρον” ενός φεμινιστικού αυτοπροσδιορισμού», στο: *Αριάδνη, Επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής*, τόμ. 13ος, Παν/μιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2007.
- Δαλακούρα Κ., *Γυναίκες και εκπαίδευση (1828-1850): Διαπραγμάτευση των ορίων και υπέρβαση των φραγμών*, Επιστημονικό Δίκτυο Εκπαίδευσης Ενηλίκων Κρήτης, τεύχ.8, 16 Δεκεμβρίου 2012.
- Δαφέρμος Α., *Παραδοσιακά επαγγέλματα που χάνονται*, Εκτύπωση Καλαϊτζάκης Ε.Ε., Ρέθυμνο 2007.
- Δεικτάκης Αθ., *Χανιώτες λαϊκοί μουσικοί που δεν υπάρχουν πια*, Καστέλλι Κισάμου 1999.
- Δελάκη Μ., *Η γυναικεία εκπαίδευση στην Κρήτη από τις αρχές του 19<sup>ου</sup> αιώνα έως την ένωση με το επίσημο Ελληνικό κράτος*, Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2008.
- Δελάκη Μ., «Η γυναικεία εκπαίδευση στην Κρήτη από τις αρχές του 19ου αιώνα ως την Ένωση με το επίσημο Ελληνικό Κράτος», στο Ζιώγου- Καραστεργίου Σ., *Γυναίκες στην ιστορία των Βαλκανίων: ιστορίες γυναικών εκπαιδευτικών*, εκδ.Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010.
- Δελάκης Γ.Ε., *Το Ιεροδιδασκαλείο της Κρήτης: Τα κατά πρώτη και δευτέρα περίοδο της λειτουργίας αυτού (1892-1905)*, Ιερατική σχολή Κρήτης, Άγιος Ματθαίος Χανίων 1998
- Δετοράκης Θ., «Η εκκλησία κατά την τουρκοκρατία», στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Παναγιωτάκη επιμ., τ.1<sup>ος</sup>, Κρήτη 1988.
- Δετοράκης Θ., «Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)», *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2<sup>ο</sup>, Νικ. Μ. Παναγιωτάκης (επιστ. επιμ.), Ι Κρήτη 1988.
- Δετοράκης Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990.
- Δετοράκης Μ., «Φροντίδες της Κρητικής Πολιτείας για τη δημόσια υγεία περίοδος 1898-1905», *Λύκτος*, τ.1<sup>ος</sup>, 1984.
- Δετοράκης Μ., *Γιατροί αγωνιστές των κρητικών επαναστάσεων του ΙΘ΄αιώνα*, Ηράκλειο 1987 σ.16-19.
- Δετοράκης Μ., «Κοινωνικές επιπτώσεις στο διαμέρισμα Ηρακλείου στη μεταπολιτευτική επανάσταση 1895-1898», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998, σ.109-126.
- Δημαράς Α., «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα του των κυβερνήσεων του Βενιζέλου», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Μαυρογορδάτος Γ.Θ.-Χατζηιωσήφ Χ.Χ.(επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.
- Δημοτάκης Γ., *Χανιά στο γόρισμα του χρόνου*, Αθήνα, 1969.
- Δρακάκης Ε, *Ζητήματα Παιδείας και Πολιτικής στο αστικό Ηράκλειο της Ύστερης Τουρκοκρατίας*, (διδ.διατριβή), Ρέθυμνο 2012.
- Δρακάκης Μ., «Η πορεία προς τον αστικό εκσυγχρονισμό της Κρήτης: Έμποροι και Βιομήχανοι στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (1900-1913)», στο *90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, επιμ. Μιχ.Τρούλης, Πρακτικά συνεδρίου Ρέθυμνο 2007.
- Hobsbawm E., *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1913*, εκδ.Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000.

- Ζιώγου –Καραστεργίου Σ., «Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου», στο *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος κ. Βενιζέλος, Χανιά 2007
- Ζιώγου- Καραστεργίου Σ., *Διερευνώντας το Φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική, Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*. εκδ. Βάνιας
- Ζιώγου Σ.-Τερζής Ν.Π.(επιμ.) *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, αφοί Κυριακίδη 1997
- Ιγκερς Γκ., *Η ιστοριογραφία στον 20<sup>ο</sup> αιώνα*, μτφρ. Π. Ματάλας, εκδ.Νεφέλη, Αθήνα 1999
- Ιερά Μητρόπολη Κισσάμου και Σελίνου, *Η ενορία της Αγίας Παρασκευής*, <http://www.imks.gr/en/the-metropolis/administrative/parishes3/western-parishes/148-2012-03-10-22-57-34.html>
- Καζαμιάς Α., «Η κατάρα του Σίσυφου στην ελληνική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: μια κοινωνικοπολιτική και πολιτισμική ερμηνεία», στο *Συγκριτική παιδαγωγική III*, Gutenberg, Αθήνα 1993.
- Κάκανος Γ., «Στην Ποταμίδα ξανά σε λειτουργία ο παλιός νερόμυλος», *Χανιώτικα νέα*, 28-9-2013.
- Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κ.: *Ελληνικός αλτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις :η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Εστία, Αθήνα 1988.
- Καλογιαννάκη Π., «Συγκριτικές παιδαγωγικές προσεγγίσεις στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Η περίπτωση των εκπαιδευτικών περιοδικών στην Κρήτη», στο Μπουζάκης Σ.(επιμ.), *Επίκαιρα θέματα Ιστορίας εκπαίδευσης*, Πρακτικά 1<sup>ου</sup> Επιστημονικού συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα, 28-30 Σεπτεμβρίου 2000.
- Καλογιαννάκη Π., «Ποιον παιδευτικόν σύστημα προκρίτεον;» *Το συγκριτικό παράδειγμα στην παιδεία της Κρήτης .Από τις ταξιδιωτικές περιγραφές στον λόγο περί παιδείας των «πεπολιτισμένων χωρών»*. εκδ.Ατραπός, Αθήνα 2005.
- Καμηλάκης Λ., *Τα κισαμίτικα νάκλια*, Αθήνα 2002.
- Καρράς Κ., *Ζητήματα Πολιτικής της εκπαίδευσης στην Κρήτη στις αρχές του αιώνα*, Ατραπός 2007.
- Κατσικανδράκης Εμ., *Οι αγώνες των Ελλήνων 1897-1922*, Καστέλι Κισάμου 2012
- Κατσιλλής, Μ. Ι., «Αυτοεκπληρούμενη προφητεία, πολιτιστικό κεφάλαιο και άνισες ευκαιρίες στην εκπαίδευση». *Επιστημονική Επετηρίδα Αρέθας*, τ.3, 2005, σ.131-138.
- Κασιμάτης, Π. *Ιστορική Επισκόπηση Της Εν Κρήτη Εκπ/σεως - Ιστορία των σχολείων της Κρήτης*. Αθήνα 1953.
- Κελαϊδής Π., Ο σφακιανός αρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαϊδής, Πρωτουργός της επανάστασης 1866-1869, Αθήνα 2001.
- Κλάδου –Μπλέτσα Αιμιλίας, *Τα Χανιά έξω από τα τείχη*, έκδοση Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (τμήμα Δυτικής Κρήτης), Χανιά 1978.
- Κογχυλάκης (χ.χ) *Μ.Αναγνώστης Σκαλίδης: Ελευθερόπτης*
- Κόκκινος Γ., *Από την ιστορία στις ιστορίες*, Αθήνα 1998.
- Κόκκινος Γ.,Νάκου Ε. , *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21 ου αιώνα*, Μεταίχμιο. Αθήνα 2006.
- Κυπριανός Π., *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα 2004.
- Κωνσταντουλάκης Γ., *Μια ζωή σαν παραμύθι*, αυτοέκδοση, Κίσαμος 1995.



- Λάβδας Κ., «Πολιτική ανάλυση, Εκπαιδευτική πολιτική και ομάδες συμφερόντων: Θεωρητικές επισημάνσεις στα πλαίσια ανάλυσης Πολιτικών», στο *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική :μεταξύ κράτους και ιστορίας*. επιμ. Γράβαρης Ν. και Παπαδάκης Ν., Αθήνα 2005.
- Λούκας Λ., «Κρητικό Ζήτημα. Η αγγλική και γερμανική γεωστρατηγική», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998.
- Μακράκη Λ., «Η συμβολή του Ε.Βενιζέλου στο Ακρωτήρι», στο Βερέμης Θ., Γουλμής Γ.(επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, Γνώση, Αθήνα 1989.
- Μακράκης Μ., *Κρητών παιδεία: Η παιδεία στην τουρκοκρατούμενη και αυτόνομη Κρήτη- Η περιοχή Αρκαλοχωρίου , Καστελλίου και Βιάννου*, Ηράκλειο 2013.
- Μαμάκης Γ., *Μετάβαση και συνέχεια στα εκπαιδευτικά συστήματα των εκτός ορίων του νεοελληνικού κράτους ελληνικών επαρχιών. Από την Ελληνική σχολή στο «εν Νεαπόλει Κρήτης» Ελληνικό Γυμνάσιο κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας.*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου Κ.Ε.Α.ΚΡΗ.ΠΟ. Δήμου Νεάπολης, Νεάπολη 2010.
- Μανούτσογλου Ε., «Οι ιλυολιθικές πυραμίδες της Ποταμίδας. Ένα μνημείο της φύσης». *Κρητική μουσα*, τευχ.33, Μάιος 2009.
- Μαργαρίτης Γ. «Η Κρήτη στα 1896-1898, Κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998.
- Μαργαρίτης, Γ., «Η Κρήτη στα 1896-1898: Κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο» στο Θ. Δετοράκης & Α. Καλοκαιρινός (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, , Ε.Κ.Ι.Μ., Ηράκλειο 2001.
- Μαργαρίτης Γ., *Κρητική Πολιτεία ,προβλήματα ιστορικής προσέγγισης*, στο 90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, επιμ. Μιχ.Τρούλης, Πρακτικά συνεδρίου Ρέθυμνο 2007.
- Μαυράκης Ι.Γ., *Ποιμηνικά Δυτικής Κρήτης*, Τυπογραφείο Κ.Μαυριδάκη, Χανιά 1948.
- Μαυρογορδάτος Γ.Θ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» , στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Μαυρογορδάτος Γ.Θ.-Χατζηιωσήφ Χ.Χ.(επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.
- Μαυροσκούφης Δ., *Ένας στρατιώτης στον πόλεμο (1945-1949), Η συμβολή της ιστορίας στην ανίχνευση και την ανάλυση των βιωματικών όψεων της καθημερινής ζωής*, αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2000.
- Μέλαινα Ελπίς, *Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866-1870, με 14 τοπογραφίες του Joseph Winckler και έναν χάρτη της Κρήτης* μτφρ. Μυλωνάκη Ιωάννα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008.
- Μητσοτάκη Ζ., *Ο δημοσιογράφος Ελευθέριος Βενιζέλος στα χρόνια της Κρήτης (1887-1910)*, εκδ.Λουση Μπρατζιώτη, Αθήνα 1992.
- Μιχελογιαννάκης Σ., *Η συμβολή των Χανιωτών στους αγώνες της περιόδου 1912-1922, Αγνώστα κείμενα και μαρτυρίες*, Αθήνα 2000
- Μπέλλα Μ., Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα , <http://criticeduc.blogspot.gr/2013/03/19.html>.
- Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)- Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Gutenberg, Παιδαγωγική Σειρά, Αθήνα 1986.
- Μοσχονάς Α., *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986.

- Μπερνεβίστε Ρ. «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο *Διαδρομές και τόποι μνήμης : ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, επιμ. Μπερνεβίστε- Παραδέλλης, Αθήνα : Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999.
- Νανάκης Α., «Η συμμετοχή της Εκκλησίας Κρήτης στην επανάσταση του 1897.Τέσσερεις επιστολές του Πέτρας Τίτου», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998.
- Νανάκης Α. «Η στάση της Εκκλησίας Κρήτης στο κίνημα του Θερίσου (1905)», *Πρακτικά συνεδρίου Θερίσον 1905*, Χανιά 2009.
- Νέοι Ορίζοντες της Κρήτης*, «Εννιαχωριανοί Κισαμίτες στην Επανάσταση του Θερίσου το 1905», 6-2-2013.
- Νικολακάκης Δ., *Η Κρητική επανάσταση του 1897, από τις σελίδες του αθηναϊκού και ξένου τύπου*, Χανιά 2003, σ. 171.
- Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα 1991.
- Πάγκαλος Ε., *Περί του γλωσσικού ιδιώματος της Κρήτης* , Επιμέλεια Εκδόσεως: Κέντρο Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1967
- Παπαγεωργίου Γ., *Μέθοδοι στην κοινωνιολογική έρευνα*, εκδ.Τυπωθήτω, εκδ.Γ. Δάρδανος, Αθήνα 1998
- Παπαδάκη-Χριστοδουλάκη Ανθ. «Ίδρυσις και λειτουργία Δημοτικού σχολείου εις Γραμβούσαν κατά τους χρόνους της ελληνικής επαναστάσεως», Λειμωνάριον Τιμητική έκδοση τω καθηγητή Ν.Β.Τωμαδάκη, τόμοι ΟΓ-ΟΔ, Αθήνα 1972-1973
- Παπαδογιαννάκης Ε.Π., «και ουχί κολλυβογράμματα» *Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας*, Gutenberg, Αθήνα 2002
- Παπαδογιαννάκης Ν.Ε., «Η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία .Από την Αυτονομία στο Ελεύθερο Βασίλειο», στο *90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα* , επιμ. Μιχ.Τρούλης, Πρακτικά συνεδρίου, Ρέθυμνο 2007
- Παραδέλλης Θ., «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο *Διαδρομές και τόποι μνήμης : ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, επιμ. Μπερνεβίστε- Παραδέλλης, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999
- Παρασκευάς Π., «Μερικές ειδήσεις για τη βυρσοδεψία του Ρεθύμνου (1918-1939)», *Κρητολογικά Γράμματα*, τευχ. 5-6, Αύγουστος 1992
- Παρασκευάς Π., «Οι σαπυνοποιίες του Ρεθύμνου, ο χώρος ,οι εργαζόμενοι, το εργατικό κίνημα το Ρέθυμνο(1900-1974)», *Κρητολογικά Γράμματα*, τευχ. 17. 2001
- Πατρίς*, «Οι πρώτοι δήμοι της Κρήτης το 1879», Παρασκευή 30 Νοεμβρίου 2007 .
- Πατρίς*, αφ.423, της 3-7-1903
- Πετραντώνη Ι., «Φιλόθεος Μαζοκοπάκης», Θ.Η.Ε., τ.12
- Πεπονάκης Μ. «Η αμπελοκαλλιέργεια και η παραγωγή κρασιού ,σταφίδας και ρακής στην Κρήτη (τέλη 18<sup>ου</sup> –μέσα 19<sup>ου</sup> αιώνα)», *Κρητολογικά Γράμματα*, τευχ.13, 1997
- Πεπονάκης Μ ., «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897-1899», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998.
- Περάκης Μ. Έρευνες για την οικονομία και την κοινωνία της Κρήτης του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Οι οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί όροι κατάρρευσης της «Χαλέπας» 1878-89, τ. Α: Τα δημοσιοοικονομικά μακρομεγέθη 1830-1913, (διδ.διατριβή), Αθήνα 2005.

- Πηγιάκη Π., *Εθνογραφία: η μελέτη της ανθρώπινης διάστασης στην κοινωνική και παιδαγωγική έρευνα*, εκδ.Γρηγόρη, Αθήνα 1988.
- Πιζάνιας Π. «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις καπιταλιστικού κέντρου και της υποανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνικά ιστοριογραφία» *Μνήμων* ,11, 1987.
- Πολυχρονίδης Ι., *Δημόσια υγεία, κοινωνική πρόνοια και υγειονομική πολιτική στην Κρητική Πολιτεία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2010.
- Rasley, R. *Ταξίδια στην Κρήτη*, μτφρ. Δανιήλ Γ. Γόντικα, τ.2, Ηράκλειο 1991.
- Περάκης Η., *Η χριστιανοπαιδαγωγική κατάρτιση των δασκάλων στο Ιεροδιδασκαλείο κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας*, 2<sup>ο</sup> διεθνές συνέδριο η Παιδεία στην αυγή του 21<sup>ου</sup> αιώνα, Θέματα Ιστορίας της εκπαίδευσης, Τοπική εκπαιδευτική Ιστορία, 2003.
- Ρουσόπουλος Γ.-Τσίγκρα Μ., «Γνώση, έρευνα και μεθοδολογία έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες», στο *Ποιοτική έρευνα και κοινωνικές επιστήμες*, επιμ.Πουρκός Μ.-Δαφέρμος Μ., εκδ.Τόπος, Αθήνα 2010.
- Σβολόπουλος Κ., «Η περίοδος της αυτονομίας», στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός* τ.2, επιμ. Παναγιωτάκη Ν., Κρήτη Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 1988.
- Σβολόπουλος Κ., *Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 Μελετήματα*, β έκδοση, Αθήνα 1999.
- Σβολόπουλος Κ.,*Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την Αυτόνομον Κρήτην 1901-1906*, β εκδ. Εθνικό ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», 2005.
- Σημανδηράκη Ζ., Μαρία Παπαδογιαννάκη- Τσελεπάκη Άννα Παπαδογιαννάκη-Γερασιμίδου, *Δυο δυναμικές γυναίκες στο γύρισμα του αιώνα*, έκδοση του κοινωφελούς ιδρύματος «Αγία Σοφία», Αποκόρωνας 1997.
- Siember F.W., *Ταξιδεύοντας στην Κρήτη το 1917*, μτφρ.Μούστρη Δ., Ιστορήτης 1994.
- Σιδηρόπουλος Κ., «Συναλλαγές και αποταμιεύματα στα χρόνια πριν από την Ένωση : η παθολογία των νομισματικών συστημάτων», στο *90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα* ,επιμ .Μιχ.Τρούλης, Πρακτικά συνεδρίου Ρέθυμνο 2007.
- Simonelli Vittorio, *Κρήτη 1893, οι περιηγητικές αναμνήσεις του Vittorio Simonelli, Ένα άγνωστο οδοιπορικό εμπλουτισμένο με πρωτότυπες φωτογραφίες*, μτφρ. Ιωάννα Φουντουλάκη, Ρέθυμνο 1996.
- Σκαλίδης Ι., «Ελευθέριος Βενιζέλος-Αναγνώστης Σκαλίδης (Αρχηγός Κισάμου)-Εννιαχωριανοί Κισαμίτες στην Επανάσταση του Θέρισου το 1905», *Νέοι Ορίζοντες της Κρήτης* ,6-2-2013.
- Scott C., *Περιηγήσεις στην Κρήτη ,ένα άγνωστο οδοιπορικό το 1834*, Ρέθυμνο 1995.
- Σκούρα Λ., *Ιστορική εξέλιξη και προβληματική του θεσμού της συνεκπαίδευσης των δυο φύλων στα ελληνικά σχολεία (19<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας)*  
<http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/skoyna.htm>
- Σολομών Ι., *Εξουσιαστική τάξη στο Νεοελληνικό σχολείο, Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών (1820-1900)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
- Spratt T.A.B., *Ταξίδια και έρευνες στην Κρήτη του 1850*, μτφρ. Μαρία Ψιλάκη, τ.Β, Καρμάνωρ, Ηράκλειο 2007.
- Σπανάκης Σ., *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (μητρώων των οικισμών)*.Ηράκλειο: Γραφικές Τέχνες- Γ. Δετοράκης Α. Ε. Β. Ε., 1991.
- Σταυριδάκης Γ., «Από την αυτονομία στην ένωση, νομοθετικό πλαίσιο», στο *90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης*, επιμ. Μιχ.Τρούλης, Πρακτικά συνεδρίου Ρέθυμνο 2007.

- Σπανουδάκης Α, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κίσαμος μέσα από ιστορικές πηγές*, [http://sadentreprese.blogspot.gr/2013/03/blog-post\\_1542.html](http://sadentreprese.blogspot.gr/2013/03/blog-post_1542.html)).
- Στασινοπούλου Ό., «Η ανάπτυξη του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα και η σημασία της κοινοτικής ανάπτυξης». Μια προσέγγιση. Κοινωνική εργασία, τ.χ.3, 1986.
- Ταπεινάκης Κ., *Καλογρίδης Στέφανος*, Χανιώτικα Νέα 21Απριλίου 2011.
- Τζήκας Χ.(επιμ), «Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης», *Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.
- Τσαντηρόπουλος Α., *Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη*, Πλέθρον, Αθήνα, 2004.
- Τσαντηρόπουλος Α., «Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός στην ορεινή Κεντρική Κρήτη. Μια πρώτη προσέγγιση με αφορμή το ζήτημα των Ζωνιανών», *Αριάδνη επιστημονική επετηρίδα της φιλοσοφικής σχολής πανεπιστημίου Κρήτης*, τ.13, Ρέθυμνο 2007.
- Τσιώλης Γ., *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις: η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Κριτική, Αθήνα 2006.
- Τσιώλης Γ., «Η επικαιρότητα της βιογραφικής προσέγγισης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα», στο *Ποιοτική έρευνα και κοινωνικές επιστήμες*, επιμ.Πουρκός Μ.-Δαφέρμος Μ., εκδ.Τόπος, Αθήνα 2010.
- Τσουδερού Β., «Οι διεθνείς ειρηνευτικές δυνάμεις και η τραγωδία της 25<sup>ης</sup> Αυγούστου (1896-1898)», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, επιμ. Δετοράκης Θ. και Καλοκαιρινός Α., Αθήνα 1998.
- Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.
- Tomson P., *Φωνές από το παρελθόν, Προφορική ιστορία*, μτρ Μπουσχοτεν Ρ.Β.-Ποταμιάνος Ν., Πλέθρον, Αθήνα 2002.
- Tournefort J.P., *Ταξίδι στην Κρήτη και στις νήσους του αρχιπελάγους 1700-1702*, μτρφ. Μάκης και Μυρτώ Απέργη, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003
- Τρούλης Μ., *Εμμανουήλ Βυβιλάκης, η ζωή, η δράση και το έργο του*, Ρέθυμνο 2005.
- Τσίβης Γ., *Χανιά 1252-1940*, εκδ.Γνώση, Χανιά 1993.
- Τωμαδάκης Ν.Β., *Η ιερά μονή Αγίας Τριάδος Τσαγκαρόλων εν Ακρωτηριώ Μελεχά Κρήτης*, Ε.Ε.Β.Σ9, 1932.
- Τωμαδάκης Ν.Β., *Ο Βενιζέλος έφηβος*, εκδόσεις Κυδωνία, Αθήνα 1964.
- Τωμαδάκης Ν.Β., *Ιστορία της Εκκλησίας της Κρήτης επί Τουρκοκρατίας (1645-1898)*, τ.Α, Αι πηγαί, τυπογραφείον Ι.Μυρτίδη, εν Αθήναις 1974.
- Φαντίδου-Σιδηροπούλου Φ., *Αλεξανδρείας 93. Από το Μαράσλειο Ελληνογαλλικό Εμπορικό και Πρακτικό Λύκειο Στ.Νούκα στο Β Γυμνάσιο Θηλέων, στο Ζ Γυμνάσιο Θηλέων και 19<sup>ο</sup> Γενικό Λύκειο Θεσσαλονίκης (1895-2005)*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Φουρναράκη, Ε., *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*, εκδ. ΙΑΕΝ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987.
- Φραγκάκης Α, *Οικονομία και Κοινωνία, Η μεγάλη βενιζελική μεταρρύθμιση, 1910-1932 Στα χρόνια του Βενιζέλου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος».
- Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985.
- Φωτάκης Γ. «Η αναδιοργάνωση της Δημόσιας Υγείας .Η εν Κρήτη κατάσταση», *Ιατρικός Μηνόπωρ*, τ.4, τ.χ.Α και Β, Αύγουστος 1904. Νο 15-16.

- Χαλκιαδάκης Ε., «Πολιτική και Εκκλησία στην Αυτόνομη Κρήτη: κοινές επιδιώξεις και στρατηγικές στο πλαίσιο του Κρητικού Ζητήματος», *Κρητικά Χρονικά*, τ.32.
- Χαλκιαδάκης Ε, *Επισκόπηση της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Κρήτης 1898-1967*, <http://www.academia.edu/1522066/>
- Χαραλάμπης Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός: Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας εκδοτική Αθήνα 1989.
- Χαρίτος Γ., «Δοκίμιο για την ιστορία της Ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τευχ. 54.
- Χαρίτος Χ., «Από την τοπική ιστορία στην αυτογνωσία», στο περ. *Εκπαιδευτικά*, τ.12, 1998.
- Χατζηδάκης Ι., *Περιήγησις εις Κρήτην υπό Ιωσήφ Χατζηδάκη ιατρού*, τύποις Νικολάου Βαρβαρέσου, εν Ερμούπολει 1881.
- Χατζηιωάννου Μ.Χ., «Μικροϊστορικές αναζητήσεις», *Μνήμων*, τ.20, 1998.
- Χάου Γρίντλει Σάμουελ, *Κρήτες πρόσφυγες και οι Αμερικάνοι οι ευεργέτες τους: μια αναφορά που απευθύνεται σε όσους έδωσαν χέρι βοήθειας στους πρόσφυγες της Κρήτης 1866-1868*, Αθήνα 2010
- Χριστοδούλου Ιουλία, *Τα μουσουλμανικά σχολεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Ρέθυμνο 2003.
- Χουρδάκης Α. και Παπαδογιαννάκης Ν., «Ιστορική επισκόπηση της εκπαίδευσης στην Κρήτη το 19<sup>ο</sup> και στις αρχές του 20 ου αιώνα. Κεφαλαιώδης καταγραφή σχολικού αρχειακού υλικού», *Κρητολογικά Γράμματα*, τ.14, 1998.
- Χουρδάκης, Α., «Η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία συγκλίσεις και αποκλίσεις προς και από το βασίλειο της Ελλάδος: ιδεολογικές αφετηρίες και προσανατολισμοί στη νομοθεσία» εισήγηση στη διημερίδα *Η Κρητική Πολιτεία 1898-1913. Ζητήματα ιστορίας*, ΙΛΑΕΚ-Δήμος Χανίων –Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1999
- Χουρδάκης, Α., «Στοιχεία για την παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913):Νομοθετικό πλαίσιο και αρχειακό υλικό» Πεπραγμένα του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Ηράκλειο (21-23.8.1998), επιμ. Θ.Δετοράκης και Αλ.Καλοκαιρινός, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.
- Χουρδάκης Α., «Κρητική Πολιτεία (1898-1913) Επισκόπηση των κυριότερων Εκπαιδευτικών μεταρρυθμιστικών Επεισοδίων», στο Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Μπουζάκης Σ. (επιμ.), Πάτρα 28-30 Σεπτεμβρίου 2000.
- Χουρδάκης Α., «Ανησυχίες και διλήμματα για την παιδεία στην Κρήτη (1905-1910)», *Κρητολογικά Γράμματα*, τομ. 17, 2001.
- Χουρδάκης Α., *Η Παιδεία Στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*. Αθήνα: Gutenberg , 2002.
- Χουρδάκης Α., «Διδασκαλικά Συνέδρια στην Κρήτη κατά την περίοδο της αυτονομίας της (1898-1913)», 2<sup>ο</sup> διεθνές συνέδριο, *Η παιδεία στην αυγή του 21<sup>ου</sup> αιώνα, Θέματα ιστορίας της εκπαίδευσης*, Β5 εκπαιδευτική τοπική ιστορία, Πάτρα 2003.
- Χουρδάκης Α., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία», στο *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος.
- Χουρδάκης Α., «Μεταξύ συγκεντρωτισμού και αυτονομίας: Η εκπαιδευτική Πολιτική της Κρητικής Πολιτείας(1898-1913)», στο *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική :μεταξύ κράτους και αγοράς*. επιμ. Γράβαρης Ν. και Παπαδάκης Ν., Αθήνα 2005.

- Χουρδάκης Α., «Μικρά Μυστικά»: Η μικρή κλίμακα και η έννοια του «μικροκειμένου» στην Ιστορία της Εκπαίδευσης με αφορμή ένα παιδικό λεύκωμα», στο Τζήκας Χ.επιμ, *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης*, Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006
- Χουρδάκης Α., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία*, στο 90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, επιμ .Μιχ.Τρούλης, Πρακτικά συνεδρίου Ρέθυμνο 2007.
- Χουρδάκης Α., «Εκκλησία και Πολιτεία στο χώρο της εκπαίδευσης στην Αυτόνομη Κρήτη», *Θέματα Ιστορίας της εκπαίδευσης*, τευχ. 8, Άνοιξη- Φθινόπωρο 2009.
- Χουρδάκης Α. *Από τη Μικροϊστορία της εκπαίδευσης: Δυο ανέκδοτα Λευκώματα φιλίας 1900-1904*, Ατραπός, Αθήνα 2009.
- Χουρδάκης, Α., *Πολιτεία υπό αναίρεση, τ.Α*, Gutenberg , Αθήνα 2010.
- Χουρδάκης, Α., *Πολιτεία υπό αναίρεση, τ.Β*, Gutenberg , Αθήνα 2010.
- Χουρδάκης Α., *Πολιτεία υπό αναίρεση, τ.Γ*, Gutenberg, Αθήνα 2010.
- Χουρδάκης Α., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη πριν την ένωση ,τελευταία φάση (1910-1913) και πρωτεργάτες*. Gutenberg, Αθήνα 2012
- Χουρδάκης Α. «Κοινωνίες σε μετάβαση : Επανάσταση, Παιδεία και Ενωτικό Κίνημα στην Κρήτη» στο [www.crete.gov.gr/attachments/article/.../Κοινωνίες%20σε%20μετάβαση.d...](http://www.crete.gov.gr/attachments/article/.../Κοινωνίες%20σε%20μετάβαση.d...)
- Ψαράκης Γ. Βιβλιοπαρουσίαση: Μια ζωή σαν παραμύθι, Χανιώτικα Νέα, 21 Ιουλίου 1995.
- Ψαρουδάκης Γ. και Παναγιωτάκης Ν.Γ., Εκκλησίες και μοναστήρια Ιεράπετρας <http://www.aeahk.gr/anagnwsthrio/EKKLHSIES%20kai%20MONASTHRIA%20IERAPETRAS.pdf>
- Ψυχογιός Δ., *Προίκες, φόροι σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19<sup>ου</sup> αιώνα*, Αθήνα 1987.
- Ψυχογιός Δ., «Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων», στο *Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός αγροτικών κοινοτήτων*, Ψυχογιός Δ. κ.α.(επίμ.), Εθνικό κέντρο κοινωνικών ερευνών, Αθήνα 1987.

## **ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ**

## Α) ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1: Σχολεία επαρχίας Κισάμου το 1889 σε σχέση με τον πληθυσμό<sup>437</sup>.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΣΑΜΟΥ <sup>438</sup>					
ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΕΛΛΙΟΥ Κατ.4749 Οικ.1234 Για 176 κατοίκους Έδρα: Καστέλλι	ΔΗΜΟΣ ΣΠΗΛΙΑΣ Κατ.3951 Οικ.962 Για 160 κατοίκους Έδρα : Σπηλιά	ΔΗΜΟΣ ΕΝΝΕΑ ΧΩΡΙΩΝ Κατ.2803 Οικ.756 Για 126 κατοίκους Έδρα: Βαράδω	ΔΗΜΟΣ ΒΟΥΚΟΛΙΩΝ Κατ.2860 Οικ.722 1 για 144 κατοίκους	ΔΗΜΟΣ ΠΑΝΕΘΥΜΟΥ 2436 Οικ.547 1 για 91 Έδρα: Πανέθυμο	ΔΗΜΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΩΝ Κατ.1638 Οικ.405 1 για 202 κατοίκους Έδρα: Άγιοι Πάντες
Τοπόλια Α Α:575 Θ:141	Σπηλιάς Α <u>έδρα</u> Α:555 Θ:124	Κεφάλι Α <sup>439</sup> Α:368 Θ:80	Παλαιών Ρουμάτων Α Α:707 <sup>440</sup> Θ:141	Πανέθυμον Α Α:193 Θ:49	Επάνω Α:Μεσόγεια Α <sup>441</sup> Α:470 Θ:115
Καστέλλιον β Α:733 Θ:198	Ροδοπού Β Α:557 Θ:130	Έλος Β Α:317 <sup>442</sup> Θ:70	Ξαμουδοχωρι <sup>443</sup> Β	Κορακιανά Β	Κάτω Μεσόγεια Β <sup>444</sup> Α:312 Θ:102
Γαλουβά Β Α:547 <sup>445</sup> Θ:130	Καμισιανά Β Α:283 Θ:70	Κούνενι β Α:376 <sup>446</sup> Θ:100	Μούλετε Β Α:279 Θ:70	Αζιμβραγού Β Α:476 <sup>447</sup> Θ:99	
Δραπανιά β Α:446 Θ:126	Νοχιά Γ Α:270 Θ:60	Αμυγδαλοκεφάλι Γ Α:179 Θ:45	Βούβες Β Α:387 Θ:104	Μουρί Γ Α:137 Θ:51	
Συρικάρη γ Α:334 Θ:81	Βασιλόπουλο Γ Α:80 Θ:20	Κάμπος γ Α:283 Θ:127	Ανώσκελη Γ Α:174 Θ:44	Κάρη Γ	
Καλάθρες Γ Α: 279 Θ: 75	Πολεμάρχη Γ Α:304 Θ:79	Βλάτος γ Α:241 Θ:66		Καραίς Γ	
Ποταμιδα <sup>448</sup> γ Α:564 Θ:156					

<sup>437</sup> Τα δημογραφικά στοιχεία του πίνακα προέρχονται την απογραφή του Σταυράκη 1881. Τα στοιχεία που παρατίθενται αφορούν τον αριθμό των κατοίκων ξεχωριστά ανεξάρτητα από το θρήσκευμά τους, καθώς το ποσοστό των μουσουλμάνων στην Κίσαμο ήταν πολύ μικρό. Τα σχολεία που καταγράφονται αναφέρονται στον υπ.αριθ.1233/1604 νόμο περί παιδείας του 1889 (Χουρδάκης 2002) σε συνδυασμό με τον πίνακα του Γενεράλι του 1889 (Χουρδάκης 2010, ο.π.,τ. Α σ. 129). Όπου Κατ.=κάτοικοι, Α=άρρηνες, Θ=θήλεα

<sup>438</sup> Ο Γενεράλις σύμφωνα με δικά του στοιχεία αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Κισάμου είναι 19000, είναι τρίτη δηλαδή στη διοίκηση Χανίων και όχι δεύτερη. Παρατηρείται μετατόπιση του πληθυσμού προς το πλησιέστερο αστικό κέντρο.

<sup>439</sup> Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται ως έδρα του δήμου το Βαράδω (Σημαντηριανά, Πλοκαμιανά κτλπ) που βρίσκονται στην ίδια περιοχή με το Κεφάλι.

<sup>440</sup> Ως έδρα του δήμου αναφέρονται οι Βουκολιές με 211 κατοίκους.

<sup>441</sup> Ως έδρα του δήμου αναφέρονται οι Άγιοι Πάντες και το Καβούσι με 470 κατοίκους.

<sup>442</sup> Μαζί με την Κουφή Κερά.

<sup>443</sup> Δεν αναφέρεται με αυτό το όνομα το χωριό στην απογραφή του 1881.

<sup>444</sup> Αλλιώς Πόρρω Μεσόγεια όπως αναφέρονται στην απογραφή του 1881.

<sup>445</sup> Στην απογραφή του 1881 σ.18 αναφέρεται Παληόκαστρον (Γαλουβάς ,Γληγοριανά ,Μαριδιανά κτλπ) κάτοικοι 547.

<sup>446</sup> Μαζί με τη Τζιτζιφιά.

<sup>447</sup> 476 αναφέρονται οι κάτοικοι από κοινού των οικισμών Ζυβραγού ,Γουργέρος, Βασιλιανά, Καραίς, Κλουβιανά, Άγιος Αντώνης.

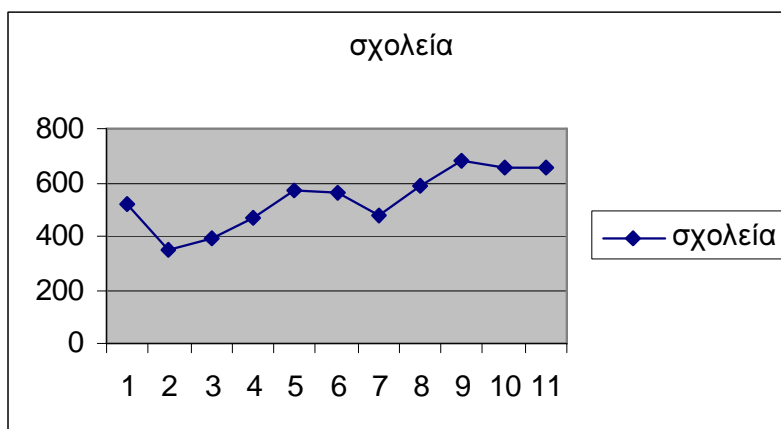
<sup>448</sup> Σύμφωνα με την απογραφή του Σταυράκη το 1881 την Ποταμιδα αποτελούσαν οι εξής οικισμοί: Παπαδιανά ,Άγία Άννα ,Κατρεμάδος, Γαλανιανά Μουλαδιανα, Μπουμπουλιανά , Νταμπασιανά, Μπρεδιανά κτλπ. Σκουλουδιανα, Κουρθιανά, Καλουδιανά, Γερωνυμιανά, Παντουριανά, Κουρφλώνας



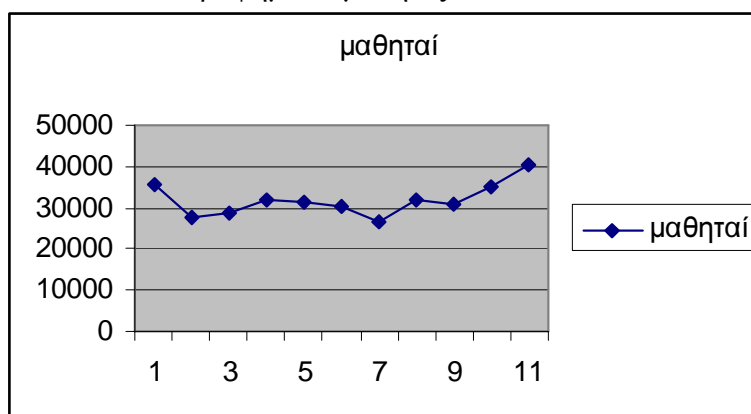
Πίνακας 2: Πίνακας κατάστασης δημοτικής εκπαίδευσης 1899-1909<sup>449</sup>

Έτος	σχολεία	μαθηταί	δαπάναι
1899	523	35844	406193
1900	<b>351</b>	<b>27885</b>	<b>331879</b>
1901	394	28893	349569
1902	466	31836	465314
1903	566	31581	462415
1904	563	30150	499722
1905	480	<b>26541</b>	416602
1906	587	32156	504805
1907	<b>685</b>	30634	567976
1908	657	35092	705502
1909	656	<b>40559</b>	<b>805749</b>

Γράφημα 1: σχολεία 1899-1909

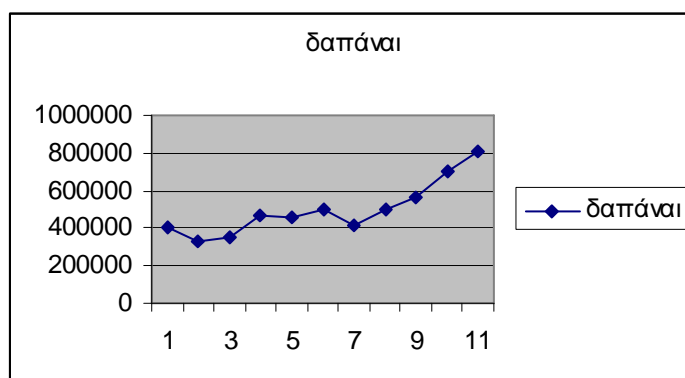


Γράφημα 2: μαθητές 1899-1909



<sup>449</sup> Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως της Κρητικής Πολιτείας υπ αριθ39, φ. Β, 22 Ιουλίου 1910 στο Κασιματς, 1953, ο.π.,σ. 76 και στο Χουρδάκης 2002, ο.π.,σ.243

Γράφημα 3:δαπάνες για εκπαίδευση 1899-1909



Πίνακας 3: Σχολεία της επαρχίας Κισιάμου το 1900<sup>450</sup>

ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΕΛΙΟΥ	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Καστελλί Α:381 Θ:289	1/ξ, 1/ξ παρθ Εδρα ανωτ <sup>451</sup> .	2/ξ.αρρ. ανωτ, Θηλ.1/ξ	Διηρ αρ, Παρθ. Αδιαρ.		Ανωτ, Διηρ2/ξ και α/θμ παρθ		ΙΑΚ Απολυτη ριο από ανωτ παρθ κισαμου				Ανωτ. 3/ξ παρθ		Ανωτ. Αρ., Ανωτ. Θηλ.	Ανωτ.
Βουλγαρω- Καμάρα Α:96, Θ:88		1/ξ <sup>452</sup>	αδιαρ		γ/θμ.									
Δραπανιάς Α:296 Θ:322	1/ξ +1/ξ παρθ <sup>453</sup>	1/ξ	Αδιαρ.+ παρθ.		β/θμ.αδ.+ β/θμ.παρθ .				α/θμ.,διη .2/ξ.		Αδ. α/θμ.			
Καλαθενες Α:156, Θ:165	1/ξ	Ημ.	αδιαρ		γ/θμ		Κατηργ. γ/θμ.				β/θμ.		Αδ. Μικτ	
Καλουδιανά Α:97, Θ:93									γ/θμ			β/θμ παρθ.	Αδ.μικ	
Παλιόκαστρον Α:74 Θ:81	1/ξ	Ημ.	αδιαρ	Συγγ.εις σφακ. Ιδρυθη αδ.παρθ.	β/θμ αδιαρ. Παρθ.								Αδ. Μικ.	
Κουκουναρά Α:85 Θ:86	1/ξ	Ημ.	αδιαρ											
Λουσακίτες Α:238 Θ:227	1/ξ	Ημ.	αδιαρ										Αδ.μικ	
Ποταμίδα Αγια Άννα Α32- Θ40 Καλουδιανά Α97- Θ93 Κουρφαλώνας Α4 2-Θ47 Μαζοκοπιανά Α13-Θ15 Ντανελιανά Α84-Θ80 Παπαδιανά Α51- Θ51 Χαιρεθιανά Α79- Θ76 Χαρχαλιανά Α41- Θ36 <b>Συνολο 877 Α:439-Θ:438</b>	1/ξ	1/ξ	αδιαρ								Συγγ.Τοπ ολια,Σφα κοπηγάδι			
Σειρικαρι ή Συρικάρι Α:202 Θ:193	1/ξ	Γραμ.	αδιαρ					Κατηργ., δρ.γ/θμ.			β/θμ	Αδ.μικ		
Τοπόλια <sup>454</sup> Α:268 Θ:303	1/ξ αρ+1/ξ παρθ.	2/ξ <sup>455</sup> αρ+γραμ. θηλ.	Αδιαρ.αμ ρ. Αδιαρ.πα		Διηρημ.2 ξ.+ β/θμ.αδια		-	-	-		Ανωτ.	α/θμ .αδιαρ .παρθ		

<sup>450</sup> Αναφέρονται οι κάτοικοι, άρρνες(Α) και θήλεα(Θ), κάθε κωμόπολης και χωριού της επαρχίας Κισιάμου σύμφωνα με την απογραφή του 1900 Δεν γίνεται αναφορά στους μουσουλμάνους ξεχωριστά , καθώς ήταν μόλις 16 άρρνες σε όλη την επαρχία.

<sup>451</sup> Σε φάκελο ΙΑΚ αναφέρεται ότι το οίκημα ήταν εντελώς ακατάλληλο. Επίσης υπάρχει η αίτηση για τρίτο δάσκαλο και ο διορισμός επιστάτη. Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία- Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1899- Έγγραφα διάφορα».

<sup>452</sup> Διορισμός Κων. Μανουσάκη ΙΑΚ Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία- Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1899- Έγγραφα διάφορα».

<sup>453</sup> Δελάκη Μ., 2008, σ.265.

<sup>454</sup> Ο Γ.Κωνσταντουλάκης αναφέρει αόριστα ότι την περίοδο που εκείνος ήταν μαθητής (1912-1927) λειτούργησαν εξατάξια δημοτικά σε Καστέλι, Τοπόλια, Πλάτανο και Δραπανιά όπου φοίτησε και ο ίδιος. Επίσης σχολαρχείο λειτούργουσε στο Καστελι ως 1915-16, οπότε και μεταβλήθηκε σε Ημιγυμνάσιο και λειτούργησε ως το 1923. Τότε αναβαθμίστηκε σε Γυμνάσιο. Κωνσταντουλάκης 1995,σ.14, 60.

			ρθ.		ρ. Αίτηση ίδρυσης εσπερινής σχολής <sup>45</sup>									
--	--	--	-----	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΕΓΓΡΑΦΕΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΙΣ ΠΡΟΒΛΕΠΟΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΝΟΜΟ ΠΡΟΘΕΣΜΙΕΣ

ΕΓΓΡΑΦΕΣ			
ΕΤΟΣ	ΠΡΟΘΕΣΜΙΕΣ	ΔΗΜΟΤΙΚΟ	ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ
1899-1900	20-8-1910 ως 30-10-1899	23-10 -1899 ως 20-12-1899 και 5-5-1900 ως 22-6-1900	
1900-1901		18-12-1900 ως 16-12- 1901	
1901-1902		20-8-1901 ως 17-12 -1902	
1902- 1903		20-8-1902 ως 15-2- 1903	
1903-1904	1-9-1903 ως 15-9-1903 .Εξαιρ οι μαθητες της Α τάξης	1-9- 1903 ως 30-10-1903	
1904-1905		27-9-1904 ως 25-1- 1905	
1905-1906		28-9-1905 ως 10-2- 1906	
1906-1907		10-9-1906 ως 7-3 1907	
1907-1908		25-9-1907 ως 11-2- 1908	
1908-1909		15-9-1908 ως 23-1- 1909	
1909-1910		2-9-1909 ως 10-3- 1910	
1910-1911		6-9-1910 ως 16-2 1911	18-10-1910 ως 7 -2-1911
1911-1912	1-9-1911 ως 20-9-1911 και 1-3-1912 ως 10-3 1912 (για τους μαθητές Α τάξης)	4-9-1911 ως 18-9-1911	26-9-1911 ως 17-4-1912
1912-1913		1-9-1912 ως 10-12-1912	29-9-1912 ως 7-12-1912
1913-1914		1-9- 1913 ως 10-3- 1914	28-9-1913 ως 1-4- 1914

<sup>455</sup> Υπεβιβάσθη σε 1/ξ

<sup>456</sup> Αίτηση ίδρυσης εσπερινής σχολής στα Τοπλία από τους διδασκάλους Στυλ. Ε. Λουπασάκη και Β.Κ.Μπλαβάκη με ημερομηνία 19-12- 1903. Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία- Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων Παιδεία Κρητικής Πολιτείας» Έγγραφα διάφορα 1901-1905.

## ΔΙΔΑΚΤΕΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΕΠΙ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Τα διδακτέα μαθήματα και τα αναλυτικά προγράμματα τα οποία υιοθετήθηκαν από τον Οργανισμό της Δημόσιας Εκπαιδευσεως εισήχθησαν σχεδόν αυτολεξεί από την κυρίως Ελλάδα με μερικές διαφοροποιήσεις<sup>457</sup>. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα άρθρα 21 και 15 των νόμων υπ' αριθμ.82 και 391<sup>458</sup>, τα μαθήματα που διδάσκονταν στα δημοτικά σχολεία και των δυο φύλων ήταν τα εξής:

- 1) Θρησκευτικά<sup>459</sup>
- 2) Νέα Ελληνική γλώσσα (ανάγνωση και γραφή)<sup>460</sup>
- 3) Πρακτική Αριθμητική
- 4) Στοιχειώδη Γεωμετρία
- 5) Ελληνική Ιστορία, εκτενέστερα η Ιστορία της Κρήτης<sup>461</sup>
- 6) Γεωγραφία, εκτενέστερα της Κρήτης και της υπόλοιπης Ελλάδας, συντομότερα της Ευρώπης και των άλλων ηπείρων
- 7) Φυσική Ιστορία και κάποια μαθήματα από τη Φυσική και τη Χημεία
- 8) Ιχνογραφία
- 9) Ωδική
- 10) Γυμναστική<sup>462</sup>
- 11) Χειροτεχνήματα. Το μάθημα των χειροτεχνημάτων διδάσκονταν υποχρεωτικά σε κάθε τάξη, τουλάχιστον μια ώρα ημερησίως, στο πλαίσιο του οποίου προβλέπονταν ήδη με το άρθρο 21 του Ν.82 του 1899 να περιλαμβάνονται

Α.για τα σχολεία αρρένων: πρακτικές γνώσεις κηπουρικής, δενδροκομίας και μελισσοκομίας.

Β.για τα σχολεία θηλέων :η ανθοκομία, η σηροτροφία, και κυρίως τα εργόχειρα δηλαδή ραπτική, κοπτική, πλεκτική, ποικιλτική, μαγειρική, οικιακή οικονομία, οικιακή παιδαγωγική.

<sup>457</sup> Στο νόμο 391 παρουσιάζονται μικρές διαφοροποιήσεις π.χ. καταργείται ο όρος «εθνική ιστορία» και στη θέση του υιοθετείται ο όρος «ελληνική ιστορία» -η μεταβολή αυτή συνάδει με τη γενικότερη συζήτηση γύρω από την εθνική ή μη αποστολή του σχολείου-, η Φυσική και η Χημεία ενοποιούνται με τη Φυσική Ιστορία σε ένα μάθημα, καταργείται η διδασκαλία των «Καθηκόντων και των Δικαιωμάτων του Συνταγματικού Πολίτου» και συρρικνώνονται υπό τον τίτλο «Γεωπονικά Έργασια και Τεχνικά» τα τεχνικά μαθήματα τα οποία στον προηγούμενο νόμο αφορούσαν τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια. Τα μαθήματα αυτά, επειδή ακριβώς είχαν ως βάση τα αγροκτίπια και τις γεωργικές εργασίες, για τα οποία η Επιτροπή Παιδείας κατηγόρησε την Κυβέρνηση, ίσως γι' αυτό παρουσιάζονται στις δικές της προτάσεις εν συντομία. Χουρδάκης,2002,σ.114

<sup>458</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αφ.86, Εν Χανίος τη 2η-10-1899, σ.2. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1901 (τεύχη Α'-Β'-Γ') τεύχος Α', έτος Β', αφ.50, σ314

<sup>459</sup> Με το άρθρο 22 απαλλάσσονταν από τα θρησκευτικά οι ετερόδοξοι και ετερόθρησκοι. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αφ.86, Εν Χανίος τη 2η-10-1899,επισης με το άρθρο 16 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α', έτος Β', αφ. 50,αρ. νομου 391 εν Χανίος τη 1 Αυγούστου 1901

<sup>460</sup> Με εγκύκλιο το 1909 του ο Μ.Πετυχάκις συνιστούσε να επαγρυπνούν για την όσο το δυνατόν αποδοτικότερη διδασκαλία των ελληνικών και την επι δίωρου συνεχή διδασκαλία τους στο Χουρδάκης, 2002, σ.222.

<sup>461</sup> Χουρδάκης ,2012, σ.567-574.

<sup>462</sup> Με το άρθρο 22 εξαιρούνται μετά από πιστοποίηση γιατρού οι μαθητές που βλέπονται από αυτήν. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1899, έτος Β', αφ.86, Εν Χανίος τη 2η-10-1899,επισης με το άρθρο 16 Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Α', έτος Β', αφ. 50, εν Χανίος τη 1 Αυγούστου 1901

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ ΕΠΙ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Τα σχολικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούνταν από το 1903<sup>463</sup> και για μια τετραετία στη δημοτική εκπαίδευση ήταν τα εξής:

### Τάξη Α΄

Αναγνωσματάριον ή Αλφαβητάριον του Α. Κοκκινάκη, ή του Ι. Κοφινιώτου ή του Μ. Βρατσάνου.

### Τάξη Β΄

1) Αναγνωσματάριον του Ι. Κοφινιώτου ή Ροβινσών, Π. Οικονόμου ή Αναγνωσματάριον του Μ. Βρατσάνου.

2) Αριθμητική, του Μ. Σακελλαρόπουλου, ή του Μ. Κορέ, ή του Θ. Αποστολόπουλου.

### Τάξη Γ΄

1) Οδύσσεια, του Π. Οικονόμου, ή Αναγνωσματάριον του Χ. Παπαμάρκου και Συνταγματικός έλληνας του Δ. Βουτετάκη.

2) Ιερά Ιστορία Παλαιάς Διαθήκης, Ευγ. Κοφινιώτου, ή του Ανδρ. Κοκκινάκη, ή του Αλεξ. Μουμούρη, ή του Θ. Αποστολόπουλου.

3) Ελληνική Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος του Γ. Τσαγκρή, ή του Δ. Παπαθεοδώρου, ή του Σπ. Δουκάκη.

4) Αριθμητική, του Μ. Σακελλαρόπουλου, ή του Κ. Παπαδάκη, ή του Θ. Αποστολόπουλου, ή του Μ. Κορέ.

5) Καλλιγραφία, Μ. Φραγκούλη, ή Ι. Φραντζεσκάκη, ή Θ. Αποστολόπουλου, ή Χρ. Κωνσταντινίδου, ή Γ. Αρβανίτου.

6) Ιχνογραφία (τεύχος α΄), του Α. Δριβελοπούλου, ή Μ. Φραγκούλη, ή Ι. Φραντζεσκάκη, ή Ι. Δαμιανού.

### Τάξη Δ΄

1) Αναγνωσματάριον, Μ. Σακελλαρόπουλου, ή του Χ. Παπαμάρκου και Συνταγματικός Έλληνας του Δ. Βουτετάκη.

2) Ιερά Ιστορία Καινής Διαθήκης, Ι. Μοσχάκη, ή Ι. Μεσολωρά ή Θ. Αποστολόπουλου.

3) Ελληνική Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος του Γ. Τσαγκρή, ή του Δ. Παπαθεοδώρου, ή του Σπ. Δουκάκη.

4) Αριθμητική, του Μ. Σακελλαρόπουλου, ή του Κ. Παπαδάκη, ή του Θ. Αποστολόπουλου, ή του Μ. Κορέ.

5) Καλλιγραφία, Μ. Φραγκούλη, ή Ι. Φραντζεσκάκη, ή Θ. Αποστολόπουλου, ή Χρ. Κωνσταντινίδου, ή Γ. Αρβανίτου.

6) Ιχνογραφία (τεύχος β΄), του Α. Δριβελοπούλου, ή Μ. Φραγκούλη, ή Ι. Φραντζεσκάκη, ή Ι. Δαμιανού.

1) Φυσική Ιστορία για την Γ΄ και Δ΄ τάξη, του Σπ. Μηλιαράκη, ή του Ν. Γερμανού.

2) Γεωγραφία για την Γ΄ και Δ΄ τάξη, του Ι. Νουχάκη, ή του Γ. Μεταξά, ή του Γ. Ψιλλάκη, ή του Κ. Μητσόπουλου.

Για τη διδασκαλία της ιστορίας και της γεωγραφίας της Κρήτης εισάγονταν τα παρακάτω διδακτικά εγχειρίδια:

1) Γεωγραφία Κρήτης, Εμ. Γενεράλη.

2) Ιστορία και Γεωγραφία Κρήτης, Ι. Κονδυλάκη.

3) Γεωγραφία Κρήτης, Αρ. Κριάρη.

4) Ιστορία Κρήτης, Π. Βαλάκη.

<sup>463</sup> Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τόμος 1903, έτος Ε΄, τεύχος Β΄, Εν Χανίοις τη 18η -09-1903 αρ. φυλ. 32, σ. 90.

Πίνακας 5:Φοίτηση σε δημοτικό και παρθεναγωγείο Ποταμίδας 1899-1913

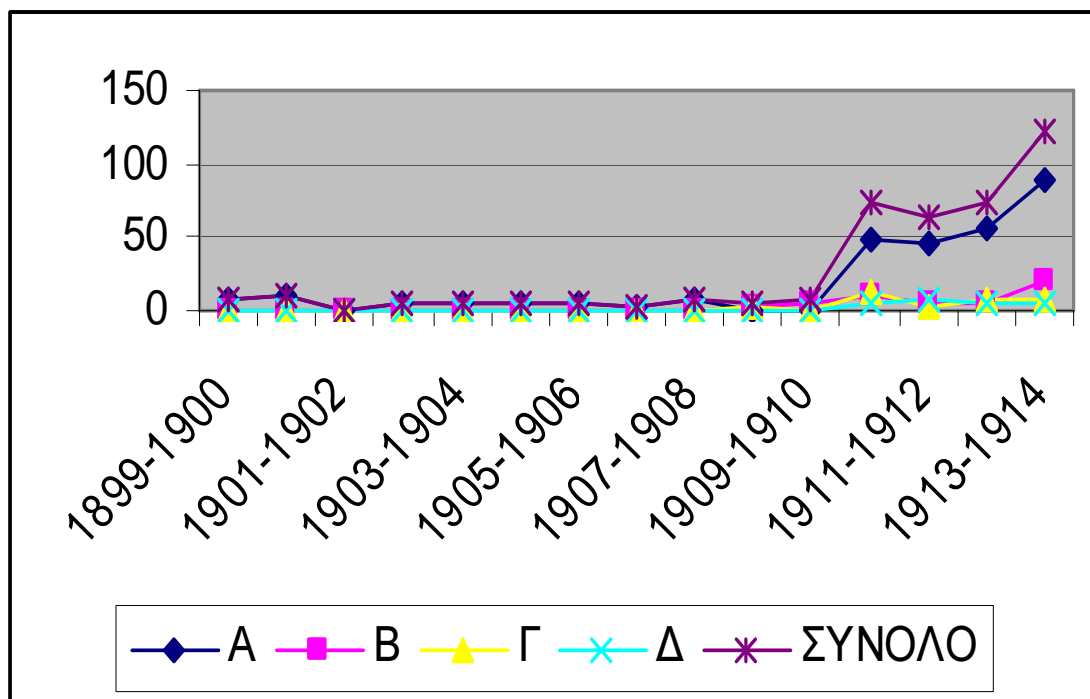
ΦΟΙΤΗΣΗ ΣΕ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ					
ΕΤΟΣ	Αγόρια	%	Κορίτσια	%	Σύνολο
1899-1900 <sup>464</sup>	74	90,2	8	9,8	82
1900-1901	82	88,2	11	11,8	93
1901-1902	96	85,7	16	14,3	112
1902-1903	53	91,4	<b>5</b>	8,6	<b>58</b>
1903-1904	62	89,9	7	10,1	69
1904-1905	41	89,1	5	10,9	<b>46</b>
1905-1906	45	90	5	10	50
1906-1907	38	92,7	<b>3</b>	7,3	<b>41</b>
1907-1908	45	84,9	8	15,1	53
1908-1909	47	74,6	16	25,4	63
1909-1910	44	88	6	22	<b>50</b>
1910-1911	61	44,9	75	55,1	136
1911-1912	42	40	63	60	<b>105</b>
1912-1913	65	46,8	74	53,2	139
1913-1914	36	23,2	119	76,8	<b>155</b>
Σύνολο	831	66,37	421	33,6	1252

Πίνακας 6 :ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ 1899-1913

ΕΤΟΣ	ΤΑΞΗ				ΣΥΝΟΛΟ
	A	B	Γ	Δ	
1899-1900	8	0	0	0	8
1900-1901	10	0	1	0	11
1901-1902	20	0	0	0	0
1902-1903	5	0	0	0	5
1903-1904	6	0	0	0	6
1904-1905	4	1	0	0	5
1905-1906	5	0	0	0	5
1906-1907	3	0	0	0	3
1907-1908	7	1	0	0	8
1908-1909	11	2	3	0	5
1909-1910	0	6	1	0	7
1910-1911	49	10	12	<b>4</b>	75
1911-1912	47	5	3	<b>8</b>	63
1912-1913	56	5	8	5	74
1913-1914	89	21	7	5	122

<sup>464</sup> Από τον έλεγχο των στοιχείων του Μητρώου Αρρένων των χωριών και οικισμών διαμονής των μαθητών που φοιτούσαν στο Δημοτικό σχολείο Ποταμίδας (Χαιρεθιανά, Καλουδιανά, Κουρθιανά, Μάκρωνας, Βουλγάρω, Καμάρα, Χουδαλιανά, Ποταμίδα), προέκυψε ότι το 1899-1900 οι άρρενες ηλικίας 6-16 ετών ήταν 252, από τους οποίους φοίτησαν στο δημοτικό μόλις οι 74, ποσοστό δηλαδή 29,36%. Ο συνολικός πληθυσμός των κατοίκων των ίδιων οικισμών ήταν 1061 κάτοικοι(το 5% του συνολικού πληθυσμού της επαρχίας Κισσάμου που ήταν 21.188κάτοικοι ) ,σύμφωνα με την απογραφή του 1900 , από τους όποιους στο δημοτικό φοίτησαν 82 αγόρια και κορίτσια ,ποσοστό δηλαδή 7,7%. Η αναλογία των αρρένων 6-16 το 1900 ήταν για την περιοχή της Ποταμίδας **23,75%** (από τους 1061 κατοίκους οι άρρενες 6-16 ετών ήταν 252), ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για την επαρχία Κισσάμου συνολικά ήταν **13,55** (από τους 21188 κατοίκους οι άρρενες 6-16 ετών ήταν 2871).

Γράφημα 5: ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ 1899-1913



Πίνακας 7: Απουσίες μαθητών και μαθητριών στο δημοτικό Ποταμίδας κατά περίοδο

ΑΠΟΥΣΙΕΣ	ΑΓΟΡΙ	ΚΟΡΙΤΣΙ	ΣΥΝΟΛΟ
Α ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1899-1904			
1-25	36	2	28
26-50	8	1	9
51-75	1	2	3
76-100	9	1	10
Σύνολο	54	7	60
Β ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1905-1907			
1-25	10	2	12
26-50	1	1	2
51-75	0	2	2
76-100	1	2	3
Σύνολο	12	7	19
Γ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1908-1909			
0-25	0	0	0
26-50	0	0	0
51-75	0	0	0
76-100	0	0	0
Σύνολο	0	0	0
Δ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1911-1913			
1-25	75	-	72
26-50	26	-	25
51-75	8	-	8
76-100	10	-	10
Σύνολο	119	-	119



ΠΙΝΑΚΑΣ 8 : ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ  
ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	Συχνότητα
Κτηματίας	16
Δήμαρχος	5
Οπλαρχηγός	1
Ιατρός	1
ΣΥΝΟΛΟ 1	23
Αγροφύλαξ	17
Δικ. Κλητήρ	11
Τελωνοφύλαξ	3
Ιερέας	2
ΣΥΝΟΛΟ2	33
ξυλουργός	1
γναφεύς	1
Σαπουνοποιός	17
Βυρσοδένης	6
Οικοδόμος	2
Τέκτων	2
Μυλοθρός	2
Υποδηματοποιός	15
Χαλκεύς	10
ΣΥΝΟΛΟ3	54
Έμπορος	17
Κρεοπώλης	15
Ζωέμπορος	4
Καφεπώλης	2
Μεταπράτης	2
ΣΥΝΟΛΟ4	40
Γεωργός	536
Εργατικός	89
Ψαράς	1
ΣΥΝΟΛΟ5	626
Αργός	1
Ορφανός/ή	82
ΣΥΝΟΛΟ6	83
Σύνολο	859
Κενές Τιμές	62
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	921

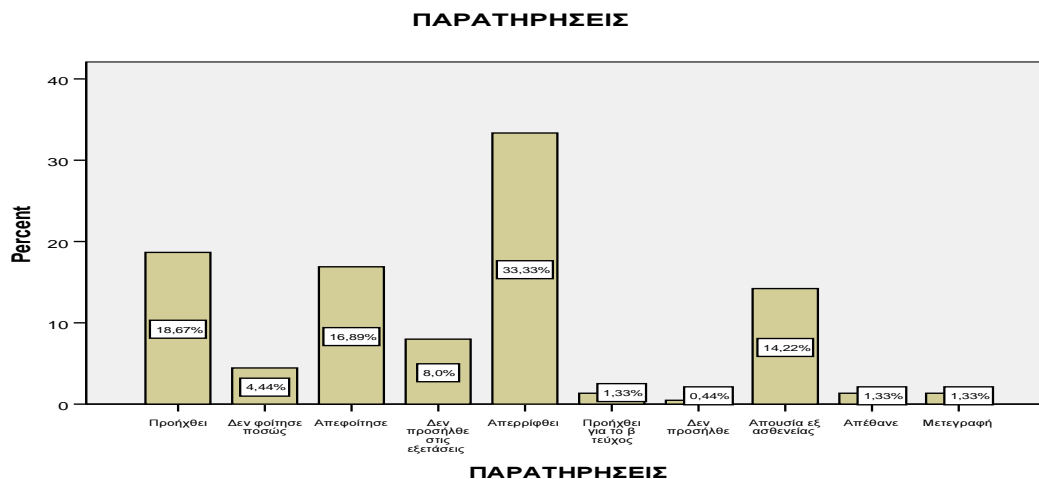
Πίνακας 9: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΑΘΗΤΕΣ/ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

	Συχνότητα	Ποσοστιαία Συχνότητα	Ποσοστό Συχνότητας	Αθροιστικό Ποσοστό
Προήχθη	43	4,7	18,1	18,1
Δεν φοίτησε ποσώς	10	1,1	4,2	22,3
Απεφοίτησε	39	4,2	16,4	38,7
Δεν προσήλθε στις εξετάσεις	18	2,0	7,6	46,2
Απερρίφθη	83	9,0	34,9	81,1
Προήχθη για το β τεύχος	3	,3	1,3	82,4
Δεν προσήλθε	1	,1	,4	82,8
Απουσία εξ ασθeneίας	35	3,8	14,7	97,5
Απέθανε	3	,3	1,3	98,7
Μετεγγραφή	3	,3	1,3	100,0
Δεν υπήρξαν παρατηρήσεις	683	74,2		
Σύνολο	921	100,0		

Πίνακας 10: ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Συχνότητα	Ποσοστιαία Συχνότητα	Ποσοστό Συχνότητας	Αθροιστικό Ποσοστό
Προήχθη	42	5,1	18,7	18,7
Δεν φοίτησε ποσώς	10	1,2	4,4	23,1
Απεφοίτησε	38	4,6	16,9	40,0
Δεν προσήλθε στις εξετάσεις	18	2,2	8,0	48,0
Απερρίφθη	75	9,1	33,3	81,3
Προήχθη για το β τεύχος	3	,4	1,3	82,7
Δεν προσήλθε	1	,1	,4	83,1
Απουσία εξ ασθeneίας	32	3,9	14,2	97,3
Απέθανε	3	,4	1,3	98,7
Μετεγγραφή	3	,4	1,3	100,0
Δεν υπήρξαν παρατηρήσεις	603	72,8		
Σύνολο	828	100,0		

Γράφημα 6: ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

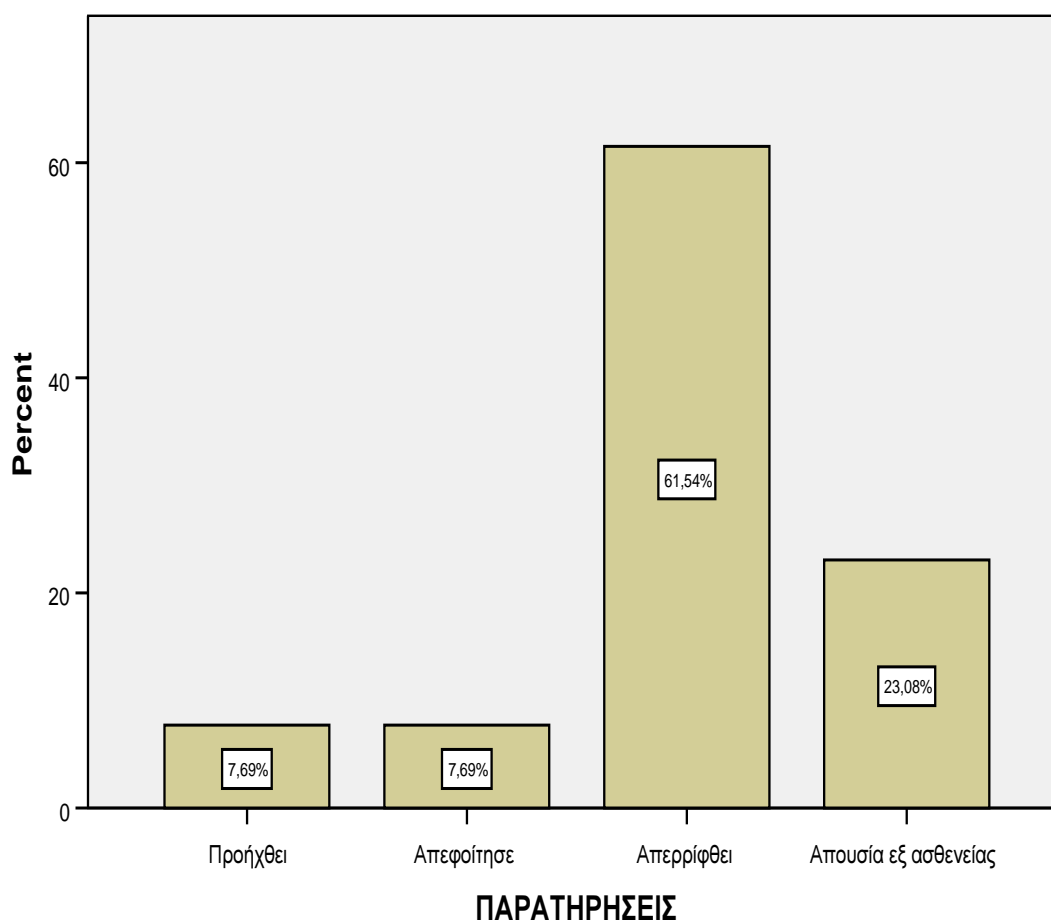


Πίνακας 11: ΕΠΙΔΟΣΗ ΘΗΛΕΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

	Συχνότητα	Ποσοστιαία Συχνότητα	Ποσοστό Συχνότητας	Αθροιστικό Ποσοστό
Προήχθη	1	1,1	7,7	7,7
Απεφοίτησε	1	1,1	7,7	15,4
Απερρίφθη	8	8,5	61,5	76,9
Απουσία εξ ασθενείας	3	3,2	23,1	100,0
Δεν υπήρξαν παρατηρήσεις	81	86,2		
Σύνολο	94	100,0		

Γράφημα 7 :ΕΠΙΔΟΣΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΠΟΤΑΜΙΔΑΣ

### ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ



Πίνακας 12: ΕΠΙΔΟΣΗ ΑΓΟΡΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΑΝΑ ΕΤΟΣ

ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ	ΧΑΜΗΛΗ(ε νδεώς/κάκι στα, κακώς μετρίως)	ΜΕΤΡΙΑ (σχεδόν καλώς, καλώς)	Π.ΚΑΛΗ/ΑΡΙΣΤΗ Πάνυ/ λίαν καλώς άριστα)	ΣΥΝΟΛΟ	ΚΕΝΑ	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ
A 1988-1900	58	14	0	73	1	74
1900-1901	55	17	7	79	3	82
1901-1902	33	42	8	83	9	92
1902-1903	10	30	1	41	12	53
1903-1904	25	31	7	63	0	63
1904-1905	3	22	5	36	5	41
ΣΥΝΟΛΟ	<b>184</b>	<b>156</b>	<b>28</b>	<b>375</b>	<b>30</b>	<b>405</b>
B 1905-1906	28	11	5	44	1	45
1906-1907	27	9	2	38	0	38
1907-1908	14	11	10	35	10	45
ΣΥΝΟΛΟ	<b>69</b>	<b>31</b>	<b>17</b>	<b>117</b>	<b>11</b>	<b>128</b>
Γ 1908-1909	6	13	19	38	9	47
1909-1910	2	30	10	42	1	43
ΣΥΝΟΛΟ	<b>8</b>	<b>43</b>	<b>29</b>	<b>80</b>	<b>10</b>	<b>90</b>
Δ 1910-1911	26	27	2	55	6	61
1911-1912	18	16	0	34	8	42
1912-1913	21	39	2	62	3	65
1913-1914	12	23	1	36	0	36
ΣΥΝΟΛΟ	<b>77</b>	<b>105</b>	<b>5</b>	<b>187</b>	<b>17</b>	<b>204</b>
Total	345	335	79	759	68	827

Πίνακας 13: ΕΠΙΔΟΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΑΝΑ ΕΤΟΣ

ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ	ΧΑΜΗΛΗ(ε νδεώς/κάκι στα, κακώς μετρίως)	ΜΕΤΡΙΑ (σχεδόν καλώς, καλώς)	Π.ΚΑΛΗ/ΑΡΙΣΤΗ Πάνυ/ λίαν καλώς άριστα)	ΣΥΝΟΛΟ	ΚΕΝΑ	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ
1999-1900	8	0	0	8	0	8
1900-1901	10	1	0	11	0	11
1901-1902	14	6	0	20	0	20
1902-1903	5	0	0	5	0	5
1903-1904	3	2	1	6	0	6
1904-1905	2	1	2	5	0	5
1905-1906	5	0	0	<b>5</b>	0	5
1906-1907	2	0	1	3	0	3
1907-1908	5	3	0	8	0	8
1908-1909	4	6	6	16	0	16
1909-1910	0	6	1	7	0	7
<b>ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>58</b>	<b>25</b>	<b>11</b>	<b>94</b>	<b>0</b>	94

Πίνακας 14: Επίδοση μαθητών /μαθητριών στο Δημοτικό Ποταμίδας 1899-1913

	ΓΕΝΙΚΟΣ ΒΑΘΜΟΣ		ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ		ΣΥΝΟΛΟ
	Ολογράφως	Αριθ/κώς		ΑΓΟΡΙΑ	ΚΟΡΙΤΣΙΑ	
ΧΑΜΗΛΗ ΕΠΙΔΟΣΗ	κάκιστα	1	απερρίφθη	126	36	162
	Κακώς /ενδεώς	2	απερρίφθη	114	18	132
	Μετριώτατα	3	απερρίφθη			
	Μετριώς	4	απερρίφθη	105	4	109
ΜΕΤΡΙΑ ΕΠΙΔΟΣΗ	Σχεδόν καλώς	5 <sup>465</sup>	απερρίφθη προήχθη	<b>52</b>	1	53
	Καλώς	6	προήχθη	283	24	307
	Καλώς	7	προήχθη			
Π.ΚΑΛΗ/ ΑΡΙΣΤΗ ΕΠΙΔΟΣΗ	Π.Καλώς/λιαν καλώς	8	Προήχθη	67	9	76
	Π.Καλώς/λιαν καλώς	9	Προήχθη			
	Άριστα	10	προήχθη	12	2	14
ΣΥΝΟΛΟ				759	94	853
ΚΕΝΑ				68	-	68
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ				827	94	921

<sup>465</sup> Παρατηρούμε ότι 4 μαθήτριες με γενικό βαθμό 5 απερρίφθησαν ίσως λόγω της επίδοσής τους στις προφορικές εξετάσεις, παρόλο που ο βαθμός τους δεν αναγράφεται στο αντίστοιχο πλαίσιο του Γενικού Ελέγχου (Εξετάσεων βαθμός προφορικών).

Πίνακας 15: Σύνολο απουσιών στο Παρθεναγωγείο Ποταμίδας

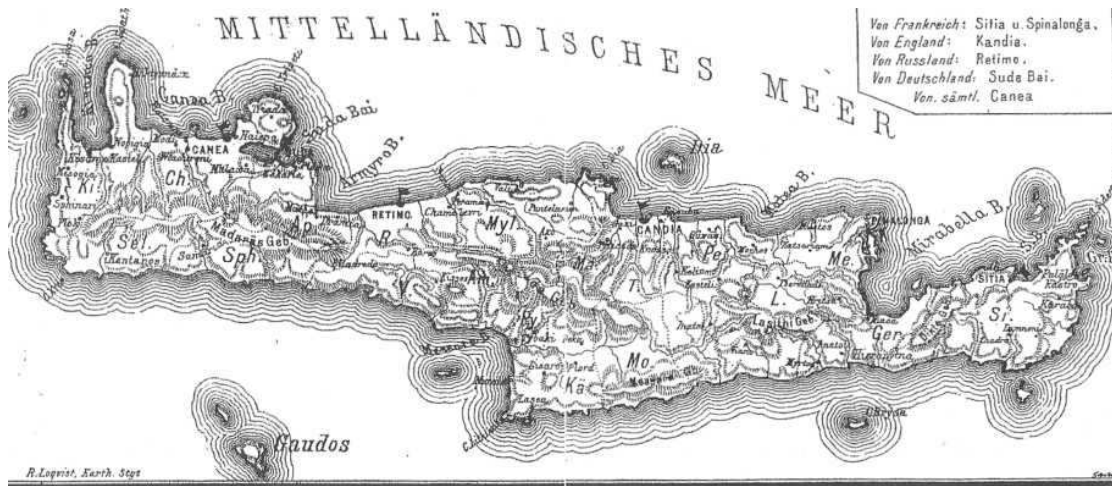
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΟΥΣΙΩΝ

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid 0	107	36,0	36,0	36,0
1	6	2,0	2,0	38,0
2	10	3,4	3,4	41,4
3	14	4,7	4,7	46,1
4	11	3,7	3,7	49,8
5	7	2,4	2,4	52,2
6	8	2,7	2,7	54,9
7	8	2,7	2,7	57,6
8	10	3,4	3,4	60,9
9	3	1,0	1,0	62,0
10	9	3,0	3,0	65,0
11	4	1,3	1,3	66,3
12	8	2,7	2,7	69,0
13	8	2,7	2,7	71,7
14	3	1,0	1,0	72,7
15	11	3,7	3,7	76,4
16	2	,7	,7	77,1
17	6	2,0	2,0	79,1
18	1	,3	,3	79,5
19	1	,3	,3	79,8
20	4	1,3	1,3	81,1
21	1	,3	,3	81,5
22	2	,7	,7	82,2
23	3	1,0	1,0	83,2
24	1	,3	,3	83,5
25	7	2,4	2,4	85,9
27	1	,3	,3	86,2
28	1	,3	,3	86,5
30	4	1,3	1,3	87,9
31	1	,3	,3	88,2
34	2	,7	,7	88,9
35	3	1,0	1,0	89,9
36	3	1,0	1,0	90,9
38	1	,3	,3	91,2
40	5	1,7	1,7	92,9
41	1	,3	,3	93,3
42	2	,7	,7	93,9
43	1	,3	,3	94,3
45	1	,3	,3	94,6
50	6	2,0	2,0	96,6
55	1	,3	,3	97,0
60	5	1,7	1,7	98,7
61	1	,3	,3	99,0
70	1	,3	,3	99,3
97	1	,3	,3	99,7
100	1	,3	,3	100,0
Total	297	100,0	100,0	

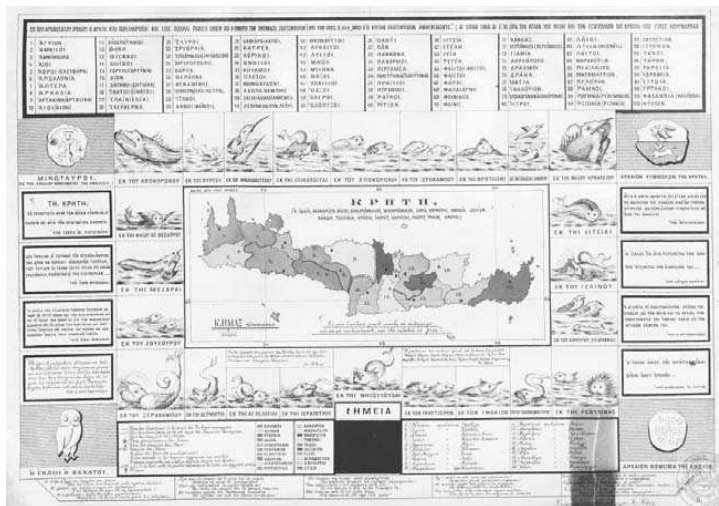
Πίνακας 16: ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ/ ΜΑΘΗΤΕΣ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΠΟΥ ΑΠΟΥΣΙΑΣΑΝ ΚΑΤΑ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΑΞΗ

	<b>A</b>	<b>B</b>	<b>Γ</b>	<b>Δ</b>	<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>%</b>
<b>1910</b>	42 από 49	9 από 10	8 από 12	2 από 4	61 από 75	<b>81,3</b>
<b>1911</b>	42 από 47	5 από 5	3 από 3	6 από 8	56 από 63	<b>88,9</b>
<b>1912</b>	54 από 56	5 από 5	8 από 8	5 από 5	72 από 74	<b>97,3</b>
<b>1913</b>	0 από 52	0 από 21	0 από 7	3 από 5	3 από 85	<b>3,5</b>

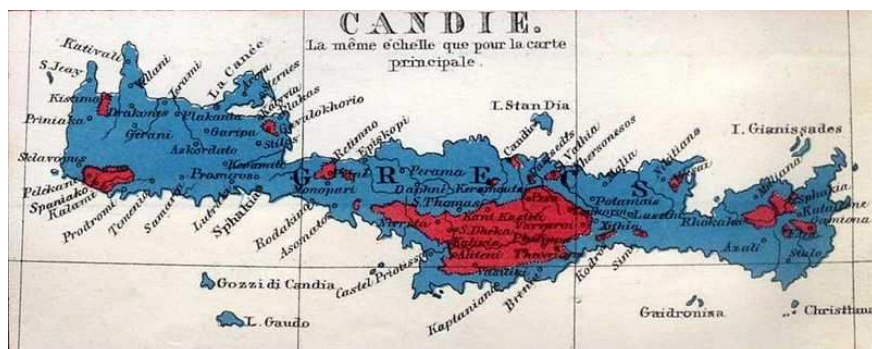
Β) ΧΑΡΤΕΣ- ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ



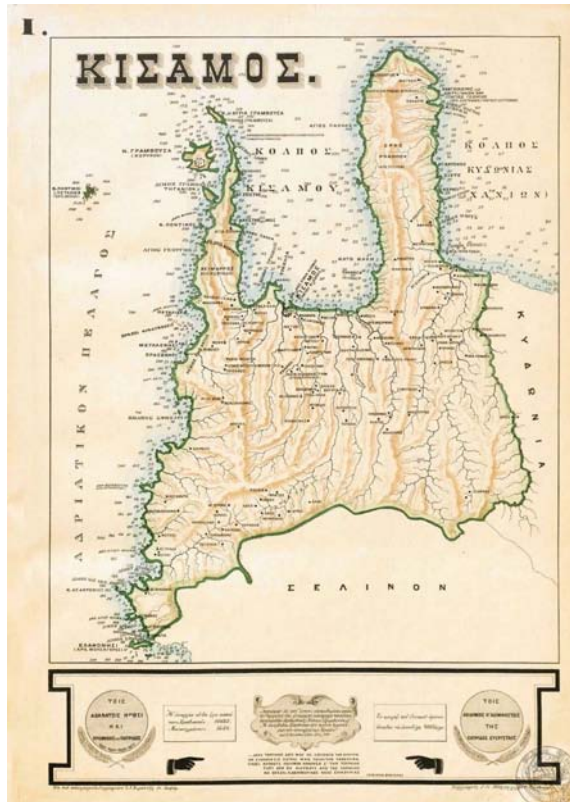
ΧΑΡΤΗΣ 1: Χάρτης του 1898 με τους τομείς ευθύνης των δυνάμεων



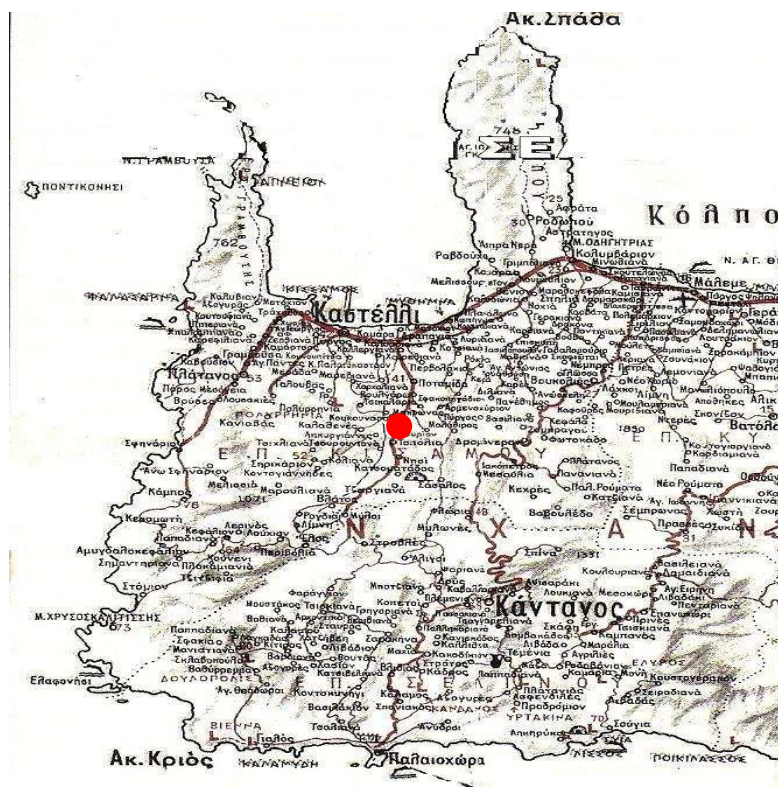
ΧΑΡΤΗΣ 2: Σύνθεση με το χάρτη της Κρήτης χωρισμένης σε επαρχίες, από έκδοση του φιλέλληνα Ι.Πετρόφ, στα 1887. Συμπεριλήφθηκε στην έκδοση «Άτλας της μεγαλονήσου Κρήτης», με αναφορές στην ιστορία του νησιού και συνθήματα για την ένωση με την Ελλάδα. Η έκδοση υπάρχει στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης. Πατρις ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ Οι πρώτοι δήμοι της Κρήτης το 1879



ΧΑΡΤΗΣ 3: Το κόκκινο οι μουσουλμάνοι της Κρήτης 1861

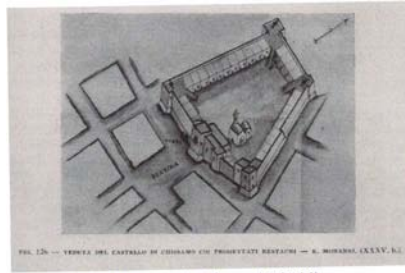


ΧΑΡΤΗΣ 4: ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΙΣΑΜΟΥ ΣΥΝΤΑΧΤΗΚΕ ΤΟ 1881 ΚΑΙ ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΤΟ 1887 ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΚ ΜΟΣΧΑΣ ΡΩΣΣΙΑΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑ ΙΩΑΝΝΗ ΠΕΤΡΩΦ.



ΧΑΡΤΗΣ 5: Χωριά της επαρχίας Κισαίου





ΚΑΣΤΕΛΙ ΚΙΣΑΜΟΥ ΜΟΝΑΝΝΙ



ΚΑΣΤΕΛΙ ΚΙΣΑΜΟΥ - ΑΥΤΟΣ ΟΔΥ ΣΤΕΚΕΤΑΙ ΔΕ ΣΗΜ ΕΥΘΟ ΓΕΡΟΛΑ



Φωτογραφίες από Καστέλι 1: (<http://chaniablogs.gr/?media=rtjqecsrsmgi&page=118>)



27. Το μοναστήρι της Κυρίας Οδηγήτριας (Γωνιάς) Κισάμου, σχεδιασθέν από μέρος ανατολικών και νότιον έτια 1745. Σχέδιο του Ράκου μοναχού Βασίλειου Πλάκα. (G. Gerola, Monumenti Veneti III, 160, fig. 69).

Φωτογραφία 2: Ιερά μονή Γωνιάς στο Κολυμπάρι Κισάμου



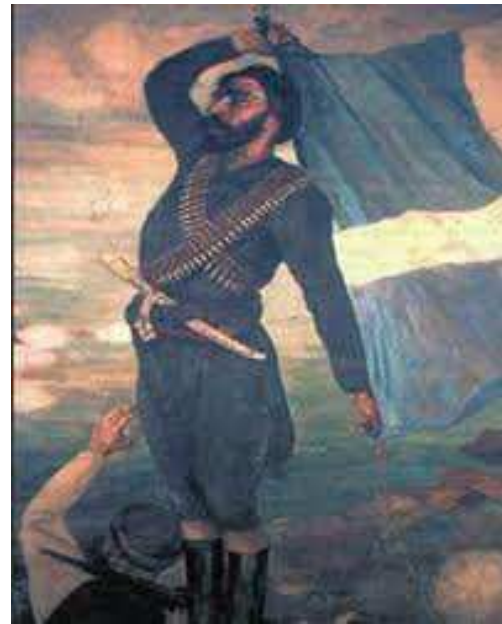
Φωτογραφία 3 :Μνημείο Μελχισεδέκ Δεσποτάκη στο Καστέλι Κισάμου (Ανδρουλάκης Γ,1990,σ.17)



Η Γραμπούσα (χάρτης 6) και η Παναγιά Κλεφτίνα (φωτ.4). Ανδρουλάκης Γ.(1990) σ 34



Φωτογραφία 5: 1<sup>ο</sup> δημοτικό Καστελίου (1899)



Φωτογραφία 6: Πολεμίστρια Αντωνούσα Καστανάκη από την Κερά Κισάμου 1844-1918. Πολέμησε το 1866-67 και 1897 δίπλα σε γνωστούς οπλαρχηγούς της Κισάμου

Φωτογραφία 7: Σπυρος Καγιαλές



Φωτογραφια 9 και 10 : Παρθένιος Κελαϊδής (από τα Σφακιά), μαθητής Παρθένιου Περιδή (από τα Εννιά χωριά Κισάμου), και Κισαμίτες αγωνιστές στο κίνημα του Θέρτσου (ανάμεσά τους και ο Φώτης Φωτάκης δάσκαλος Ποταμίδας )



Φωτογραφία 11 Μαρκαντώνης-Περιστεράς-Έλενα Βενιζέλου και Πλαστήρας στα Τοπόλια 1930.....  
 Φωτογραφία 12 ο δρόμος Καλουδιανά –Τοπόλια τη δεκαετία του '30  
<http://sadentreprese.blogspot.gr/2013/08/1930-1933.html>



ΓΕΩΡ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ  
 Έκ Τοπολιών Βουλευτής και Γερουσιαστής του Ν. Χανίων



ΦΩΤ..13 ο Γ.Μαρκατωνάκης ΦΩΤ.14 Λ.Λιονάκης  
 Βουλευτές Κισάμου που υπερψήφισαν την ίδρυση της Πρακτικής Σχολής στο Καστέλλι.



Φωτ.15 Παρθένιος Περιδης και Φωτ. 16 Δωρόθεος Κλωνάρης



Φωτ 17 και 18 Φιλόθεος Μαζοκοπάκης [http://anopolis72000.blogspot.gr/2011/10/blog-post\\_15.html](http://anopolis72000.blogspot.gr/2011/10/blog-post_15.html)